

Қажым
ЖҰМАЛИЕВ

ШЫҒАРМАЛАРЫ

Қажым Жұмалиев

ШЫҒАРМАЛАРЫ

Алматы
«Ана тілі»
ЖШС
2007

ББК 84 Қаз 7-4
Ж 81

Қазақстан Республикасы Мәдениет және
ақпарат министрлігі

Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы
бойынша шығарылды

Жұмалиев Қ.
Ж 81 Шығармалары. – Алматы: «Ана тілі» баспасы,
2007 – 272 бет.

ISBN 9965-670-57-9

Қазақтың көрнекті ғалымы әрі қаламгері, академик Қажым Жұмалиевтің артында қалған мұраларының ішіндегі ең бір елеулісі “Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі” атты еңбегінің орны ерекше. Автор 1948 жылы жарық көрген бұл еңбегінде Абай поэзиясының тілі мен көркемдік эстетикалық ерекшеліктері туралы өзіндік көзқараспен зерделей әңгімелейді.

Кітап көпшілік оқырманға арналады.

С 4702250201 – 07
00(05)-07

ISBN 9965-670-57-9

ББК 84 Қаз 7-4

© Жұмалиев Қ., 2007
© «Ана тілі» баспасы
ЖШС, 2007

АКАДЕМИК ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВ – КӨРНЕКТІ АБАЙТАНУШЫ

Ұлттық әдебиеттану ғылымындағы Абайтану ілімінің қалыптасуы мен дамуының ғасырдан астам тарихы бар. Мұның бастауында Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов жолбасшылық көрсетіп тұрса, одан әрі Кәкітай Ысқақұлы, Нұр Рамазанов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Ғабдрахман Сағди, Алексей Белослюдов, Халел Досмұхамедов, Құдайберген Жұбанов сынды санаткерлер Абайдың шығармашылық өмірбаяны, ақындық шеберлігі, сөз өнері тарихындағы орны, ортасы хақында ой-толғаныстармен бөлісті. Задында, Абайдың шығармашылық өнернамасына қатысты ой-пікірлер өрбіткенде, ең басты, ең негізгі нысана – ақын поэзиясының көркемдік әлемі, тілінің мөлдір тазалығы, айқындығы, ойшылдық, сыршылдық, философиялық қырлары, сөз саптау, ой толғау ерекшеліктері, яғни дүниені тану даналығы, терең дүниетанымы, поэтикасы, стилистикасы.

Бұл орайда академик Қажым Жұмалиевтің “Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі” (1948) дейтін еңбегі – Абайтанудағы жаңа қадам, жақсылығы мол әдеби құбылыс. Себебі, Абай поэзиясының тілін ғылыми-теориялық тұрғыдан мейлінше қисапсыз әдеби-поэзиялық материалдар негізінде байыптылықпен, сарабдал сыншылық қабілетпен жан-жақты талдап тексерген.

Академик Қажым Жұмалиевтің көрсетуінше, “... Абайды білу, Абайды тану – бүкіл қазақ әдебиетінің даму жолдарын білу, ХІХ ғасырдағы әлеуеттік ой-сананың барысын аңғару болып табылады”. Абай – қазақтың жазба әдебиетінің көшбасшысы, ұлттық ой-сананың асқар биігі екендігін терең танығандық деуге болады.

Автордың поэзия тілін зерттеудегі мүмкіндіктерінің мейлінше мол екендігін көрсете кетуге де болады. Оның “Шабуыл” (1933), “Қанды асу” (1934), “Өмір жыры” (1939)

тәрізді поэзиялық жинақтары мен “Әдебиет теориясы” (1938) кітабын айтсақ та жеткілікті. Себебі, шығармашылық үрдісті, жыр шығарғыштық құпиясын, зертханасын білу – Абайдың поэтикасын түсіндіріп, талдауда жеңілдік тудырады анық. Екіншіден, Аристотельдің “Поэтика” (1927), “Античные теории языка и стиль” (1936), В.В.Виноградовтың “Язык Пушкина” (1931), “Очерки по истории русского литературного языка XVIII-XIX вв.” (1938), В.Гофманның “Язык литературы” (1938), В.Ж.Жирмунскийдің “Задачи поэтики” (1921), А.А.Потебняның “Из записки по теории словесности” (1914), И.И.Мещаниковтың “Новое учение о языке” (1936), Г.Н.Поспеловтың “Теория литературы” (1940), Г.Саадидің “Язык, литература и письменность в человеческом мире и их историческое развитие” (1928), Б.Томашевскийдің “Теория литературы. Поэтика” (1925) секілді сүйекті зерттеулерді зерделегендігін, тұжырымды ой-түйіндеріне жүгінгенін байқауға болады. Үшіншіден, қазақтың ауыз әдебиетін, ақын-жырау поэзиясын, би-шешендер мұрасын, қолжазба жәдігерлерін құштарлықпен, білімпаздықпен сараптап, саралаған. Төртіншіден, Абайдың тілі жөніндегі ұшан-теңіз картотекалар жасағандығы қызықтырады. Мұның өзі Абайдың поэзиялық тілін жүйелі, кешенді тексеруге, ой-пікірлерді жинақы, тиянақты тұжырымдап айтуға көмегі жойқын.

Бесіншіден, жалпы қазақ поэзиясы жөнінде де сөздіктер, картотекалар жасақтаған. Себебі, Абайдың жаңалықты құбылыстарын көрсетуге бірден-бір ұтымды тәсіл.

Академик Қажым Жұмалиевтің “Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі” деген кесек еңбегінің бірінші тарауы “Абайдың өмірі және Абай туралы жазылған еңбектер” деп аталады. Мұнда “Қарадан туып хан болған, айырдан туып нар болған” Құнанбайдың өмір тарихы, Абайдың өскен ортасы, тақырыптың тарихнамасы айтылады.

“Поэтик тілдің қазақ өміріндегі орны мен мәні” дейтін екінші тарауында ұлттық фольклордың жанрлық түрлерін, атап айтқанда, беташар, бесік жырлары, арбау өлеңдері, шешендік сөздері, мақал-мәтелдер, тақпақ үлгілерін көркемдік-бейнелік тұрғыдан қарастырады.

“Қазақтың ауыз әдебиеті – халықтың дін, философия, этнография, саясат, тәлім-тәрбие, ғылым, тарих сәулесі –

бәрінің басы түйіскен қазына. Мәдениеттің сәбилік дәуірінде дін, философия, тәлім-тәрбие, ғылым – бәрінің функциясын әдебиет, поэзия атқаратыны әр елдің тарихына тән нәрсе” (21-бет) деп жазады абайтанушы ғұлама Қ.Жұмалиев.

Абайдың “Туғанда дүние есігін ашады өлең” деген сөзінің мән-мағынасын халық дүниетанымының арғы замандарғы тек-тамырларымен тұтастыққа алып, жарқын мысалдармен қисынды дәйектейді.

Абай алдындағы поэзия тілінің ерекшеліктерін, “ауыз әдебиеті, оның алдындағы және тұтас әдебиетінде поэтик тілден не бар, не жоғын” таразылай отырып, Абайдың жаңашылдығын айқындайды. Бұл ретте ол халық шығармаларының кейбір көркемдік көрсеткіштеріне: ұқсастық, ырғақтық кестесіне зейін аударады. Сонымен бірге бұрынғы ақындарда яки “халықтың ауыз әдебиетінде, өлеңдерде кейбір жолдар шумақтың жол санын толтыру үшін ғана жүретіндігін” айта келіп, Абайдың өлең сөйлемдерінде ойға, пікірге қатыссыз сөздерді мүлде қолданбайтынын қадап айтады.

“Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы” –

деген тамаша лебізінде өлеңсөзге қойылатын шарттар сақталғанын, “жаңаша көркемдік мән бергенін” әрі ойдағыдай орындағанын академик Қ.Жұмалиев орынды келтіреді.

Сөз – образдың, сөз – символдардың, поэзиялық сипаттамалардың “халық тіршілігі, күн көрісімен байланысты” екендігін, мәселен, “жігіттің нары”, “адамның жампозы”, “көзі ботаның көзіндей”, “Қыз Жамал талтаңдайды бесті атандай” т.с.с. меруерттей мөлтілдеген сөз тізбектерін тізбелейді.

Сөйтіп, халық ауыз әдебиетінің, ақындар поэзиясының өзіндік ерекшеліктерін кеңінен баяндап, Абайдың суреткерлік қолтаңбасын анықтайды. Олар: 1) Абай поэзиясының ұлттық сипаты, 2) Мазмұн мен сезімнің біртұтастығы, 3) Әр сөздің ойға, мағынаға мінсіз қызмет жасауы, 4) Қыстырма сөздердің жоқтығы. Абайдың тарихи ұлы еңбегін осылайша жіктейді.

Задында, Абай халықтың даналық дәрістерін жадына жарқыратып тоқыған әрі іштей “оқып туған”, жалпыхалықтық тілдің мұхитынан жүзіп ішкен, негізгі сөздік қорды

асқан шеберлікпен пайдаланып, сөз алтынын туындатқан ерен дарын.

Иә, академик Қ. Жұмалиев Абай сөздерінің қатпар-қыртыстарына барлау жасап, негізі арналарына (қазақ, араб, парсы, орыс тілдері бойынша), халық әдебиетіне көзқарасын саралайды. Оқымысты-филологтың айтуынша, Абай өлеңсөз бен қарасөз бойынша қазақтың 53 мақал-мәтелін қолданған. Сонымен бірге араб-парсы тілдерінен 374 сөз, “мұның 162-сі өлеңдерінде, қалған 212 сөз әңгімелерінде кездеседі” екен (40 бет). Орыс тілінен – елу шамалы сөз.

Абай тіліндегі архаизмдер, диалектілер, жаңа сөз, жаңаша сөйлемдер рет-ретімен әңгімеленеді.

Зерттеуші Абай поэзиясындағы айқындаулардың табиғатын, яғни “тілге жаңа эпитет енгізудегі Абайдың бір алуан жолдары, әдебиетте эпитет қатарында бұрын қолданылмаған сөздерді жаңаша сөз байланыстары, сөйлем құрылыстары арқылы көркем тіл мүшесі ету, архаизмдік сөздерге жұрнақтар жалғап эпитетке айналдыру, жаңа нәрсе етіп көркем тілге енгізу, не кейбір эпитеттердің дыбыстарын әдейі тастап кетіп, құлаққа естілуін жаңа етіп (сондықтан оның көңілге қонуы жаңа болуы сөзсіз) шығару” деп жаңашылдық сипаттарын анықтайды.

Сөз асылын, ой асылын, “үздік көркемдік, жинақы жандылықты” Абай туындатқан теңеулерден табуға болады. Осы тұрғыдан келгенде:

Құлын-тайдай айқасып, ойын салып,
Кептерше сүйініскен демалыс бар –

деген сөйлемдегі теңеуге былайша ғылыми түсініктеме берген. “Мұндағы кептерше – орыс өлеңдеріндегі теңеудің үлгісінен алынған. Қазақтың өлеңдерінде кептерге теңеу жалпы кездеспейді. Ал, орыстарда кептерге теңеу жиі кездеседі...”

Абайдың “кептерше” деген теңеуіне “құлын-тайдай” деген қазақтың байырғы, дағдылы теңеуін қатар қойып, қолдануы “кептерше” теңеуінің бұрын жоғын, басқа әдебиет тілінің үлгісінен келіп кіргенін байқатпайды” – деп дұрыс айтады (82-бет).

Академик Қ. Жұмалиев Абайдың мейлінше тапқырлыққа, сұлулыққа, көркемдікке суарылған тамаша теңеулерінің бірсыпырасын тізіп көрсеткен.

Абайдың көркемдік ойлау жүйесі нешеме алуан ассоциа-

циялық байланыстарға бай. Негізінде, ақын бір деммен, бір леппен шығарғандықтан болаттан құйылғандай сом, кесек. Сондықтан да Абай поэзиясының метафоралық-символикалық сипаты бөлекше, ерекше. Ғалымның Абай метафоралары жөніндегі пайымдаулары тереңдігімен, жан-жақты талдауларымен көзге түседі. Абай поэзиясындағы метафораларды бес түрге жіктеп саралайды. Абай метафораларына терең ой, нәзік сезім, мөлдір сыр, жаңаша ұғым, жаңаша таным тән екендігін дәлелдейді. Задында, метафора – әдебиеттің толысып, кемеліне жеткендігінің белгісі. Абайдың көркемдік әлемі – осы бір құбылыстардың құпиясын бойына терең сіңірген.

Абай тіліндегі метонимия, синекдоха, символ, тұспалдау, кейіптеу, ирония, сарказм, шендестіру, психологиялық параллелизм, дамыту, инверсия, эллипсис және т.с.с. ғылыми-теориялық тұрғыдан зерделенеді. Сонымен бірге Абай шығармашылығындағы ақыл-нақыл сөздер, аудармашылық шеберлігі, өлең құрылысына енгізген күрделі жаңалықтары пайымдалады. Жалпы айтқанда, академик Қ. Жұмалиев Абай мұрасына қатысты ой-пікірлерінің өзектілігімен, теориялық мән-маңызымен, ауқымдылығымен ерекшеленеді. Зар заман, әдеби, фольклор үлгілері, жыраулар мен сал-серілер поэзиясы, би-шешендер сөздері ғылыми айналымға түскендігін атап өткен жөн.

Ахмет Байтұрсыновтың “Әдебиет танытқышындағы” мысалдар да алынған. Нысанбай жыраудың “Кенесары-Наурызбай” дастанынан да және билер сөзінен де үзінділер бар.

Академик Қ. Жұмалиевтің “Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі” (1948) еңбегіне академик-жазушы Сәбит Мұқанов “Терең ғылымдық еңбек” деп алғысөз жазып, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, педагогика ғылымдары академиясының академигі Н. К. Дмитриевтің мынандай пікірін келтірген:

“Қ. Ж. Жұмалиев алған тақырыптың ғылымдық мәні өте зор. Абай қазақ әдебиетіндегі ең ірі тұлға, бұл сықылды әр жағынан алып, тап осы көлемде әлі ешкім зерттеген емес... Қазақ әдебиеттану ғылымында монографияның мұндай түрінің өзі жаңалық.

Бұл еңбек филологияның екі түрлі саласын: тілтану және әдебиеттану ғылымдарын жеткілікті дәрежеде жақсы түсінуді керек қылатын әдебиет зерттеу жұмысының анағұрлым жоғары белесі саналатын салада диссертация авторының жаңалық ашуы болып отыр”.

Сәбит Мұқановша айтқанда, “бүкіл ХІХ ғасыр қазақ поэзиясының тілін тұтасынан” талдап-таразылаған әрі соншалықты ересен мол картотекалар жасаған оқымысты-филолог Қажым Жұмалиев еңбегінің тағлымдық та, танымдық мәні орасан зор.

Академик Қ. Жұмалиевтың мерейтойына орайластыра шығарылып отырған бұл кітабы – ұзақ уақыт өтсе де өзінің әдебиеттану саласындағы мәні мен құндылығын жоғалтпаған зерделі еңбек екені сөзсіз.

Академик Қ. Жұмалиев – көрнекті абайтанушы, өлеңтанушы, әдебиет тарихшысы, публицист, оқымысты-педагог ретінде ұлт мәдениетінің тарихында жасай беретін жасампаз тұлға.

Серік Негимов,
Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің
профессоры, филология
ғылымдарының докторы

АБАЙҒА ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ

және
АБАЙ
ПОЭЗИЯСЫНЫҢ
ТІЛІ

ТЕРЕҢ ҒЫЛЫМДЫҚ ЕҢБЕК

1946 жылғы июнь айының бірі қазақ халқы үшін аса бір қуанышты күн болды. Сол күні, кешкі сағат 8-де, Қазақтың Мемлекеттік опера және балет театрының сәулетті кең залында салтанатты мәжіліс жасалып, Қазақ Ғылым Академиясын ашу туралы ССРО Министрлер Советінің қаулысы жарияланды. Сол мәжілісте Қазақстандағы жүздеген ғалымдардың озат отряды – Қазақ ССР Ғылым Академиясының толық мүшелері және мүше-корреспонденттері сайланды. Оның бірі филология ғылымдарының докторы, жазушы Хажым¹ (Хажығали) Жұмалиев жолдас.

Ғасырлар бойы ғылымға шөлдеген қазақ халқы совет өкіметі тұсында жүздеген бастауыш, ондаған орта, бірнеше жоғары дәрежелі мектеп ашылғаннан кейін, оқуға түгел жұмылды. Осы мектептерден аз жылдың ішінде ғылымның барлық саласынан талай жас мамандар даярланып шықты.

Осы совет мектептерінен оқып, көрнекті ғалым болып шыққандардың бірі – Хажым Жұмалиев. Ол – қазір филология ғылымдарының докторы. Қазақ ССР Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті. Оның үстіне жазушы, Қазақстан жазушылар одағының мүшесі.

Хажым Абай атындағы педагогика институтына 1929 жылы түсіп, 1932 жылы оның тіл-әдебиет факультетін бітіреді. Сонан кейін Хажым ұдайымен бес жыл Орал қаласындағы педагогика институтында қазақ әдебиетінен сабақ беріп, 1937 жылы Алматыдағы педагогика институтына ауысады. Содан күні бүгінге шейін осы институтта педагог.

Хажымның қаламы ең алғаш көркем әдебиетпен ұштал-

¹ Кітап авторының есімі сол күйінде қалдырылды.

ды. Өлеңді 1928 жылдан бастап жаза бастады. Алғашқы өлеңдерін газет, журналдарда жариялап жүріп, 1933 жылы “Шабуыл” атты өлеңдер жинағын, 1934 жылы “Қанды асу” атты ұзақ поэмасын бастырады. Екінші жинағы “Өмір жыры” 1939 жылы шықты. Сондай өлең жазудан ол әлі қол үзген жоқ. Олардың ішінде қазақ поэмасының табысына жататын “Серт” сияқты өлеңдер мен “Сталин туралы жыр” сияқты поэмалар да аз емес. Соңғы кезде Хажым прозамен де айналысып жүр. Оның жазып жүрген “Исатай, Махамбет” атты романының үзіндісі “Айқас” деген атпен 1942 жылы жеке кітапша болып басылып, оқушылардан жақсы баға алды.

Хажымды 1932 жылдан бері жоғары дәрежелі мектепке қазақ әдебиетінен сабақ беретін мұғалім дедік. Мұғалім мен мұғалімнің арасында айырма бары мәлім. Бір мұғалім бар, – даяр кітаптарды қолданады, енді біреуі – әдебиетке өз көзқарасын айтады, жетпей жатқан кітап болса, жасауға ұмтылады.

Хажым осының соңғысына қосылатын творчестволық жолдағы мұғалім болды. Ол сабақ бере бастаған кезде қазақ әдебиетінің тарихы да, теориясы да жасалмаған еді. Осы олқылықты көре білген жас педагог Орал институтында жүргенде-ақ қазақ әдебиетінің теориясын жазуға кіріседі де, ол жұмысын 1938 жылы аяқтап, жариялайды. Бұл қазақ тілінде жазылған бірінші әдебиет теориясы еді.

Хажым әдебиет теориясымен ғана шұғылданып қойған жоқ. Ол орта мектептерге арнап XVIII – XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихын жазды. 1941 жылы Хажым осы кітаппен филология ғылымдары кандидаты атағын алуға диссертация қорғап, қазақ әдебиетінің тарихынан филология ғылымдарының бірінші кандидаты болып атақ алды.

Бұл кітапты да Хажым қиын жағдайда жазған еді. Ол кезде қазақ әдебиетінің, әсіресе, XVIII-XIX ғасырлар әдебиетінің тарихы талқыланып болмаған мәселе болатын. Сондықтан жалпы бағытын дұрыс ала отыра, Хажым бірнеше негізді мәселелерді марксизм-ленинизм тұрғысынан толық шешіп бере алған жоқ. Біріншіден, әрбір көркем шығарма тап тартысының құралы болса, осы мәселе кітаптың өн-бойында бір тегіс айқын көрініп отырмады; екіншіден, феодалдық таптың әдебиетін, кейде, асыра бағалаушылық болды. Бұлардың бәрі елеулі кемшіліктер еді.

Жоғарыда айтылған ғылымдық екі еңбегіндегі осы кемшіліктерді түзеп, Хажым оқушылардың алдына тағы бір еңбегін тартқалы отыр. Онысы – “Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі”.

Хажымның бұл еңбегін орыстың қазіргі филология ғылымдарының атақты мамандары: ССРО Ғылыми Академиясының мүше-корреспонденті, Педагогикалық Ғылымдар Академиясының толық мүшесі Н.К. Дмитриев, ССРО Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті С.Е. Малов, ССРО Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті – В.М. Жирмунский, Өзбек Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті А.К. Боровков – бәрі де оқып, кейбір ұсақ кемшіліктерін көрсетумен қатар, бәрі де бір ауыздан бұл еңбектің ғылымдық бағасы зор деп таныды.

ССРО Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті, Педагогикалық ғылымдар Академиясының толық мүшесі Н.К. Дмитриев былай деп жазды:

“Х.Ж. Жұмалиев алған тақырыптың ғылымдық мәні өте зор. Абай қазақ әдебиетінде ең ірі тұлға, ол туралы жазылған сын, мақалалар да көп, бірақ Абай творчествосын бұл сықылды әр жағынан алып, тап осы көлемде әлі ешкім зерттеген емес...”

Қазақ әдебиеттану ғылымында монографияның мұндай түрінің өзі жаңалық.

Неге десеніз, жазушының тіліне арналған монографиялық зерттеу орыс ғылымында зерттеу тәжірибесіне әлдеқашан кірген болса, қазақтың әдебиеттану ғылымында бұл енді қолға алынып отырған жаңа іс. Бұл еңбек филологияның екі түрлі саласын: тілтану және әдебиеттану ғылымдарын жеткілікті дәрежеде жақсы түсінушілікті керек қылатын әдебиет зерттеу жұмысының анағұрлы жоғары белесі саналатын салада диссертация авторының жаңалық ашуы болып отыр. Бұған мынаны қосуға болады: ұлт әдебиеті классиктерінің тілін зерттеу ісі біздің одақтас және автономиялық республикамыздың басқаларында шын мәнінде әлі басталған да жоқ. Өзбекстанда Новаи, Азербайжанда М.Ф. Ахундовтың тілдері туралы жеке мақалаларды айтпасақ, ауыз толарлық нәрсе аз. Мысалы, Түрікменстанда Махтумкулидің тілі туралы әлі құнарлы нәрсе жасалынған жоқ десек, Татарстанда Тоқайдың тілі туралы ешнәрсе де жазылған емес.

Автор өз жұмысында тарихи тұрғыдан қарайды. Абай творчествосы барлық жерде де “Абай дәуіріне шейінгі” қазақ әдебиетіне салыстырылып отырылады, нақ осы әбден дұрыс әдіс.

Бұл әдіс Абайдың өзгеріс енгізуіндегі еңбегі не екендігін айқынырақ тануымызға мүмкіндік береді.

Екінші жағынан Х.Ж. Жұмалиев Абай творчествосын қазақ әдебиетінің кейінгі кезеңдерімен де байланыстыра талдайды. Сөйтіп, ақын еңбегі белгілі бір тарихи шеңберде алынып зерттелінеді.

Бұл негізгі мәселемен бірге автордың мұқият зерттеген мәселесінің бірі – Абай творчествосының орыс әдебиетімен, жалпы орыс мәдениетімен байланысы. Бұл мәселенің де мәні зор...”

Профессор Н.К. Дмитриев айтқандай, автордың алғашқы еңбегі “Абай поэзиясының тілі” деп аталса да, автор жалғыз Абайдың ғана поэзиялық тілі емес, бүкіл ХІХ ғасыр қазақ поэзиясының тілін тұтасынан алады.

Осы дұрыс па? Біреулерден “негізгі тема Абайдың поэзиясы болған соң, сол туралы ғана неге жазылмайды?” деген сұрау тума ма? Әрине, туады. Бірақ, ол сұраудың үстірт екендігі еңбекті оқығанда аңғарылады.

Дарынды талант бола тұра, Абай не көктен түскен, не жерден шыққан, болмаса, дара өскен адам емес. Оның өмір сүріп өскен, араласқан ортасы бар. Ол – осы ортаның жемісі. Бізше, автор бұл еңбегінде үш мәселені дұрыс шешеді:

1. Абайдың өскен топырағы – қазақтың халықтық әдебиеті. Ондай әдебиет болмаса, Абай да болмас еді.

2. Абайдан арғы кезде де, Абай тұсында да қазақ әдебиетіне көбірек әсер еткен араб пен парсы әдебиеті. Ол әдебиеттерден Абай да азықтанды.

3. Абай жасаған ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының өмірінде жаңа дәуір басталған еді. Ол қазақтың ұлы орыс халқының бай мәдениетіне бой ұруы, содан азық алуға ұмтылуы болды. Абай қазақ халқын осы жолға жетектеушінің де, осы жолдан мол азық алушының да бірі.

Осы үш мәселені де Хажым ғылымдық дәлелдермен ойдағыдай шешкен.

Бірақ, үлгі алу мен игерудің арасында көп айырма бар. Үлгі алам деп, сол алатын үлгісінің көлеңкесінде қалып қою бар да, алған үлгіні бойына сіңіріп, өзіндік іс жасай алу бар. Хажым Абайдың соңғы жүйедегі адам екенін дәлелдейді.

Қазақ әдебиетінің даму тарихында Абай – жаңа бел. Одан бұрынғы әдебиетте де дарынды және тарихқа аты мәлім ақындар болғанымен, сол ақындардың, олардың шы-

гармаларының жалпы әдісі фольклордың шеңберінен шыға алмайды. Қазақ әдебиетін фольклорлық шеңберден шығарған, алдыңғы қатарлы орыс, еуропалық поэзияның дәрежесіне жеткізген қазақтың бірінші ақыны – Абай. Хажым еңбегінде бұл мәселені де дұрыс шешеді.

Сондай жаңалықты жасауда Абайдың үлгісі кім? Хажымның ойынша – орыс әдебиеті. Бұл да дұрыс айтылған мәселе.

Өзіне шейінгі қазақтың поэзиясы Абайға үлгі емес, азық қана. Өзіне шейінгі қазақ поэзиясына еліктеп жазған Абайдың шығармасы жоқ, не жоқтың қасы. “Жаздыкүн шілде болғанда” сияқты фольклордағы жыр түрімен жазылған өлеңінің өзі де сырты ғана ұқсас сияқтанғанмен, ішкі мазмұны фольклардан аулақ, жазба поэзиясымен қолтықтасып жатады.

Шығыстың, әсіресе, араб, парсы, шағатай әдебиетін жақсы білгенмен, ол әдебиет те Абайдың үлгісі емес, азығы ғана. Ертерек жазған бірер өлеңі болмаса, тұр жағынан да, мазмұн жағынан да Абай шығармаларын шығыстың пәлен ақынының пәлен шығармасына ұқсайды деп ешкім дәлелдей алмайды.

Ал, орыс әдебиетін алсақ, Абайдың шығармаларының оларға қабысып жататындары көп. Мәселен, эстетикалық көзқарасында Абай Белинскиймен үндес, көп өлеңдері Пушкиннің, әсіресе, Лермонтовтың өлеңдерімен рухтас боп жатады, өмірге реалистік көзбен қарауда Толстоймен, өмірдегі кемшіліктерді сықақтауда Салтыков-Щедринмен ұрандасып кетеді.

Абайдың орыс әдебиетімен осындай тығыз байланысы барын кең және терең дәлелдеген Хажым Абайды орыс жазушыларының көлеңкесіне өскен көде сияқты ақын ғып емес, олардан үйрене отыра, солармен теңдесе өскен, өзіндік ойы, көркемдік әдісі, шеңберлігі бар ақын ғып сипаттайды.

Хажымның бұл еңбегінің бір бағалы жері – негізгі үлгісі орыс әдебиеті болған Абайдың қазақтың шын мағынасындағы көркем әдебиетін жасаушы, қазақтың әдебиет тілінің негізін салушы ақын екендігін дәлелдеу. Абайдың ірілігі де осында. Абайдың барлық шығармасында мәдениеттілік жағынан орыс әдебиетіне теңдес түсерлік, мазмұнына түрі сай, қазақтың бәрі ұғарлық, Абайдың ұлт қазынасын жасауы, адам қайран қаларлық және Абай тәрізді данышпан ақынның ғана қолынан келетін іс еді. Хажым бұл еңбегінде

ұлы ақынның сол дәрежеге қалай жеткендігін ойдағыдай дәлелдей алған.

Тақырыбы “Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі” делінсе, мазмұны да осыған сай. Бұл мәселе еңбектің басынан аяғына шейін тармақталып, өрбіп отырады. Осы мәселені талдау арқылы автор оқушыларына көп жаңалықтарды ашып береді. Бұл жаңалықтарды автор Абайдың алды-артындағы қазақ поэзиясымен салыстыра отырып айқындайды. Абайдан бұрын өткен, я тұстас болған ақындардан Абайдың бойының қаншалық биіктігі осы салыстырудан айқын көрінеді. Егер мұны істемесе, Хажымның еңбегі жалаң теория болар еді. Ондай қатеден автор аулақ.

Әрбір ғылыми еңбектің жақсы жақтарымен қатар, кемшіліктері де болмай қалмайды. Бадырайып тұрған кемшіліктері болмағанмен, ұсақ-түйек жетімсіздіктерден бұл еңбек те құр емес екен, ондай жетімсіздіктердің көзге іліккені авторға айтылды да, автор оларды қабылдап түзетті де.

Бұл еңбек жарияланғаннан кейін, сынаушылар да болар, олар біз байқамаған кемшіліктерді табар да, бірақ солардың ешқайсысы кітаптың жақсы жақтарын бекер дей алмас. Мұның құнды еңбек екеніне таласпас.

Сәбит Мұқанов

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың туғанына жүз жыл толу (1845 – 1945) мерекесін Советтер Одағының барлық халқы күні кеше, 1945 жылы 15 августа тойлап өтті.

Қазақтың әлеуметтік өмірінің даму процесінде болсын, әдебиет тарихында болсын Абайдың орны ерекше екені жұртшылығымызға мәлім. Қазақ әдебиеті тарихында басқа ақындар бір төбе де, Абай бір төбе.

Өйткені, Абай еңбектері өзіне шейінгі, өз кезіндегі алдағы әлеуметтік ой-сананың ғана асқар шыңы болып қойған жоқ, сонымен қатар, қазақ әдебиеті тарихындағы әдеби стиль, өлең құрылысы, поэтик тіл олардың да асқар шыңы болды. Абайдан кейінгі қазақ әдебиеті Абай бастаған жаңа арна, жаңа жолға түсті. Демек, Абайды білу, Абайды тану, бүкіл қазақ әдебиетінің даму жолдарын білу, ХІХ ғасырдағы әлеуметтік ой-сананың барысын аңғару болып шығады. Сондықтан, жалпы Абай еңбектерін, оның бір саласы – тілін зерттеудің тарихи үлкен мәні барлығы сөзсіз.

Бұл еңбекте Абай шығармаларының бір-ақ жағы, яғни, Абайдың поэзиясының тілі ғана алынып отыр. Әңгіме, негізінде, тек осы поэзия тілінің көлемінде болмақ. Ұлы ақынның шығармаларының басқа жақтары бұл еңбекте сөз болса, олар тек негізгі мәселеміз – тілді айқындау үшін, сонымен байланысты ғана айтылмақ.

Негізгі тақырып – Абайдың жалпы тілі делінбей, поэзиясының тілі делініп, бұлай шек қоюымыздың екі түрлі себебі бар:

Бірінші. Абайдың жиырма жылдық еңбегінің көбі өлең. Қарасөздері аз. Олардың өзі де көркем қара сөз емес, – публицистика, әр түрлі өмір мәселелері туралы жазылған философиялық ғылыми трактаттар.

Екінші. Бұл еңбектің мақсаты: Абайды не үшін қазақ-

тың әдебиет тілінің негізін салушы дейміз, оның себебі не, Абай қазақ әдеби тіліне не берді, не жаңалық енгізді, оның жолдары қандай? – деген мәселелердің бетін ашу болғандықтан, бұл жайттар, Абайдың алдындағы ауыз әдебиеті, тарихи әдебиет, өз тұсындағы әдебиеттерде не бар, не жоғын айқындап, солармен салыстыра зерттеуді талап етеді. Ал, Абай өлеңдерін салыстыру үшін алынған қазақтың ауыз әдебиеті, жырлары, тарихи әдебиет – бәрі де өлең.

Алтынсаринның аз-маз әңгімесі болмаса, құнарлы қарасөз ол кезде қазақта жоқтың қасы және ақынның өз шығармаларының да дені өлең болғандықтан, тақырыбымызды да осыған сәйкес “Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі” деп атадық.

Абайдың тілін жалпы алмай, белгілі шек қоюымыздың тағы бір себебі – алған мәселені жинақты, тұжырымды етіп, әсіресе, мәселенің тереңдік жағына көңіл бөлу болды. Егер, Абайдың тілін жалпы алсақ, онымен байланысты көп мәселелерді қамту қажеттігі, сөз жоқ, жалпылап кетуге келіп тіреген болар еді. Сондықтан, біз бұл жұмыста талқылау, зерттеу мәселесін поэтикалық тілдің маңына құруды мақұл таптық.

Абай поэзиясының тілі күні бүгінге дейін зерттелмегендіктен және поэтик тіл туралы да қазақ тілінде монографиялық еңбектер болмағандықтан, басшылық құралымыз негізінде орыс тіліндегі әдебиеттер болды.

Ең алдымен басшылық құрал болған марксизм-ленинизм классиктерінің идеология, искусство-әдебиет туралы еңбектері десек, сонымен бірге қазақ тілі, қазақ әдебиетіне тікелей байланысты болмаса да, тіл және поэтика жөнінде жазылған орыс ғылымпаздарының, орыс тіліне аударылған кейбір шетел ғалымдарының зерттеу жұмыстары пайдаланылды. Соңғылардың ішінен қазақ тіліне тікелей байланысы бар деп СССР Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті, профессор С.Б.Маловтың “К истории казахского языка” деген еңбегін ғана атауға болады. Тіл, әдебиет теорияшыларынан үлгі ретінде пайдаланылған еңбектердің негізгілері: Аристотель. “Поэтика” (Изд. АН СССР, Ленинград, 1927 г.), “Античные теории языка и стиля” (ОГИЗ, Москва-Ленинград, 1936 г.) Абратов Б. “Язык поэтический и язык практический” (“Печать и революция”, кн. VII, 1923 г. Архив Маркса и Энгельса, том IV, Москва, 1935 г.) Белинский В.Г. Полн. собр. соч. (Под ред. Венгеров, том I-II-III-IV-V-VI, С-П. 1910-1917 гг.), Боровков А.К. “Узбекский

литературный язык" ("Язык и мышление", том II, АН СССР, Ленинград, 1934 г.), Вандрисс Ж. "Язык". (Москва, 1937 г.), Виноградов В.В. "Язык Пушкина" (М. – Ленинград, 1931 г.), Виноградов В.В. "Очерки по истории русского литературного языка XVIII-XIX вв." (Москва, 1938 г.), Виноградов И. "Вопросы марксистской поэтики". (Ленинград, 1938 г.), Горький М. "О литературе" (Москва, 1936 г.), Гроссман Л. "Борьба за стиль" (опыты по критике и поэтике, Москва, 1937 г.), Гофман В. "Язык литературы" (Ленинград, 1938 г.), Член корр. АН СССР. Жирмунский В.М. "Задачи поэтики" (Сб. "Задачи и методы изучения искусства", С.-П. 1921 г.), Корш Ф.Е. "Древнейший народный стих турецких племен" (Запад. Вост. Общ. т. XIX, вып. 2 и 3, АН СССР, С.-П., 1910 г.), Корш В.Ф. "Язык, как явление природы и орудие литературы" (Всеобщая история литературы, том VI.), Ленин В.И. Сочинения, том XIV-XV (Москва, Ленинград, 1929 г.), Ленин В.И. "О культуре и искусстве" (ОГИЗ, Москва, 1938 г.), Ленин В.И. "Ленин о литературе" (ГИХЛ, Москва, 1941 г.), Член корр. АН СССР Малов С.Е. "К истории казахского языка" ("Известия АН СССР" отд. литер. и языка, № 3, Москва, 1941 г.), Мандельштам И.Е. "О характере гоголевского стиля" (СПБ, Ленинград Гельсингфорс, 1902 г.), Марр Н.Я. Избранные работы. т. V, (Ленинград, 1934 г.), Мещанинов И.И. "Новое учение о языке" Ленинград, 1936 г.), Академик Орлов А.С. "Казахский Географический эпос" (АН СССР, Ленинград, 1945 г.), Потебня А.А. "Мысль и язык" (Пол. собр. сочин. т. I, изд. 4, Одесса, 1922 г.), Потебня А.А. "Из записки по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка" (Харьков, 1914 г.), "Поэтика" (Сборник по теории поэтического языка, П. 1919 г.), проф. Пospelов Г.Н. "Теория литературы" (Учпедгиз, Москва, 1940 г.), Радлов В.В. "Образцы народной литературы тюркских племен". Ч. III и IV, (СПБ, 1870-1872 г.), Русские писатели о литературе. (Под. ред. Балахутото С.А.). Том I-II, Изд. Сов. писателей, Ленинград, 1940-1941 гг.), Саади Г. "Язык, литература и письменность в человеческом мире и их истор. развитие" (На татарском языке. Казань, 1928 г.), Проф. Тимофеев Л.И. "Теория литературы" (Учпедгиз, Москва, 1945 г.), Проф. Томашевский Б. "Теория литературы" (Поэтика, Ленинград, 1925 г.), Чернышевский Н.Г. "Эстетические отношения искусства к действительности" (Госполитиздат, 1945 г.), Чл. корр. АН СССР Чернышев В.И. "Русский язык в произведении Тургенева" (Известия АН

СССР, № 3, 1936 г.), тағы басқа да осылар тәрізді тіл және поэтик тіл туралы жазылған орыс ғалымдарының еңбектері болды.

Осы жоғарыда айтылған еңбектерді зерттеп, тексеріп, олардың бізге керекті деген жерлерін қазақ әдебиеті, қазақтың поэтик тілдеріне талдаулар беру үшін пайдаланып, өзімізге басшылық еттік. Біздің екінші иек сүйеген мәліметтеріміз Абайдың өзі оқыған Навои, Сағди, Низами тәрізді ақындарының шығармалары мен олар жөнінде жазылған Е.Э.Бертельс тәрізді шығыс әдебиетін зерттеуші ғалымдарды әр алуан еңбектері болды.

Үшінші. Негізгі материалымыз – қазақтың ауыз әдебиеті, Абайдың алдындағы, өзінің тұсындағы әдеби шығармалардың поэтикалық тілдері және Абайдың өз өлеңдеріндегі поэтик тілдердің барлық түрі түгел қамтылып жасалған картотекалар. Бұл – жұмыстың ішіндегі ең ауыры да және ең құндысы да. Өйткені, онсыз салыстыра зерттеу жұмысын жүргізу мүмкін емес. Бұл жұмыстың Қазақстан жағдайында және бір қиындығы – қазақтың көп ақындарының сөздерін қолжазба, тек архивтік фонддардан табуға болады. Басылып шыққандары – жүзден бірі ғана. Олардың өзі де соғыс кезіндегі қағаз мәселесінің қиындығынан жаңартылып басылмай, көзі азайып, қиындықпен ғана қолға түсетін материалға айналған.

Өйтсе де, Қазақстан, Москва библиотекаларындағы керекті деген бар мүмкіншілік толық қамтылды, Абай өлең шығармаларының тілдерін салыстыра зерттеу үшін қажет болған қазақ әдебиет нұсқалары негізінде түгел қамтылды-ау деп ойлаймыз.

Сөйтіп, қазақ әдебиетінің әр саласынан мол жасалынған картотекалардағы поэтик тілдерден келтірілген мысалдарды салыстыру арқылы ғана Абайға шейін не барлығын, Абайдың өзі не жаңалық енгізіп, қандай жол, қандай өдістер қолданғанын айқындауға тура келді.

Бұл жөнінде сыншыларымыз тағы бір нәрсені ескерулері керек. Бұл еңбекте бір мысалдың бірнеше жерде қайталануы мүмкін. Ол жаңылғандық, сапақтық емес, не айтайын деген пікірдің қажеттігінен туған, не поэтик тілдің бір-бірімен нық байланыстылығынан туған нәрсе деп қарауымыз қажет. Мысалы:

"Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ" –

деген екі жолды алсақ, курсивпен терілген сөз тенеу де, қара өріппен терілген сөздер – эпитеттер. Сондықтан, бұл екі жол тенеуге алынған мысалдарда да, эпитетке алынған мысалдарда да кездесе беруі мүмкін.

Абай поэзиясында қолданылатын поэтик тілдердің негізгілері түгел қамтылды. Бірен-саран түрлері кіргізілмесе, олардың жалпы Абай тілін айқындауда мәні, орны шамалы болғандықтан, әдейі қалдырдық. (Мысалы: анаколүф, полиптотон).

Сонымен қатар, Абай өлеңдеріндегі дыбыс мәселесін де ашық қалдырып кеттік. Өйткені, біз Абайдың поэзиясының тілін зерттегенде, оны өзінен бұрынғы әдебиеттегі поэтик тілдермен салыстырғанда, негізгі мақсаттың бірі – Абайдың жаңалық, ерекшелігін айқындау десек, дыбыс мәселесі жөнінде айта қойғандай жаңалық, ерекшеліктерді кездестіру қиын тәрізді. Ескі әдебиеттерде кездесетін бір кемшілік дыбыс қуалаушылық болса, одан Абай ғана емес, оның алдындағы әдебиет те арылған болатын. Ал, табиғи, заңды түрде кездесетін дыбыс қайталау (мейлі ассонанс, мейлі аллитерация) барлық ақындардан да табыла береді. Сондықтан, Абайдың өз өлеңдерінен және онымен салыстыру үшін бұрынғы әдебиеттерден жасалынған картотека, мысалдарымыз толық бола тұрса да, ол жөнінде әзірге пікір айтудан тоқтала тұруды мақұл көрдік. Біздің бұл еңбекте Абайдың өзінен пайдаланғанымыз – “Абай Құнанбайұлы шығармалары” атты (толық жинақ, I том, 1939 жыл), СССР Ғылым Академиясының қазақстандық филиалының, әдебиет секторы бастырған жинақ пен “Абай Құнанбайұлы шығармалары” (аударма мен қарасөз, II том, 1940 жыл) мұны да Қаз. ФАН бастырған. Бұл екі том Абайдың тілін зерттеген кезде өрі соңғы, өрі Абай өлеңдерінің баспаға шыққандарының ең толығы болғандықтан, картотекалар да, мысалдар да осылардан алынды.

Үзінді алған жерлерде, қысқарту үшін (Абай, I том), (Абай, II том) деп беттерін қойып отырдық.

Бұл монографияны жазу үшін пайдаланылған, басшылық үшін қолданылған еңбектердің библиографиясы және Абайдың неологизмі, тенеу, эпитет т. б. поэтик тілдері туралы жасалған сөздіктері кітаптың көлемі шағын болғандықтан енгізілмеді. Тек үзінділер алынған басқа материалдар ғана жақшаның ішіне қойылған реттік сандар арқылы кітаптың аяғында ескертуде берілді.

I ТАРАУ

АБАЙДЫҢ ӨМІРІ ЖӘНЕ АБАЙ ТУРАЛЫ ЖАЗЫЛҒАН ЕҢБЕКТЕР

а) АБАЙДЫҢ ҚЫСҚАША ӨМІРІ

Абай (Ибраһим) Құнанбаев 1845 жылы, осы күнгі Семей облысы, Абай ауданы, Шыңғыс тауында туған. Абайдың арғы атасы Ырғызбай, бергі атасы Өскенбай – екеуі де феодал. Өз әкесі Құнанбай жас кезінде “батыр” жігіттің бірі саналып, өсе келе сөз ұстап, ел басқарған адамның бірі болған.

1882 жылғы, патша үкіметінің “Сибирь қазақтарына арналып шыққан уставы” бойынша қазақ даласы округке бөлініп, округтік приказ арқылы билеу тәртібінен кейін, Құнанбай Қарқаралы округіне аға сұлтан болып сайланады. Құнанбайдың атын шығаруға бұл жағдайлардың мәні үлкен болды. Өйткені, ел билейтін хан, аға сұлтандар бұрын хантөре нәсілдерінен болып келсе, жоғарғы заң бойынша, ол міндетті төреде болмай-ақ, қарадан шыққан мықты феодалдар да атқарып, ел басқаруға жарай беру мүмкіншілігі Құнанбайды аға сұлтан етсе, бұл жай-жапсарды жақсы ұға білмеген көпшілікке Құнанбайды ерекше бағалатады. “Қарадан туып хан, айырдан туып нар болды” деп, өз кезіндегі феодал табының ақындары Құнанбайды ел мадағы етті.

Өз қолындағы әкімшілік тізгінін Құнанбай өз керегіне толық пайдалана білді. Бірақ, ел басқаруда Құнанбай жаңа тәртіп орнатқан жоқ, бұрынғы, бір руды екінші руга айдап салу тәрізді ескі әдісті о да қолданды.

Оның бұрынғылардан бір өзгешелігі – дінді берік ұстау. Қарқаралыға мешіт, Меккеге қажылар түсетін “Төке” атты үй салғызады. Бұл жағдайларды да ол өзінің ел билеу мақсатына толық пайдалана білді. Діншілдерді өз қолында ұстап, ел басқарудың бір жағын дінге, діншілдерге тіреді.

Құнанбайдың тек өз қара басы ғана емес, оның достасқан, қастасқан адамдарының қайсысы болсын өзімен деңгел

түскен, сол кездің сөз баққан адамдары болды. Талай дау, талай тартыстардың жуан ортасында болуы болашақ ұлы ақын, жас Абайдың шешендік тілге жаттығуларына әсер етпеуі мүмкін емес еді. Абайдың нағашысы – “Шаншар қулары” атанған, күлдіргі, мысқыл-сықақпен аты шыққан қазақтың даңқты руының бірі. Ұлжанның (Абайдың шешесі) ағасы Тонтайдың қожа-молдаларды сықақтап, өлер алдында:

“Жазыла-жазыла қожа-молдалардан да ұят болды, енді өлмесек болмас” деген сөзі күні бүгінге шейін ел аузында. Бұл сықылды сөз тапқыш, мысқылшылдық Ұлжанда да болған.

Атасы Құнанбайдың өзі және оның айналасының бәрі де сөз ұстаған шешендер болып, анасы жағынан “Шаншар қуларымен” тамырласып жатуы Абай тәрізді үлкен таланттың ең болмағанда тілі ұшталуына аз да болса әсер етуі сөзсіз. Абайдағы қазақтың нақыл-тақпақ, билер сөздерінің үлгісімен келетін шешендік сөздерге ұсталық, мысқыл-сықаққа асқан шеберліктердің бір тамырын осы өскен ортасынан іздеуіміз керек.

Абай он жасына шейін ел ішіндегі дін мектебінде оқып, он жасында Семей қаласындағы дін мектебіне түседі. Мұндағы оқудың бәрі де ескіше, дін сабағы. Онда Абай небәрі үш жыл мұсылманша және үш ай орыс мектебінде орысша оқиды.

Дін мектебінде жүргізілетін бар сабақты жақсы үлгеріп, артылған уақытын өз бетімен кітап оқуға жұмсайды.

Оқитын кітаптары араб, парсы, түрік елдерінің даңқты ақындарының еңбектері болады. Солардың ішінде шын сүйіп оқыған ақындары – Навои, Сағди, Қожа-Хафиз, Фзули. Абай – өзінің таланттылығы, қабілетінің күштілігімен үш жылда үлкен білімге ие болған ақын.

Сол жас кезінде-ақ араб, парсы, түрік ақындарының өлеңдеріне еліктеп, өзі де өлең шығара бастады. “Фзули, Шәмси, Сайхали”, “Жүзі раушан” атты өлеңдері осы кезде жазылады.

Жасы 13-ке толып, мұсылманша үш жыл, орысша үш ай оқумен Абайға “оқудың есігі жабылады”. Құнанбай Абайды оқудан шығарып алып, ел басқару жұмысына қосады.

Абай араб, парсы, шағатай әдебиетін де, орыс әдебиетін де көп білу, терең ұғыну, әр тілдің тек жалпы мағынасын

ғана ұғынушы емес, сол тілдің әдемілігін де ұға білуіне қарағанда, ақынның мектепті тастағанын да өз бетімен үздіксіз оқығандығын дәлелдейтін фактының бірі деуге болады.

Абайдың жас кезіндегі өлеңдері жоқтың қасы. Жоғарғы аталған “Кім екен деп келіп ем түйе қуған” атты өлеңі мен араб, парсы, түрік ақындарына еліктеген өлеңдерінің алдыңғысы 1854-1855 жылдары, соңғысы 1858-1859 жылдары жазылған.

1864 жылы, 19 жасында, “Өліф-би” өлеңін жазады. Мұнан кейінгі өлеңдерінің жылдары 1870 жылдан бері қарай болып келеді, Абай өлеңдерін қолжазба түрінде сақтаған Мүрсейітте де, не басқа мәліметтерде де, 1870 жылмен 1876 жылдың арасында жазған өлеңдерінен дерек жоқ. Ал, 1884 жылдардан бері қарай өлеңдерінің жылдары үзілмейді. Әсіресе, көп жазған жылдары – 1886, 1889, 1895 жылдар.

1886 жылы 17 өлең, 1889 жылы 27 өлең (оның 8-ін орысшадан аударған), 1895 жылы 13 өлең жазды.

Абай алғашқы кезінде өз өлеңдерін досы, замандасы Көкбай ақынның атымен жариялап, 1886 жылдардан ғана бастап өз атымен шығарған. Сөйтіп, өлеңді өзінің мамандығы етуі осы жылдардан басталады. Абай өмірін зерттеушілердің бәрі де мұны мойындайды. Абайдың көп өмірінің ел басқару ісіне жұмсалынып, сөз ұстап, билік істерін атқаруы, Абайдың өмірбаяны да, өлеңдерінің жылдары да, өлеңдерінің жылдары үзік болуының негізгі бір себебі осында екенін аңғартады.

Абайдың ғылымға, өлең жазуға белсене кірісуі – 40 жастарынан бері қарай. Оған шейін білім іздеуден қол үзбегенмен, өлеңді жүрдім-бардым ғана жазып келсе, 40 жасынан бастап, творчествоға түгелдей беріледі.

Өз айналасындағы ру тартысы, ескілік, надандықтан жеріне бастаған дана ақын өз елін ел етуді ойлайды да, осының жолын іздейді. Ақын солардың барлығына қаламмен күрес ашу деген қорытындыға келеді.

Алдына зор мақсат қойған ақын, ұлы орыс халқының бай мәдениетін меңгеруге белсене кірісіп, орыс тілі, орыс әдебиетімен шұғылданады.

Абайдың орыс мәдениетіне құлшына кірісуінің екі түрлі себебі болды. Біріншіден, Абай, қазақ елін шығыстың схоластикасының ықпалынан мүлде шығарып, тура орыс мәдениетін алу, сондықтан, қазақ даласында орысша

мектеп ашу, молда, қожаларға патша үкіметі тарапынан берілген кейбір праволарды қайтып алып, оларды тізгіндеп ұстау, олардың правосын уез-болыстарға беру жөнінде өз пікірін тарихи, ғылыми түрде дәлелдеген Шоқан Уәлиханов, онан кейінгі, өзінің замандасы Алтынсариннің бағытын Абай дұрыс деп ұқты.

Екіншіден, бұл кезде ұлы орыс халқының әдебиеті дүние жүзі мәдениетінің алтын қазынасының қатарына қосылып қана қойған жоқ, Еуропаға өзінің революцияшыл әсерін тигізді. Батыстың көрі әдебиетін басып озды. XVIII ғасырдағы орыстың кейбір жазушылары жамылған Еуропалық шапанын шешіп тастап, орыс әдебиеті мазмұнына түрі сай, өзінің ұлттық қалпында дүниелік сахнаға шықты.

Өз кезінің үлкен мәдениетті және талантты ақынын Абайдың оны білмеуі, көрмеуі мүмкін емес еді. Абай көре де, түсіне де білді. Оның үстіне Абай Семейге айдалып келген орыстың халықшыл демократтары – Михайлэс, Долгополов, Гростармен танысып, өзінің сол бағытын бұрыңғыдан көрі де ұштай түседі. Орыс мәдениетіне тереңдеп, Чернышевский, Белинский, Добролюбов, Салтыков, Толстой, Пушкин, Лермонтов шығармалары, Аристотель, Сократ, Платон, Гоголь еңбектерімен танысады. Орыстың демократтары мен ұлы классик жазушыларының даналық еңбектерімен танысуы, батыс философтарының еңбектерін оқуы және өз кезіндегі шаруашылық-әлеумет өміріндегі болып жатқан әр түрлі өзгерістерді сезіну, ұғыну жиынтығы келіп, Абайдың өмірге көзқарасына, ой-санасына үлкен өзгеріс кіргізеді. Абайдың өзі айтқан “Шығысым батыс, батысым шығыс болды” дейтін сөзінің терең сыры, міне, осында.

Қазақтың әлеуметтік өміріндегі ескі феодалдық көзқарасқа қарсы, кертартпа, надандық, жалқаулықтарға қарсы күрес ашып, бұл жөнінде көп өлеңдер жазған жылдары осы 1886 жылдардан басталады. “Ғылым таппай мақтанба”, “Жасымда ғылым бар деп ескермедім”, “Интернатта оқып жүр” тәрізді, оқу, өнер, адамгершілікке үндеген, “Қалың елім, қазағым”, “Байлар жүр жиған малын қорғалатып”, “Адасқанның алды жөн” сықылды әлеумет өмірінің әртүрлі жақтарына арналған өлеңдері де осы жылдары шығарылған.

1886 жылдардан бастап, бұрынғы ел әңгімесінен аулақтап, өз еңбегін түгелдей ел игілігі үшін жұмсауға бел бұғанына Абайдың өз сөзі айғақ.

“Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір, бірталай өмірімізді өткіздік; айтыстық, жұлыстық, тартыстық, әурешілікті көре-көре келдік, енді жер ортасы жасқа келдік, қажылық, жалықтық, істеп жүрген ісіміздің бөрі баянсыз, байлаусызын көрдік – бөрі қоршылық. Ал, қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын... Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған бел байладым: енді бұдан басқа еш жұмысым жоқ” (1).

Бұның негізінде екі түрлі себебі болды. Бірінші: патша үкіметінің қазақтың жерін әбден отарлап алып, өз дегенін жасап, бұрынғы ру тартысын штат сайлауларымен үрлеп жандырып, ел бірлігін мүлде іріту саясаты болса, екінші, ескі феодалдықтың құрылысты ығыстыра кіре бастаған капитализм элементі, онымен байланысты ене бастаған әр түрлі жаңалықтар, қысқасы, осылар тәрізді қайшылық қарым-қатыстар еді.

Абай, сөз жоқ, жаңалықты қолдады. Жаңа байлардың халықты қанауына қарсы шықса да, оны мықтап шенесе де, қазақтың орыс халқымен араласуы, ол арқылы қазақ даласына жайыла бастаған мәдениеттің, прогрестік идеяның қырдағы жетекшісі болды.

Өз кезіндегі Шортанбай, не Әбубәкір тәрізді сары уайымға түспей, болашақты алдынан күтіп, халқын оқуға, өнерге, ғылымға үндеді. Шын мәнінде халық қамқоршысы болды.

“Ыбрай (Абай) жас жолбарыс жүректенген,

Дұшпанға арыстандай білектенген.

Өзінің заманында бозбаласы,

Перінің жігітіндей іріктенген.

Ей, Сара, қай кісің бар оған жетер,

Өнерін көрген жанның есі кетер.

Адамның жалғыз басты білімпазы,

Оны да жамандайсын, Найман, бекер” (2) –

деп, өзінің замандас ақыны Біржан оны осылай дәріптеді.

Ел арасындағы дау-шар, әр түрлі ру тартысы тәрізді әңгімелерден аулақтап, орыс мәдениетін зерттеп, оны өз халқының пайдасына асыруға күш салуы, творчествоға

берілу, халықтық ірі-ірі мәселелерді көтеріп, өзі айтқандай: “Өкесінің ұлы болмай, адамның ұлы болуы” – жұрт алдында оның беделін, даңқын бұрынғыдан да күшейте түседі. Оның елі үшін еткен күрделі істері, Абайды жалғыз қазақ Абайы емес, қанаттас, іргелес және басқа елдердің де Абайы етеді. Әр түрлі себептермен Россиядан айдалып келген сол кездегі халықшылдар, оқымысты, жазушылар – бәрі де Абайды өзіндік санап, достасып кетті. Бөрінің ат маңдайын тірейтін жері – Абай болды. Бұған дәлел ретінде Долгополовтың арызы мен Тұраштың ескерткішін келтіруге болады.

Семейдің соғыс Губернаторы – мырзаның ғұзырына.

(Нифонт Долгополовтан)

Өтініш

“Жүрек ауруы және безгек науқасымен менің денсаушылығым өте төмендеп кетті. Оны жөндеу үшін жазғы айларда қаланы тастап, қырға шығып, қымыз ішсем, таза ауаны пайдалансам деймін. Сол себепті өте кішілік етіп сіздің ғұзырыңыздан Шыңғыстау болысы, Құнанбай Өскенбаевтың ауылына баруға 15 августқа шейін ұлықсат етуіңізді сұраймын” (3).

Семей, 4 июль, 1885 жыл

(Н. Долгополов)

Сонымен қатар, басқа көршілес елдердің де кейбір патшаға наразы адамдары өз елінің бай-феодалдарына қарсы болғандар да Абайды паналайды.

“Жыл сайын Үркіттен қашқан, көбінесе, Кавказдағы Дағыстанның, түріктің айдалған адамдары бірден, екіден келіп, кейі қыстап, кейі бір-екі ай жатып тынығып, бір-бір ат мініп кетеді. Осындай ат мініп кеткен қашқындардың менің көзім көргендегісі 15 шамалы” – деп жазады өзінің баласы Тұраш (4).

Бұлар тәрізді фактілер Абай өмірінде көп. Басқаларын айтпағанда осы екеуінің өзі-ақ Абай тек қазақтікі ғана емес, басқа елдердің де өз кезінде мен жақсымын дегендеріне ортақ Абай болғандығын толық дәлелдейді.

Қазақтың ұлы ақыны Абайдың зор еңбегінің бірі – жастарды, әсіресе, болашақ ел өмірімен байланысты ақын-жазушыларды тәрбиелеу. Орыс, шығыс, батыс елдерінің мәдениетіне сүңгіп, түбінен керекті маржанын теріп ала

білген ақын және елін өнер-білімге үндеп, жастарды оқуға сүйреді. Балаларын орысша мектептерде оқытып, олардың жоғарғы дәрежелі білімі бар адам болуларын талап етті. Адамгершілік, жақсы мінез-құлыққа тәрбиеледі.

Ақындарына өзі тақырып беріп, әр халықтың өмірінен поэмалар жаздырып, өзі олардың сыншысы болды. Көкбай ақынға “Абылай”, “Кенесары және Наурызбай” туралы жыр, Мағауияға “Медғат-Қасымы”, Ақылбайға “Қисса Жүсіп”, тағы басқаларға осылар тәрізді өлең-жырлар жаздырды. Өзі Пушкин, Лермонтов, Крыловтардан өлең аударып, жас ақындарға солардың өлеңдерін үлгі етті.

Абайдан кейінгі қазақ ақындарының көпшілігі қазақтың өз әдебиетінің шеңберінде қалып қоймай, орыс, шығыс, батыс әдебиеттеріне еліктеулерінің негізгі бір себебі – Абайдың әсері, Абайдың үлгісі болатын.

Қазақ халқының жаңа әдебиетінің, әдеби тілінің негізін салушы, қазақтың өлең құрылысын бұрынғы қалпынан өзгертіп, әлденеше жаңа түр кіргізуші, өзінің даңқты ұлы еңбектерімен қазақ халқын басқа елдердің мәдениетімен қоян қолтықтастыруға басшылық еткен, елін мәдениет, білім, өнерге шақырып, сол жолда бойындағы бар асылын аямай жұмсай біліп, кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге қалдырған қазақтың ұлы ақыны – Абай 1904 жылы 23 июньде қайтыс болды.

б) АБАЙ ЖӨНІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН ЕҢБЕКТЕР ТУРАЛЫ

Қазақтың ұлы ақыны Абайдың алғашқы өлеңі бірінші рет 1885 жылы “Дала уәлаяты” газетінде басылды. Бірінші өлеңдер жинағы 1909 жылы жарық көрді. Сол кезден бері жеке жинақ, таңдамалы өлеңдері әр кезде, әр түрлі редакцияда үздіксіз басылып келеді.

Абай шығармалары зерттелу, тексерілу жағынан да қазақ әдебиет тарихында бірінші орын алды. Оның ұлы еңбегі толық зерттеліп жетпесе де, қазақтың басқа ақындарымен салыстырғанда, ғылым қайраткерлерінің ерте қолға алған ақыны да – Абай.

Абайдың өмірі, еңбектері жайлы 1903 жылы “Россия біздің отанымыздың толық жағырафиялық сыпаты” (Орыстардың пайдалануы үшін В.П.Семеновтың редакциясы, XVII том, қазақ өлкесі) атты кітапта бір мақала, 1906

жылы ағылшын Жорж Кененің “Сибирь және айдау” деген шығармасында ескерткіш, таныстырулар жазылды.

1907-1909 жылдар Көкітай Ысқақұлының әуелі орысша, артынан қазақша “Абай Құнанбайұлының өлеңдері” деген кітап, Абайдың өмірбаяны басылды және осы 1909 жылы Зейнел Ғабден Әл Жауһари, Әл Маскау “Тобықты Ыбырай марқұмның сөздерінен” деп, Абайдың бірнеше өлеңдерін өзінің “Насихат Қазақия” атты жинағына кіргізіп, Абай сөздерін басқаларға үлгі етті. 1913 жылы қазақтың талантты ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров және 1914 жылы Арысұлы “Ақынның өмірі, еңбектері” туралы мақала жазды.

Совет дәуірінде Абайдың толық өмірбаянын жазып және ұлы ақынның еңбектерін жұртшылыққа түсіндірмекші, шын ғылыми баға бермекші болған жаңа авторлар да көп. Солардың ішінен күрделі еңбектер деп профессор М.О.Әуезовтың: “Абайдың өмірбаяны, ата-тегі” (1930, 1940, 1945 жылдар); “Абайдың мәдениеттік іздеулері” (1939 жыл); “Абай және орыс әдебиеті” (1944 жыл); қазақтың ірі жазушысы С.Мұқанов жолдастың “Абай – халық ақыны” (1937, 1939 жылдары); “Абайдың философиялық көзқарасы” (1945 жыл); доцент Е. Смайловтың “Абайдың поэтикасы” (1934 жыл); профессор Ә.М.Марғұланнның “Абай және халық еркіншілігі” (1939 жыл); доцент М.С.Сильченконның “Ақын және халық” (1939 жыл); доцент В.Ш.Шалабаевтың “Абай және Пушкин” (1940 жыл); атақты орыс жазушысы Л.Соболевтың “Данышпан өлмейді” (1939 жыл); доцент А.С.Мәметованың “Абай және шығыс әдебиеті”; доцент Мәлік Ғабдуллиннің “Абай және шығыс” атты мақалаларын Абай жөніндегі күрделі еңбектер деп айтуға болады.

Бұл мақала, зерттеу жұмыстары ұлы ақынды жұртшылыққа танытуға мәні үлкен екені сөзсіз. Бұл авторлардың бірі Абайдың өмірбаянымен таныстырып, үлкен идея, зор мәдениетке қалай ие болғанын айқындайды, екіншісі Абайды халық ақыны деуіміздің себептерінің беттерін ашады; үшіншісінде Абай мен Пушкин шығармаларының қарым-қатыстары көрсетіледі; төртіншісі Абай өлеңдерінің құрылысын зерттеп, қазақ әдебиетіне енгізген жаңалықтарының бетін ашады, қысқасы, дана ақынның ұлы еңбектерін әр жағынан тану, өз кезіндегі әлеуметтік жағдай, әдебиет, мәдениет даму сатыларын ескерте отырып, ғылыми баға беруге күш салады.

Бірақ, біздің жоғарғы аттары аталған жолдастардың Абай еңбегін тану және оны жұртшылыққа таныстыру жөнінде үлкен-үлкен қателіктері де аз емес. Бұлардың кейбіреулері мүлде теріс, механистік, формалистік қателер жіберді. Е.Смайлов “Абайдың өлең өрнектері”, “Әдебиет майданы” 12-саны, 1934 жыл). Әйтсе де, оларға сын беру – өз алдына жеке жұмыстың міндеті. Абай жөніндегі негізгі еңбектердің тізімін келтіргендегі біздің бұл жердегі айтпағымыз: “Абайдың поэзиясының тілі” жөнінде не бар, не жоқ, осының бетін ашу. Бұл тақырып туралы жоғарғы авторлардың ешқайсысы тоқталған емес.

Сондықтан, Абайдың поэзиясының тілі – әлі зерттелмей соны жатқан және терең зерттеуді керек етіп отырған тақырып. Абай поэзиясының тілін салыстыра зерттеп, әдебиетімізге қандай жаңалық енгізгендігін айқындасак, ұлы ақынның әдебиет тілі жөніндегі тарихи орны белгіленбек. Демек, жұртшылығымыз үшін бұл мәселенің мәні үлкен.

ПОЭТИК ТІЛДІҢ ҚАЗАҚ ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ МЕН МӘНІ

“Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денен.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы бос қақпай елең-селең...”

(Абай, I том, 81-бет)

Қазақтың шын мәніндегі көркем әдебиетінің негізін салушы ұлы ақынның тілін ғылыми түрде терең зерттеудің жалпы қазақ әдебиет тілінің даму жолдарын айқындауда маңызы зор, орны ерекше. Абай өлеңдерінің тілін зерттеп, ұлы ақын қазақ әдебиетінің тілін қалай дамытып, қалай ілгерілетті, жалпы тіл қорына не қосты, осылардың бетін ашу – қазіргі кездің туғызып отырған, толғағы әбден піскен мәселе. Әрине, бұл оңай жұмыс емес, көп зерттеу, көп талдауларды керек етеді.

Абайдың поэтик тілдерінің биік сатыға жету жолдарының ғылыми түрде бетін ашу үшін жалпы сөз өнері, оның өзегі саналатын поэтик тілдерінің қазақ өмірінде қандай мәні, орны болды? Фольклор, Абай алдындағы және оның өз кезіндегі әдебиеттердің поэтик тілдері қандай сатыда еді? Олармен салыстыра зерттегенде, тіл жағынан Абай не жаңалық енгізді? Өз ерекшеліктері қайсы? Шығыс және орыс әдебиеттерімен қандай байланыс, қарым-қатынастары болды? Міне, алдымен осы мәселелердің бетін ашуымыз керек. Онсыз Абайдың қазақ әдебиет тілінің негізін салудағы орнын белгілеу қиын. Бұл мәселелердің беті ашылмай, Абайға шейінгі әдебиеттегі барымыз анау еді, Абайдың енгізген жаңалығы мынадай деп салыстыра отырып зерттесек қана, “Абай – қазақтың әдеби тілінің негізін салушы” дей аламыз. Сондықтан, бұл мәселелердің әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, салыстыра отырып талдаулар беруіміз керек.

Демек, ең алдымен, өлең, оның негізгі құралы поэтик тілдің қазақ халқының өміріндегі мәні мен орны қандай болды, соған тоқталайық.

Орыстың атақты ұлы сыншысы Белинский өзінің “Әдебиет” деген сөздің жалпы мәні” дейтін мақаласында жазба, сөз өнері, әдебиет, олардың айырмасы, жақындығы, қарым-қатынастарын айта келіп, бір жерінде: “Халықтардың сөбилік дәуіріндегі ой-санасы ең алдымен олардың поэзиясынан көрінеді, өйткені, мәдениеттік және білімнің қандай сатысында тұрса да, әрбір халықтың, әрбір тайпаның өзіндік поэзиясы болады... Халық, немесе, бір тайпа жазу өнерін білмеуі мүмкін, бірақ оның поэзиясы болмауы мүмкін емес” (5).

Ұлы сыншының бұл айтқан даналық пікірі біздің қазақ халқының өміріне де дәл келеді. Қазақ халқы жазба әдебиетімен кеш танысса да, ауызша әдебиетке (фольклорға), мейлінше, бай халықтың бірі.

Қазақ фольклоры байлығы, мазмұндылығы, көлемділігі жағынан қай елдің болсын фольклорымен таласа алады.

Көп тәңіріге бағыну қалдықтарын көрсететін “Күн жайлату”, “Күн жаудыру”, “Жылан арбау”, “Бөдік”, “Бүйіні оқу” тәрізді салт жырлары және “Қара өлең”, “Қайым өлең”, қысқасы, ауыз әдебиетінің ұсақ жанрларына жататын әр түрлі өлеңдерден бастап, зор оқиғалы ұсақ жырлар, оқиғаға қатысу қаһармандарының ерлік салттары атадан балаға беріліп, тұқым қуалата суреттелетін “Қырымның қырық батыры” тәрізді жырлардың бізде болуы – ауызша әдебиеттің жоғарғы Белинскийдің құнды пікірін дәлелдеуі өз алдына және қандай дәрежеде болғанын да толық айқындайды.

Қазақтың ауыз әдебиеті – халықтың дін, философия, этнография, саясат, тәлім-тәрбие, ғылым, тарих-сәулесі, – бөрінің басы түйіскен үлкен қазына. Мәдениеттің сөбилік дәуірінде дін, философия, этнография, тәлім-тәрбие, ғылым – бөрінің функциясын әдебиет, поэзия атқаратыны әр елдің тарихына тән нәрсе. Қазақ елінің ескіден қалған тарихи, әдеби мұралары да осыны көрсетеді. Қазақтың ауыз әдебиетіндегі негізгі сала – поэзия.

Халықтың көп тәңіріге табыну кезіндегі сана сәулесін ауыз әдебиетінің ескілеу жұрнағының бірі саналатын “Ұсақ жанрдың” өзінде де біз стихиялық күштерге сөз арқылы әсер ету, кейде, жалбарынып, “қатаң тәңірді”

жібіту, кейде, қорқытып ығыстыру, қалай да, стихияны өңдегеніне көндіру тілегі ашық айтылатындығын көреміз.

“Темір, темір, темір жан,
Темірдің ұлы – қауға жан,
Тасырқасаң, тас жаудыр,
Қаһарлансаң, қар жаудыр!..
Кел, кел, бұлт, кел, бұлт,
Екі енеге тел, бұлт,
Ағысы қатты сулардан
Сырғый соғып кел, бұлт!..
Дария шор, дария шор!!” (6).

Бұл үзіндіде “темір жан”, “қауға жан” – бұлт төңірісі, “Дария шор” – су төңірісі ұғымында, “Күн жайлату”, “Наурыз жырындағы” да осы төрізді тілек, жақсылық иелері, рахымды төңірлерді сөз арқылы сыпайы тілекпен өздеріне икемдеп, тіршілік керегіне пайдалану.

“Мары, мары, мары жылан, Бызырі бір жылан. Ұзын, ұзын, ұз жылан, Ұзын шашты келте жылан, Марқари, сарқари, Былдыр, шылдыр, болған түнін басынан Лек-лек келеді, шық, жылан, Ыс жылан, ышпар жылан, Отыз бес көзді, Қырық жүзді,	Орман түнін басынан, Лек-лек келді, шық, жылан!.. “Бүйі келді, Қамбар, шық! Бүйі келді, Қамбар, шық! Отыз омыртқадан шық! Қырық қабыртқадан шық!.. Бүйі, бүйі, бүйі, шық! Бүйі келді, Қамбар, шық! Заһарынды жаймай шық! Отыз омыртқадан шық! Қырық қабыртқадан шық!” (7).
---	--

Біз “Бұлт шақыру”, “Күн жайлатудан” жақсылық иелеріне жалбарыну, тілек тілеуді көрсек, соңғы “Бақсы жыры”, “Жылан арбау”, “Бұлт шақыру”, “Бүйі” жырларында жамандық иелерін және жылан-шаян сықылды зиянды жәндіктердің адамға ететін әр түрлі зияндарын сөз арқылы бөгеіп, сөзбен табиғат құбылысына да, әр түрлі жәндіктерге де өз әсерлерін тигізу, оларды өзіне бағындыру мүддесін көреміз.

Өрине, бұл үзінді келтіріп отырған нұсқа ауыз әдебиетінің “Ұсақ жанры”, олардың түрі қанша ескі десек те, адам өзін табиғаттан айырмай, бір санап жүрген кездерден анағұрлым соң шыққан, табиғат сырларын толық

ұқпаса да, өзін табиғат деп танудан әлдеқашан арылған кездердегі ой-сана қалдықтары. Әйтсе де, табиғаттың әр түрлі стихиялық күштеріне, зиянды жәндіктеріне сөз арқылы әсер етемін деген әлі де ой-сананың сәбилік кезінен арылып кетпеген наным, сенім көлеңкесі екенін түсіну қиын емес.

Сонымен қатар, бұл жырларды ой-сананың қаншама сәбилік кезін көрсетеді, мәдениеттің әлі қаншама төменгі сатыда тұрғандығын аңғартады десек те, бір кездегі халықтың дүние танушылық, оған өзінің қарым-қатысы, өзінше табиғат құбылыстарына әсер етемін дегендегі құралы – поэзия, өлең, жырлар болғандықтан, поэзияның жалпы ел өміріндегі орны, мәні ескі кездің өзінде де осал болмағандығына бұл келтірілген мысалдар дәлел бола алады.

Ал, халық санасының анағұрлым өскен дәуіріндегі ой-пікірдің сөулесі болған “Ұсақ жанрдың” екінші түрі саналатын “Тұрмыс, салт жырларын” және мақал-мәтел, шешендер сөздерін алсақ, поэзия әлеумет өмірімен тікелей байланысты болып, әр мәселеде де поэзия үлкен орын алып, елдің елдігі үшін нақтылы, күшті құралының бірі болғандығын көреміз.

“Үгіт, жұбату”, “Бет ашар”, “Бесік жырларынан” бірнеше мысалдар келтірілсін:

“... Ата, анана жаққайсың, Күйеуіңді күтпейсің, Өз басын құрмет етпейсің, Қанша көңіл қалса да, Бір-біріңді түтпейсің...” (8). “Қайнағанның алдынан, Қақандама, келіншек. Үйге түскен түйені, Бақандама, келіншек. Көксауыр кебісің сартылдап, Үй қыдырма, келіншек...” “Құрығыңды майырып,	Түнде жылқы қайырып, Бармақтарың майысып, Жаудан жылқы айырып, Түрлі ою ойысып, Жігіт болар ма екенсің? Ұста болар ма екенсің? Айыр қалпақ киісіп, Таңдайларын тақылдап, Ақырып жауға тиісіп, Сөйлегенде сөз бермей, Батыр болар ма екенсің? Шешен болар ма екенсің?” (9).
--	---

Бұл үзінділерден үстем таптың да, халықтың да тілегі, мақсаты айқын көрінеді. Жаңа түскен келінді феодалдық құрыпқа бағындыру мүддесін “Бет ашардан” көрсек, “Бесік жырынан” батырлық, ел қорғауды аңсаған халық арманын көру де қиын емес. Сондықтан, ауыз әдебиетінің

бәрін бірыңғай халықтікі деу дұрыс болмас еді. Ауыз әдебиетін сөз қылғанда, ол халық мұрасы дегенде, әңгіме көпшілігі жөнінде екендігі әрдайым есте болуы керек. Халық өз ұлының ел қорғайтын батыр, жұрт басқарарлық шешен, ең болмаса, қолынан шеберлік өнері келетін ұста болуын аңсайды; жас ұрпақтың еліне игілі іс етуін мақсат етеді.

Шын мәнінде поэзия болмаса да, өзінің құрылысы жағынан, ырғақ, дыбыс қайталақтауы жағынан өлеңге өте жақын, қазақтың мақал, мәтел, нақыл сөздерін алсақ, олар да біздің осы пікірімізді растай түседі.

“Алтау ала болса, ауыздағыдан айырылады.

Төртеу түгел болса, төбедегіні келтіреді”.

“Байлық – байлық емес, бірлік – байлық”.

“Бірлік, бірлік түбі – тірлік”.

“Бейнет, бейнет түбі – зейнет”.

“Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді”.

“Мал – жаным садағасы, жан – арым садағасы”.

“Ер бір өледі, ер күнде өледі”.

“Еңбек етсең, емерсің” (10).

“Қолы қимылдағанның аузы қимылдайды” –

дегендер сияқты адам өмірінің тәжірибесі, өмірдің әр жағын қамтыған мақал-мәтелдердің қайсысы болсын – кекілді жас, келешек ұрпақтар үшін сызылмаған хат, жазылмаған кітап, үлгі-өнеге, ілім-білім алатын мектебі.

Абайша айтқанда: әкесінің баласы болмай, адам баласы боламын деушілердің өмір тану, ой-пікірін өрістету, еліне керек еркек ұл болу үшін, керекті үлгі, өнегенің көпшілігі мақал-мәтелден, нақыл сөздерден табылады. Өйткені, нақыл сөздер, халық даналарының өмір тіршілік тартыстарын бақылап келіп айтылған тәжірибе жемісі, терең ой, данышпан ақылдың берік түйіні, халықтың өмірге көзқарасы.

Сөз өнерінің ел өмірінде қандай орын алғандығына жөне бір дәлел билер сөзі деуге болады.

Бізге аты ғана емес, сөздері мәлім қазақ билерінің көпшілігі – қазақтың ру басылары, феодал табының идеологтары. Билер өмірге өз табының мұнарасынан қарап, билік айтты, кейінгіге сөз қалдырды. Олар рушылдық дәуірдің өткенін жақсы біліп, өз кезін жете түсініп, өз көзқарастарынша, келешекке жөн сілтеді.

Халық тілегіне қарай бейімделген кейбір шешендердің сөздері, мәнімен қатар, түрі жағынан да көңіл аударуды керек етеді. Мысал үшін, XVIII ғасырдағы атақты Қаздауысты Қазыбектің Қоңтөжіге айтқан бір сөзін келтірейік. Бұл – мазмұны жағынан да, түрі жағынан да шешендік сөздердің ең үлгілі түрі.

Абылай кезінде (XVIII ғасырда) қалмақтың әрі қолбасы, әрі дипломат, атақты ханы Қоңтөжі қазақ елінің бір бөлегін шауып алып, көп мал әкетеді. Қоңтөжімен сөйлеске барған билердің ішінде 14 жасар бала Қазыбек те барады. Сөз ұстап барған Тайкелтір кезекті сөзін жөндеп айта алмағанына ашынған Қазыбек, ханнан сөз сұрап, ел билігін өз қолына алып, төмендегі сөзді айтады:

“Сен темір де, мен көмір,

Еріткелі келгенмін.

Екі еліктің баласын

Теліткелі келгенмін.

Егесетін ер шықса,

Иілткелі келгенмін.

Тұтқыр сары желіммін,

Жабысқалы келгенмін.

Жана үйреткен жас тұлпар,

Шабысқалы келгенмін.

Танымайтын жаттарға

Танытқалы келгенмін.

Қазақ, қалмақ баласы

Табысқалы келгенмін.

Табысуға келмесен,

Тұрысатын жеріңді айт,

Сен қабылан да, мен арыстан,

Алысқалы келгенмін” –

дейді (II).

Қаздауысты Қазыбектің бұл сөздерінен шет бір ел мен екінші елдің адамдары кездескенде берік сақталатын елдік – менмендік те, ерлік те, ел тізгінін өз қолында ұстап, шетпен сөйлесе аларлық, сөз жүйріктігі шешендік те, ерлік, тонайбат елдесуге құшағы, жауласуға пышағы әзір, өзінің қабырғалы ел екендігін аңарту да толық ұғынылады. Осы сөзден кейін Қоңтөжі бітімге келеді.

Сөйтіп, шешеннің жүйесін тапқан шешендік сөзі арқасында екі елден де айдалмақ мал, төгілмек қан аман сақталынып, жойқын жорыққа, қырғын шабуылдарға бөгеу салынады.

Жоғарғы айтылғандарды қорыта келгенде, ескі салт жырларынан бастап, күні кешегі шешендік сөздер, тағы басқа өлең, жырлардың әлеумет өмірінде мәні зор, үлкен орын алғандығын көреміз. Халық өмірінің толық айнасы болған батырлар жыры, лиро-эпос, тарихи жырларды айтпай-ақ, осы ұсақ жырлар мен нақыл сөз, шешендік сөздерден келтірген үзінділер де бұған толық дәлел бола алады.

Енді негізгі мәселе: поэтик тілдің қазақ өміріндегі мәні мен орны, соған келелік.

Әрине, бұл мәселені әдебиеттен тыс жеке алып қарауға болмайды. Сондықтан да, өлең, жырларға тоқтап, олардың ел өміріндегі мәнін, алған орнын, атқарған жұмысын сөз етіп отырмыз. Әлі де біз поэтик тіл мәселесін сол өлең, жырлармен байланыстыра отырып, тексереміз.

Жоғарғы үзінді келтірген, өлең, жыр, мақал-мәтел, шешендік сөздердің әлеумет өмірінде зор жұмыс атқарғанын мойындасак, поэтик тілдердің де мәні үлкен екенін мойындаймыз. Өйткені олардың қайсысын алсақ та, ырғақ, ұйқас, сөз қайталау, дыбыс қайталау, образды сөздерге құрылады. Ырғақ, поэтик тіл, қайсысының болсын негізгі құралы.

“Темір, темір, темір жан,
Темірдің ұлы – қауға жан,
Тасырқасаң, тас жаудыр,
Қаһарлансаң, қар жаудыр!..
Кел, кел, бұлт, кел, бұлт..
“Мары, мары, мары жылан,
Бызыри бір жылан ұзын,
Ұзын ұз жылан...” (12).

деген үзінділерде, өлеңнің әр жолдары белгілі буын санына негізделініп (әр жолы негізінде екі бунақ, 7 буын), өзіне тән ырғақ, белгілі ұйқасы бар, сөз қайталау, дыбыс қайталау (ассонанс, аллитерация) заңдары берік сақталады. Егер, үзінді келтірген өлең-жырлардың, жалпы алғанда, әлеумет өмірінде үлкен орны, мәні болды дегенді мойындасак, сонымен бірге, оны елең етіп, жыр етіп таппақ етіп тұрған поэтик тілдің де мәні зор екенін мойындамасқа болмайды.

“Бүйі, бүйі, бүйі, шык!
“Бүйі келді, Қамбар, шык!
Заһарыңды жаймай шык!
Отыз омыртқадан шык.
Қырық қабыртқадан шык!” (13).

Мұндағы қайталанып отырған сөздер, сөз таба алмағандықтан қолданылып отырған жоқ, зиянды жөндіктің атын атап, оған бұйырып, айтқанына көндіру, сол сөз арқылы заһар уын адамнан шығару мақсатымен айтылып отыр.

Бұл өлеңдердің ішінде, кейде қазір бізге түсініксіз, шығу тегінің қайсы екенін біз білмейтін сөздер де жоқ емес.

Мысалы: “Бызыри бір жылан”, “Марқари-сарқари” деген тәрізді сөздер. Бұлар әуелде бір нәрсенің аты болуы, не қосарланып айтылып жүрген “Мар мен жылан” (“мар” парсыша “жылан” деген сөз) тәрізді сөз болуы мүмкін, олардың шығу тегін айқындау – тіл мамандарының жұмысы, біздің бұл жердегі айтпағымыз – қазір әлсіз көрінсе де, бір кездерде сөз арқылы стихияға әсер ету тілегінен туғандығын көрсету.

Бақсылар жырында поэтикалық тілін айтайын дегенін образ арқылы беруге тырысу тіпті жиі кездеседі.

“Мінген атың сабылып,
Батырым, алып келіпсін
Жетпіс батпан темірді,
Жалғыз өзің жамылып,
Балалы қаздай ымыранып,
Бәйтеректей бұралып,
Батыр, Терек, сен, сөйле!” –

деген үзіндідегі “Жетпіс батпан темірді” тәрізді әсірелеу, “Балалы қаздай ымыранып”, “Бәйтеректей бұралып” деген жолдардағы теңеу, эпитеттер көркемдеу құралы ретінде жұмыс атқарып отыр.

Ал, мақал-мәтел мен билер сөзін алсақ, түгелдей поэтикалық тілдерге негізделеді. Қай мақал, қай мәтелді алсақ та, белгілі ырғақ, сөз, дыбыс қайталау, теңеу, эпитет, әсіресе, метафоралық сөз қолданыстарды жиі кездестіреміз. “Бейнет, бейнет түбі – зейнет”, “Байлық – байлық емес, бірлік – байлық” тәрізді метафора, “Қолы қимылдағанның ауызы қимылдайды” деген сықылды бүтіннің орнына бөлшегін қолданған – синекдоха, “Киіз кімдікі болса, білек соныкі” деп иесінің орнына “киізін”, адамның орнына “білегін”, бүтіннің орнына “бөлшегін” қолданған синекдоха, не поэтик тілдердің басқа түрлері екі мақалдың бірінен кездеседі.

Поэтик тілдер қазақтың шешендік сөздерінде көп кездеседі. Шешендік сөздер өзінің мазмұнымен ғана құнды емес, түрі, құрылысы, әсіресе, тілімен де құнды.

Қазақ халқының сөз өнерінен шешендік сөз ерекше орын алады. Қазақтың шешендік сөздерінің кейбіреулерін

логикалық және көркемдігі жағынан алсақ, ескі грек, рим елдерінің шешендік мұраларын салыстыра зерттеуге болады. Олар ескі грек, рим шешендеріндей теориямен қаруланған адамдар болмаса да, өз бойларында табиғаттың тартқан зор сыйы бар үлкен талант иелері деуге болады, жас кезінен шешендікке дағдыланып үйренуі, оны әрі өнер, әрі ел басқаруда үлкен құрал деп ұғуы – шешендердің шешендік өнері жолында көп нәрселерге ие болғандығын көрсетеді.

Қазақ халқы шешендік жөнінде теориялық ғылыми еңбектер қалдырмаса да, шешендік өнерінің үлгі-өнегесін қалдырды. Тамаша нәрсе, қазақ билерінің сөздерінде шешендік (ораторское искусство) өнеріне қойылатын шарттар анық байқалады.

Шешендік сөздердің құрылысы туралы Аристотель былай дейді:

“Шешендік сөйлем құрылысының түрін алсақ, метрика болып кетпеуімен қатар, ырғақсыз да болмасын. Сөйлем жалаң метрика болып келсе, тыңдаушының көңілі дауыстың көтеріңкі, басыңқы айтылу жақтарына ауады да, пікір табиғи болмай, жасалынды тәрізденеді. Егер сөйлем ырғақсыз болса, онда ой бітпей қалғандай көрінеді. Әрбір бітпеген ой, ақылға ұнамсыз, көңілге қонымсыз. Сондықтан, метрдің көмегімен болмаса да, сөйлемге біткен түс беру керек. Барлық нәрсе санмен өлшенеді десек, сөйлем түріне өлшеуіш сан – ырғақ, метр – оның бұтақтарының бірі ғана. Демек, сөйлем ырғаққа негізделінуі шарт, метрге негізделсе ол өлеңге айналады” (14).

Қазақтың шешендік сөздері де негізінде ырғаққа құрылады. Сөйлем құрылысы өлең мен қара сөздің аралығында болып келеді. Поэтик тіл, ырғақ, метр, сөздің әуезділігін күшейту үшін қолданылатын дыбыс қайталаулар оны өлеңге жақын туыс етсе, сөйлемдерінің сезімге емес, келелі пікір, түйінді ой, терең логикаға құрылуы оны қара сөзге туыстас етеді.

Аристотель екінші бір жерінде: шешендік өнеріне, әсіресе, керекті тіл, ауыстыру мағынасында қолданылатын сөздер десе, қазақ шешендерінің бұл жағын да берік ұстайды.

Жоғарғы үзінді келтірген Қаздауысты Қазыбектің Қоңтәжіге айтқанын поэтик тілі жағын талдап көрсек, жалпы шешендік сөзінің поэтик тілдерден құрылатынына шек келтірмейміз.

“Сен темір де, мен көмір,
Сен қабылан да, мен арыстан...”

Әрі метафоралық, әрі шендестіру (антитеза) тәрізді сөз қолданыстар, не:

“Екі еліктің баласын...
Мен желім...
Мен тұлпар...” –

деген сықылды метафораның жай түрі, немесе:

“Тұтқыр сары желім – мен”
“Жана үйреткен жас тұлпар” –

деген тәрізді метафоралық эпитеттер түйісе келіп, шешеннің сөзіне әдемі көрік, терең мазмұн беріп отыр.

Сонымен қатар, ассонанс, аллитерация тәрізді дыбыс қайталаушылық, ырғақ, ұйқас, сөз қайталау заңдары да белгілі мөлшерлерде қолданылып, сол сөйлеуді (Қазыбек сөзі), бүтіндей алғанда, құлаққа қонымды етіп тұрған да – поэтик тіл, оның әр түрлі элементтері. Бұл – жалғыз Қазыбек ғана емес, басқада шешендердің сөз, сөйлемдеріне тән қасиет.

Жинақтай келгенде “Тұрмыс-салт жырлары”, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер халықтың дүние тану, тәлім-тәрбие, үгіт-саясат, жалпы тіршілігінде үлкен орын алды десек, олардың өлең, жыр, тақпақ болып жасалып шығуында негізгі құралы поэтик тіл екені сөзсіз. Ендеше, осы тұрғыдан қарағанда өлең, жыр, оның негізгі құралы – поэтик тілдің әлеумет өміріндегі орны ерекше, мәні зор.

Қазақтың ұлы ақыны Абайдың:

“Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денен.
Өмірдегі қызығың бөрі өлеңмен,
Ойлансаңшы, бос қакпай елең-селең” –

деуінде үлкен мән, терең мағына жатқандығын осыдан да айқын көруге болады.

АБАЙҒА ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ ЖӘНЕ АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛІ

Абай – қазақтың әдебиет тілінің негізін салушы, дамытып ілгерілетуші дегенде, біздің әдебиетшілеріміз ескермей жүрген мәселенің бірі – Абайдың алдындағы әдебиетіміздің тілі қандай еді, онда поэтик тілдерден не бар, не жоқ деген мәселе. Мұны әлі ешкім сөз қылған емес. Абай жөніндегі тексеру-зерттеулерді ақтарсақ, бұл туралы ешнәрсе таба алмаймыз.

Абайды ұлы ақын, кемеңгер ақын дегенде, онан бұрын ешнәрсе жоқ деп қарау дұрыс болмас еді. Абай – өзінен бұрынғы ауыз әдебиетін, жеке ақындардың әдеби мұраларын толық меңгеруімен, өз тұсындағы әдебиетке сын көзімен қарап кемшіліктерін көре білуімен және кейінгілерге үлгі аларлық мұра қалдыруымен Абай.

Қазақ фольклоры (ауыз әдебиеті) бай фольклордың бірі саналады десек, поэтик тіл жағынан да осыны айтуға болады.

XVIII ғасырдың екінші жарымынан басталатын жазба әдебиет тарихының алғашқы өкілдері – Бұхар, Дулат, Махамбет т.б. ақындардың өздері ауыз әдебиетінің негізінде өссе де, ой-пікір жағынан болсын, поэтик тіліне өздерінше жаңа образдар кіргізу жағынан болсын өмір бейнесін суреттегенде шындыққа негіздей отырып бейнелеу жағынан болсын, жалпы әдебиетті және оның тілін ілгерілетпесе, кері кетірген жоқ.

XIX ғасырдың екінші жарымындағы ақындардан әдебиетіміздің бұрынғы тіл тазалығын аздырып, тілді шұбарлау ағымы туа бастап еді, бұл кезде тарих сахнасына ұлы ақын Абай шығып, тіл шұбарлауға қарсы майдан ашты. Бұл жөнінде кейін айтпақпыз. Қазіргі тоқталатын мәселе – ауыз әдебиеті, Абай алдындағы, кезіндегі тарихи әдебиет және Абай.

Бұл – осы еңбектің негізгі мәселесі. Өйткені, ауыз әдебиеті, оның алдындағы және тұстас әдебиетінде поэтик тілден не бар, не жоғын аша отырып, Абайдың жаңалық ерекшелігін аша алсақ, оның әдеби тілі жөніндегі ұлы еңбегінде, қазақтың әдебиет тілінің негізін салып дамытушы, ілгерілетіп, жоғары сатыға көтеруші екені де айқындалады. Бұрынғы барды айтып, жаңаның бетін ашу – жалпы зерттеу еңбектерінің негізгі нысанасы болса, Абай алдындағы әдебиеттердің тілі жөнінде еште бір даяр зерттеу еңбектерінің болмауы Абайдың тілін өзіне шейінгі, не өз кезіндегі әдебиет тілімен салыстыра отырып зерттеуді міндет етеді. Орыс әдебиетшілері бір ақынның тілін зерттеуі керек болса, бұрын мынау бар еді деп жатпайды. Өйткені, оған шейін ол зерттеліп айтылған, тексерілген. Сондықтан, сол ақынның өзіне төн ерекшелік, жаңалықтарын айтып беруге тырысады.

Біздің жұмысымыздағы үлкен қиыншылықтың бірі, міне, осы. Абайдың тілін айту үшін, оған шейінгі әдебиет тілінен ешнәрсе болмағандықтан, оларға да тоқталмауға болмайды. Әрине, мұны бір ауыз сөзбен айта салу қиын. Бұл мәселе осы еңбектің ұзына бойына созылады, поэтик тілдердің әрқайсысына жекелеп тоқтағанда, өзімізше, Абайдың жаңалығы, ерекшелігі дегенімізге, сол тарау, қай бөлімдермен байланысты айрықша тоқтап отырмақпыз.

Абай өз халқының әдебиетін сүйе де, сынай да білді. Ол өзіне шейінгі әдебиеттің жақсы табыстарын дамытты, сол үлгіде жаңартып, ілгерілетті, кемшілігін қайталамады.

Ауыз әдебиетінің кейбір түрінде өзіне төн бір түршілдіктер болатын. Абай мұны кемшілік санады. Өз өлеңдерінде оған жол бермеді.

Мысалы: Біреу: “Ап, түш!” – десе, екінші біреуі: “Ақ сиырдың сүтін іш!” – дейді. Өңгіме, түшкірушіге жақсы тілек тілеу болса, “Қара сиырдың”, не “биенің сүтін іш!” – десе де болар еді. Дәл, “Ақ сиырдың сүтін іш!” деуі – түр іздегендік. “Түш” пен “іш” ұйқасып, екі сөздің басы да “А” дыбысынан басталуы осыны көрсетеді. Мағына жағынан қандай сиырдың сүтін ішсе де, бәрі бір.

Немесе, ауыз әдебиетінде он бірге шейін сан мен жұмбақ жасыру бар.

Мысалы: “бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, он бір. Ал, тап, жұмбағым осы!” – дейді.

Шешуші:

“Бір дегенің – білеу,
Екі дегенің – егеу,
Үш дегенің – ұшпақ,
Төрт дегенің – төсек,
Бес дегенің – бесік,
Алты дегенің – арқа,
Жеті дегенің – желке,
Сегіз дегенің – серке,
Тоғыз дегенің – торқа,
Он дегенің – оймақ,
Он бір – кара жұмбақ” –

деп жауап береді. Бұл жұмбақтың негізгі мақсаты он-он бірге шейін сан үйрету. Мақсат: әр санды есте қалдыру болғандықтан, есептік сандар қай дыбыстан басталса, оның әрқайсысына тең етіп алынып отырған сөздер сол дыбыстан басталады:

“Бір – білеу,
Екі – егеу
Үш – ұшпақ,
Төрт – төсек” т. б. –

бәрі де осы тәрізді дыбыс қуалау заңына сүйенеді. Әйтпесе, “бір мен білеудің”, “екі мен егеудің” мағына жағынан еш байланысы жоқ. Бұларды байланыстырып тұрған түр – әр сөздің бас дыбыстарының бірлігі мен аяққы ұйқастарының бірдей естілуі.

Бірақ, сөз араларында мағына байланыстары болмаса да, дыбыс, үндестік байланысы бар. Сондықтан, құлаққа ілуі жат емес. Егер, дыбыс қайталауы мен ұйқасын алып тастап, “бір дегенің – ұшпақ, екі дегенің – арқа” десек, дыбыс құрылысы жағынан да еш байланысы болмай, құлаққа естілуі жағынан да қасиет қалмас еді.

Негізгі мақсат: он-он бірдің мөлшерінде сан үйрету болғандықтан, әрбір есептік санды есте қалдыру үшін, мағына жағынан үш қайнаса сорпасы қосылмайтын сөздер болса да, дыбыстары сәйкес, әуезділігі бар, әр сөйлемі белгілі буын санына құрылып ырғақ жасап тұрғандықтан айтылуға оңай, үйренуге жеңіл, тез ойда қалады.

Ауыз әдебиетіндегі халық түршілдігінің екінші түрі – сөз ойыны (Игра слов). Бұл да сан есіммен байланысты.

Біреу сан айтады. Екінші біреу, оның айтқан сан есіміне ұйқасып келетін күлкілі сөз тауып, бірінші сан айтушыны, не ойынға қатысушы құрбы-құрдастарын әжуаға айналдырады.

“Бірінші адам – бір.
Екінші – жаған сенің кір.
Бірінші – екі.
Екінші – үстің толған бекі.
Бірінші – үш.
Екінші – сенде бар арам күш.
Бірінші – төрт.
Екінші – Ахметтен шығады өрт.
Бірінші – бес.
Екінші – Төкенде жоқ ес.
Бірінші – алты.
Екінші – Жапардың ақылы жарты.
Бірінші – жеті.
Екінші – Әбділланың кара ниеті.
Бірінші – сегіз.
Екінші – Балтаның малы семіз.
Бірінші – тоғыз.
Екінші – ол бір жүрген доңыз.
Бірінші – он.
Екінші – басына оның қон.”

Мұнда да алдыңғы тәрізді, айтылған сан мен оған жауап ретінде берілген сөздердің арасында логикалық еш байланыс жоқ.

Алдыңғыдан айырмасы: Бірінші мен екіншінің сөздерінде тек қана ұйқас бар да, ырғақ, дыбыс үндестіктері жоқ. Алдыңғыда сан үйренуді белгілі мақсат етіп қойса, мұнда ол да жоқ. Ұйқасты іздеушінің ой-қиялы, не жағдай нені керек етсе, соған қарап, ұйқас та өзгере беруі мүмкін. “Үш” дегенде: “үстің толған күс” деп те, “бес” дегенде “онда бар аз-маз ес” деп те жауап беруге болады. Қысқасы, “екі мен бекіні” “бір мен кірді” байланыстырып тұрған құпия сыр – ұйқас. Аяққы сөз, дыбыстардың құлаққа бірдей естілуі, екінші сөзбен айтқанда, сөздің мазмұны емес, түрі.

Әрине, бұл тәрізді халық санасының сәбилік дәуіріндегі туған жабайы түршілдікті қайталамағандығы үшін Абайды мақтаудың өзі Абайға мін болған болар еді. Ол дәрежеден

Абай тұрсын, халық әдебиетінің маркайған кездерінде туған лиро-эпостық жырлар да, Абай алдындағы дидактикалық поэзияның өкілдері де әлдеқашан арылған болатын. Халық поэзиясындағы түршілдік мәселесін сөз етудегі мақсат, көлемі үлкен, тілі бай халық әдебиетінің жақсылығымен қатар, кейбір кемшіліктерінің де бетін аша кету. Бұл үшін халық әдебиетін жазғырмақ емеспіз, Абайға шейінгі бардың жақсылығын да, жаманының да бетін ашпақпыз.

Ауыз әдебиетінде ескі заманнан келе жатқан және бір нәрсе өлеңнің ырғағын, шумағын толтыру үшін өлеңнің шумағында айтайын деген ойына қатынасы жоқ сөз, не сөйлем ие жолдар кіргізіп отырушылық болатын. Бұл әдеттен Абай алдындағы тарихи әдебиет те түгелдей арыла алмады.

Бұл “Қара өлең”, “Қайым өлең”, “Айтыс” – барлығында да кездеседі.

Жігіт:

– Шыны кесе, ендеше шыны кесе,
Береді ер тілеуін құдай десе.
Өзінді құдай айдап кез келгенде,
Айта көр өлеңді, жөні келсе”.

Қыз:

“Ақын Сартай, ендеше, ақын Сартай,
Өлеңді алып жібердім басын тартпай.
Қай дұшпаның кемітер сені, жігіт,
Ажарың бар қызарып жанған нарттай”.

Тағы бір айтыста қыз:

“Сарманымды, ендеше, сарманымды,
Сасықкөлге камаймын бар малымды.
Бірге өскен кішкентайдан, ай-ау, бала,
Отырмын саған айтып арманымды”.

Жігіт:

“Тесіп алып, ендеше, тесіп алып,
Жыңғылдан жай қыламын кесіп алып.
Кішкентайдан бірге өскен, ай, құдаша,
Жүре көр бұл құбынды есіңе алып...” (15).

Келтіріліп отырған үзінділердің айтайын деген ой-пікірі соңғы екі жолында. Алдыңғы екі жолы: “Шыны

кесе, ендеше, шыны кесе”, “Ақын Сартай, ендеше, ақын Сартай”, “Сарманымды, ендеше, Сарманымды”, “Тесіп алып, ендеше, тесіп алып” деген жолдар мен олардың сыңарлары, екінші жолда тек өлеңнің шумақтарын ғана толтыру үшін тұр. Соңғы айтылмақ ой-пікірдің қазығы болған жолдарға еш байланыстары жоқ.

Әуелде, мұның шығу тегінде, мүмкін, параллелизм болып, бірнеше уақыттар өткесін өзінің алғашқы мәнін жойып, сыңар, дара қалуы немесе, мүмкін, сөздің музыкадан айрылмай, ырғақ-саздың рольдері сөзден күшті болған кездің салтқа айналған жұрнағы болуы. Бұл арасының жігін ашу жеке зерттеуді керек етеді. Біздің бұл жерде айтағымыз – халықтың ауыз әдебиетінде, өлеңдерде кейбір жолдар шумақтың жол санын толтыру үшін ғана жүретіндігін, оны жалпы көркем әдебиеттің көзімен қарағанда, халық әдебиетінің бойына сіңген жайттың бірі екендігін айқындау.

Бұндай кемшіліктерден Абай алдындағы тарихи әдебиетіміз де түгелдей арылып кете алған емес деп жоғарыда жай айта салғанымыз жоқ.

Абайдың алдындағы ірі тұлғалар: Махамбет тәрізді бірен-саран ғана ақын болмаса, Шернияз, Нысанбай, Байтоқ, Жанұзақ, Шортанбай, немесе, Абайдың өзінің тұстас ақындарының қайсысынан болсын, бұл қайталаушылықтар табылады. Абай өзінің алдындағы Бұхар, Дулаттар тәрізді адамдардың да өлеңдеріне қанағаттанбай:

“Шортанбай, Дулат пенен Бұхар жырау,
Сөздері – бірі жамау, бірі құрау.
Өттең, төңір, сөз таныр кісі болса,
Өр жерден кемшілігі көрініп тұр-ау”.

(Абай, 1 том, 82-бет)

Абайдың бұл сөзінен, ол ақындардың сөздері нашар екен деген ұғым шықпайды. Бұхар, Дулат – Абайдың үлкен бағалаған ақындары. Бірақ, өзінің алдындағы, не өз тұсындағы әдебиеттің шумақтың жолдарын толтыру үшін артық жол, буын санын толтыру үшін ой-пікірге қатысы жоқ сөз қолданушылықты шенеу. Сол үшін өзінің алдындағы ең үлгілі деген ақындардан мін тауып, басқасына не жорық? – деген пікірдің көлеңкесі деп ұғуымыз керек.

Абайдың замандас ақындарының бірі – Мұрат ақынды алсақ, өзінің “Жантолымен айтысында”:

Мұрат:

“Болғанда сары жұлдыз, қаз келеді,
Қыс өтсе, оған жалғас жаз келеді.
Болғанша тапа-тал түс, ұйқың қанбай,
Деп пе едің қас әулие таз немені?”

Жантолы:

– “Болғанда сары жұлдыз, қаз келеді,
Қыс өтсе, оған жалғас жаз келеді.
Айтқаның қатын өсек, басына сын,
Құда-еке, дардай етіп аз немені” (16).

Мұрат XIX ғасырдың екінші жарымындағы тарихи әдебиет өкілінің бірі болса да, жоғарғы халық ақындарының айтыстарынан еш айырмасы жоқ. Мұнда да айтайын деген пікір – соңғы екі жолда “Талтүс болғанша ұйықтап, тазды әулие деп пе едің” деген пікір. Ол үшін қаздың, жаздың қажеті жоқ, олар тек өлеңнің шумағын толтыру үшін ғана қолданылған. Бұл кемшілікті Шортанбай, Кемпірбай, қысқасы, кез келгенінен табуға болады. Бірақ, бұл айтылғандар Абайға шейінгі әдебиеттің жалпы тіл байлығына нұқсан келтірмейді. Тек әлі кемеліне келіп болмағанын ғана көрсетеді.

Сөз өнері өзінің әдебиеттік шын дәрежесіне жеткенше, сөзді көп талғамайды. Жаман сөз де, жақсы сөз де өлеңге кіре береді де, сол күйі есте сақталып, жалпы сөздіктен орын алады. Бұл – барлық әдебиетке тән нәрсе. Абайға дейінгі әдебиетіміздегі сөйлемге тікелей қатынасы жоқ сөздердің кездесулерінің негізгі себебі – осы деп білуіміз керек.

Мұны Абай көре де, ұға да білді.

“Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол ақынның білімсіз бишарасы”, –

деп, сөйлемде ойға қатынаспайтын сөз қолданушылыққа аяусыз күрес ашып, өзі ешбір өлеңінде ол кемшілікті қайталамайды. Ондай мағынаға қатысы жоқ сөздерден бірінші рет түгел арылған ақын – Абай. Айтайын деген ойына қатысы, байланысы жоқ, не буын санын толтыру үшін, не шумақтың жолын сыңар аяқ қалдырмау үшін қолданылатын сөз, не сөйлем Абай өлеңдерінде мүлде кездеспейді. Абайдың сөз місері, үлкен стилист, классиктігінің бір тамыры, міне, осында деуге болады.

Неге десеніз, шын мәніндегі көркем шығарма өмірдің құр ғана сыртқы бейнесі емес, суретті сөз арқылы берілген ішкі мазмұны. Ол мазмұнды айқын, ашық, жинақы, жанды етіп беру үшін әр сөз дәлдігі, анықтылығы, орынды, мағыналылығы жағынан тандалынып алынуы керек. Сонда ғана ол шын мәнінде әдеби тіл бола алады. Қай елдің классик жазушыларын алсақ та, осы әдісті қолданады. Қай себептермен болсын мейлі, өз халқының тілінің рухына дәл келмейтін кездейсоқ сөздерге жол бермей, оларға қарсы күрес ашу арқылы, дәлдігі, анықтығы жағынан құнды сөздерді жалпы тіл қорына кіргізу арқылы әдебиет тілін жасайды. Бұл – дүние жүзіндегі классик әдебиеттің бәріне тән қағида. Қазақ жағдайында Абай да – осы қағиданы берік ұстаған, шын мәніндегі классик. Абайдың:

“Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы...”

(Абай, I том, 78-бет)

дейтін сөзі де, әдебиет тілін жасауда өзінің тарих алдындағы міндетін толық ұғып, осымен байланысты ақындардың алдына зор тілек, үлкен-үлкен шарттар қойғандығын анық көрсететін сықылды.

Демек, мағынаға тікелей қатысы жоқ өлең сөйлеміне сөз кіргіздеу, қалай болса, солай шумақтың жол санын, не жолдың буын санын толықтыру үшін қолданылатын сөздерге жол бермеу, пікіріне – сөзі дәл, екі ұшты мағына бермейтін, мағынасы анық, “іші алтын, сырты күміс”, сөз жақсысын тере білушілігі – қазақтың әдеби тілін жасаудағы, біздіңше, Абайдың зор еңбегінің бірі осы деуге болады.

Ауыз әдебиеті, XVIII ғасырдың аяғы, XIX ғасырдың басындағы тарихи әдебиетіміздің өзіне тән ерекшелік және бір қасиеті, жалпы құрылысы жағынан болсын, не тілі жағынан болсын, өзінше даралық, байырғылығы болатын. Бұл қалпы, Абайға шейін әбден тамыры тереңдеп, бекіп алған еді.

Қазақтың салт жырлары, мақал-мәтел, нақыл сөздері өз тілінде, қазақтың өз ұғымының шеңберінде ғана көркем, құнды. Басқа тілге аударылғанда көпшілігі-ақ не көркемділігі қалып қойып, не мағынасы жетпей, іші бар да, сырты жоқ, не сырты бар да, іші жоқ болып шығатын-

дығының негізгі себебі – осы байырғы қолтумалығында еді.

Қай елдің болсын тіл-әдебиет тарихына көз салсақ, өз тілінде ғана көркем, өз тілінде ғана мағынасы түсінікті, басқа тілге аударылмайтын идиомалық сөздер болатыны мәлім. Олардың мәні де, қасиеті де, тек сол өз тілінде ғана.

“Ұры тісі ішінде”, “Қырық қазанның құлағын тістеген”, “Тас талауы сыртында”, “Сайда саны, күмді ізі жоқ”, “Ит мініп, ирек қамшылап”, “Семіздің аяғы сегіз”, “Қыры кеткен ит қырын жүгіреді”, “Құр табаққа бата жүрмейді” т.б. осы тәрізді, қазақтың тілінде, әдебиетінде көп кездесетін сөздер басқа тілге аударылмайды, аударылса да тап өз тіліндегідей жанды болып шықпайды. Дәл келтірген мысалдардай болмаса да, өз тілімізде ғана көркем, басқа тілге аударғанда не мәні, не көркемділігі жоғалып кететін көп сөз қолданыстардан Абай алдындағы тарихи ақындардың қайсысының өлеңдерінен болсын жиі кездесетін.

“Ереулі атқа ер салмай,

Егеулі найза қолға алмай...”

“Бұзбай құлан пісірмей,

Мұз үстіне от жақпай...”

“Еңселігім екі елі,

Егіз қоян шекелі,

Жараған жеке мүшелі...” (17).

“Жапанға біткен жантақты

Жаһан кезген нар жейді...”

“Қолында жоқтар тайлақты

Солқылдақ өркеш нар дейді...” (18).

“Толарсақтан саз кешіп,

Токтамай тартып шығарға

Қас үлектен туған көтепті

Қайыспас кара нар керек,

Біздің бүйткен бұл іске...” (19).

Жоғарғы ауыз әдебиетінен келтірген үзінділер болсын, не Махамбет, Дулаттардан келтірген үзінділер болсын, қазақтың өзі оқығанда өте көркем, сөз, сөйлемдерінің тура мағыналары да, ауыстыру мағыналары да түсінікті. Қазақ халқының өмірінің әр саласынан алынған күнды да, бағалы да сөздер. Бірақ, осыларды орыс тіліне аударғанда, не

¹ Проф. С.Қ.Кенесбаевтың докторлық диссертациясынан.

мүлде мағынасыз, не қазақ тіліндегі мәнімен көркемдік ерекшеліктерінің оннан бірі де қалмайды. Мұның негізгі себебі тек қана бір елмен екінші елдің тіл құрылысының өзгешелігі емес, тіршілік, күн көріс жағдайларымен де байланысты.

Қазақ, қырғыз тағы басқа мал шаруашылығымен күнелтетін халықтарда малға, малдың төлдеріне теңеу, балаулар көп ұшырайды. “Ботадай боздап”, “Қозыдай маңырап”, “Қозы жауырын қу жебе”, “Көзі ботаның көзіндей”, “Қиғаш қас, оймақ ауыз, бота көзім”, “Қыз Жамал талтандайды бесті атандай”, “Құлыным менің қайда екен?”, “Қыздарменен тойда екен” тағы басқа осылар тәрізді теңеу, метафора, эпитеттер қазақ әдебиетінде көп. Қазақ үшін бұлар көркем. Қазақ үшін сезім дүниесін оятарлық тамаша образдар саналады.

Егер, осындағы теңеу, метафора, эпитеттерді, өз қалпында орыс, не басқа Европа тіліне аударса, көркемдігі былай тұрсын, мағына да шықпас еді.

Мысалы: “Көзі ботаның көзіндей” әдемі дегенді орысшаға “у нее красивые глаза, как у верблюдонка” деп, “Қыз Жамал талтандайды бесті атандай” – деген мақтау үшін айтылған өлеңнің сол жолын “Девушка Жамал шагает хорошо, как пятилетний верблюдо-мерин” деп аударса, көркемдік әсер етуі былай тұрсын, еш мағына да бермес еді.

Түйені қолданбайтын елдерге, түйеге теңеу, не балаулар тіпті таңырқарлық нәрсе көрінуі де мүмкін: Жоғарғы айтылғандардан теңеу, метафора, эпитет тағы басқа, әр түрлі образдардың халық тіршілігі, күн көрісімен байланысты тілден орын алғандығын және ол малдардың қайсысы қандай дәрежеде бағаланатынын қазақ әдебиетіндегі поэтик тілдерінің өзі-ақ айқындайды.

Қазақтың баласын жақсы көргенде “қозым, ботам, құлыным” дейтіні екі сөзінің бірінде кездеседі. Бірақ, еш уақытта да “бұзауым”, “лағым” демейді. “Жігіттің нары”, “адамның жампозы” деп нарға, не түс айырудың татысыз түрлеріне балап, не теңейді. Бірақ, жақсы ұғымда “Өгіздей, сиырдай” деп теңеу де, балау да қазақта жоқ. Сиыр туралы образды сөз келсе, тек қана ұнамсыз ұғымда қолданылады. “Сиырдай қасақы”, “Жаман сыйлағанды, сиыр сипағанды білмейді”. Жалпы алғанда сиыр малын образ ретінде қолдану, әдебиетте аз кездеседі. Түйе, жылқы, қойлардың әдебиетте теңеу, балау ретінде көп

кездесіп, сиырдың аз кездесуі – сиыр малын елдің көпшілік өмір-тіршілігінде, өткен кездерде, онша орын алмай, кейінгі дәуірде ғана отырықшы елге пайдалы түлік болуында төрізді.

Қорыта келгенде, үзінді келтірілген қазақ өміріне ғана төн әр түрлі образдардың құндылығы тек қазақтың өз тілінде, басқа тілге аударғанда көркемдік қасиетін сақтай алмайтындық, әдебиеттің ұлттық шеңберден әлі шыға алмаған кезін, өз буына өзі пісіп, одан әрі бара алмай жүрген кезін көрсететін еді десек, Абай өлеңдері жайлы оны айта алмаймыз.

Абай өлеңдерінің негізгі көпшілігін алсақ, қай елдің тіліне аударса да, өзінің мәнін де, көркемдігін де жоғалтпайды. Әрине, бір тілден екінші тілге аударғанда қандай жақсы аудармашы болсын, түпнұсқасымен дәлме-дәл шықпайтыны мәлім. Өйтсе де, қай елдің әдебиеті болсын, өзінің өсіп марқайған, тек қана ұлттық шеңбердегі идея, мінез-құлық, тілек мақсаттарды ғана емес, бүкіл көпшілік бұқараның тілегіне қабысарлық идея, мінез-құлық, тілек мақсаттарды алдына қоя бастаған кезінде, ол басқа тілге аударуға жеңіл, ыңғайлы келеді. Бұл, әдебиеттің – оны жасаушы ақындардың кемшілігі емес, табысы. Бір адым алға басқандығы. Әрине, бұл сөзден ол ақын ұлт ақыны болудан шығып қалады деген ұғым тумайды. Оның даналығы да, сөз місекерлігі де сол ұлт ақыны болып қала отырып және өз еліне де, басқа елге де ортақ ақын бола алуында. Міне, Абайдың тарихи ұлы еңбегінің және бір тамыры осында. Ол шығармасының тақырып, идеясы жағынан жалпы адам баласылық идея-мақсатқа қол созса, оны суреттеуде, шет тілге аударғанда оңай келетін, өз халқына түсінікті “ортақ тіл” таба білді.

Бізше, мұның үш-төрт түрлі себебі бар төрізді.

Бірінші: Абай өз өлеңінің тақырыбы етіп көбіне жалпы адам баласылық мәселелерді алды да, оларды адам баласылық идеяның дәрежесінде етіп жырлай білді. Шығарманың ұлттық көрінісі сол пікірді айтып беру үшін ат шаптырар майданы ғана болды.

Екінші: қандай өлең, қандай сөзді болсын, мазмұн мен сезімге құрды. Өлеңінде бірінші орынды мазмұнға, сезім дүниесін суреттеуге беріп, түр сол мазмұнды, сезімді оқушыға жеткізу үшін қолданылуы керек деп ұқты.

Үшінші: әрбір сөз мағына жағынан айтатын ойға қатесіз анық, айқын, дәл болуын берік ұстады.

Төртінші: өлең, сөйлемдерде мағына қатынасы жоқ, шумақтың жол санын толықтыру үшін қолданылатын бос сөздерге қарсы қатты күрес ашып, өз өлеңдеріне сөйлеммен байланысы жоқ басы артық бір де бос сөз жібермей, әр сөздің шумақтағы айтылмақ ой, пікірге нық байланысты болуы керектігін және оның мүмкіндігін өз өлеңдерінің үлгісімен дәлелдеп берді.

Осы айтылған төрт түрлі жағдайлар арқылы қазақ әдебиетінің заманнан бергі байырғы, қалыптанып қалған поэтик тілін де жоғарғы, мәдениеттік сатыға көтерді. Бұны да біз Абайдың әдебиет тілін жасаудағы ғылым үшін теориялық үлкен мәні бар тарихи ісінің бірі деп тануымыз керек.

АБАЙ СӨЗДІКТЕРІНІҢ ӨР ТҮРЛІ САЛАЛАРЫ

Абайдың өмірбаянында Абай көп өмірін араб, парсы, шағатай, орыс әдебиетін оқып, оларды өз халқының әдебиетіндей білуге күш салды дедік. Тіл мәселесін зерттеушілерге мұның мәні зор. Өйткені, басқа елдің әдебиет-мәдениетімен таныстық, оны зерттеу, білу әр ақынның тек ой-сана, пікірінде ғана өзінің ізін қалдырып қоймайды, тілінде де өзінің ізін қалдырады. Міне, осы мұнардан қарап, Абайдың жалпы сөз қорын зерттей бастасак, оның төрт түрлі арнасы мен саласы барлығын көреміз: ең алдымен өзінің ана тілін, сосын араб, парсы, орыс тілдері.

Қазақ тілі Абай сөздіктерінің негізгі қоры, қайнар бұлағы болғандығы дәлелді керек етпейді. Өйтсе де, кейбір мысалдар арқылы халық әдебиеті мен Абай өлеңдерінің жеке сөз, сөйлемдер жағынан қандай байланысы барлығын көрсете кетелік.

Бірінші: Абай халық әдебиетіне қалай қарады?

Екінші: Қазақтың мақал-мәтелдерін қалай қолданып, сөздіктерінен қандай орын берді?

Абай өз халқының мәдениетін, әдебиетін толық меңгеріп, жақсысын бағалап, кемістігін сынға алды. Қазақ әдебиетінің басы Бұхардан бастап, өзінің шәкірттері Көкбай, Өріп, Ақылбай, Мағауия ақындарға шейін Абай сынынан өтпегендері жоқ. Абай тек қана тарихи әдебиет емес, қазақтың бай ауыз әдебиетімен біте қайнап, бірге өсті.

Сонымен қатар, өзіне шейінгі әдебиет мұраларын жаңа сынап қана қойған жоқ, оны сүйе де, одан үйрене де білді. Мұны Абайдың замандастарының бәрі растайды.

Көкбай ақын, Баймағамбет ертекші, Тұраш, тағы басқалар өздерінің ақын туралы әңгіме, ескерткіштерінде Абайдың ауыз әдебиетін әрі көп білгендігін, әрі одан өзіне көп нәрселерді сабақ еткендігін ашық айтады.

“Қазақтың ертегілерінде естімеген, білмеген ертегісі кем шығар. Сонда: “қазақтың ескі ертегісінен бұрын қай жерде жүргені; көршілес, күндес елдері қай жұрттар екенін, діні, білімі қандай кезде шығарғаны, елдің ескі салты, арманы, кәсіп-харакеті не екені көрінеді”¹ деуші еді” – дейді Абайдың өз баласы Тұраш.

Бұл ескертуден ұлы ақынның ескі ауыз әдебиетке қалай қарағаны айқын.

Ауыз әдебиетін сақтаушы, туғызушы халық ақындарын Абайдың қалай бағалағандығына төмендегідей тарихи фактылар бар:

1852 жылы атақты Дулат жырау мен Байкөкше ақындарды өз үйінде бір ай қонақ етіп, жібермей өлең айтқызады.

Біржан мен Өсет ақындарды әдейі шақыртып алып, бірнеше айлар аулында ұстап, басы – өз әйелі Өйгерім етіп, әншілерден ән үйренуге қосады.

Абайдың Баймағамбет атты белгілі ертекшісі болған. Оның бір міндеті – Абайдың орысша, не басқа тілдерден оқыған кітаптарының мазмұнын басқаларға ертегі етіп айту болса, екінші міндеті – жұрттан естіген әр түрлі жана ертегілерді Абайға айтып беру.

“...Кейбір түндерде я кітапқа құмарлыққа түсіп кетпесе, біреуге ертек айтқызып, я өзі айтып отыратын еді. Біреуге айтқызғанда: есітпеген ертегісіндей ынтасын салатындап, бір сөзін қақпай, әбден айтып болған соң, айтушының адасқан жері болса, қайтадан өзі айтып түзеп беруші еді” дейді Абайдың өз баласы Тұраш.

Бұл фактылар Абайдың ауыз әдебиеті, жалпы халық мұрасына қалай қарағанына дәлел бола алады десек, ақынның халық мұрасына қалай қарап, оны қалай пайдаланғанын, әсіресе, өз еңбектері айқын көрсетеді.

Абайдың еңбектерінде ең алдымен халық ауыз әдебиетінен пайдаланған сөз, сөйлемдер, мақал-мәтелдер көп кездеседі. Оларды Абайдың пайдалануы екі түрлі: біріншісін, халықта қалай айтылса, сол қалпында өзгертіп қолданады да, екіншісін, ел аузындағы түрінен өзгертіп, сөз, сөйлемдерін, өзінше құрып, кейде жанаша мазмұн береді. Кейде сол мазмұнның өзін қалдырып, сөз сөйлемдерін басқаша етіп құрады.

Өлеңдері мен қарасөздерін қоса алғанда, Абай шығар-

¹ “Абай” II том, 280 бет

маларында қазақтың елу үш мақал-мәтелі бар. Мұның ішінде өзгертіп қолданғандары мен тура өз мағынасында қолданғандары аралас. Өз мағынасында қолданылатындырының көпшілігі қарасөздерінде кездеседі.

Мысалы: “Би екеу болса, дау төртеу болады”.

(Абай, II том, 171 бет)

“Ырыс баққан, дау бақпас” (Абай, II том, 195-бет), “Бас басыңа би болсаң, манартауға сыймассың, бас алқаның бар болса, жанған отқа күймессің” (Абай, II том, 237-бет), “Өзіне ар тұтқан, жаттан зар тұтады” (237-бет), “Ағайынның азары болса да, безері болмайды” (237-бет) тағы осылар сықылды.

Абай әр мақалды өзінің бір керегіне жаратып, айтайын деген пікіріне лайықты түрде қолданады. Жоғарғы келтірген мақал-мәтелдердің бәрі де халықтың ел бірлігі туралы айтқан даналық сөздері десек, біз үзінді келтіріп отырған Абайдың “Үшінші сөзі” мен “Отыз тоғызыншы сөзі” де осы бірлік туралы. Ақын сол тәрізді мақал-мәтелдерді келтіре отырып, ел бірлігі, мінез-құлықты жөндеу, әр түрлі игілікті істерге жетектеу деген тілектерді алға қояды.

Абайдың халық мақал-мәтелдерін қолдану жолдарының екінші түрі бұрынғы мақалдарының негізін алып, өзінше құру дедік.

Қазақтағы “Еңбек етсең, емерсің” деген мақалдың негізіне сүйеніп, Абай:

“Еңбек етсең ерінбей,
Тояды қарының тіленбей” –

дейді.

(Абай, I том, 98 бет)

Мұның алдыңғыдан негізгі мазмұнында өзгешелік жоқ. Бірақ, Абайдың өзінде “Ерінбей еңбек ету”, “Еңбекке тіленшілікті қарсыма қарсы қою” жөнінде қосу, толықтыру бар. “Талапты ерге нұр жауар” деген қазақ мақалын Абай, өзінше өзгертіп, толықтырып былай деп келтіреді:

“Кісіде бар болса талап,
Отырмас ол бойын балап,
Жүрер, әрқайдан ізденер,
Алар өз сүйгенін қалап” –

дейді.

(Абай, I том, 91-бет)

“Жарлының бір тойғаны, шала байығаны” деген мақалдың үлгісін алады да:

“Бір тойған – шала байлық деген қазақ,
Ет көрінсе қайтеді күйсей бермей” –

(Абай, I том, 169-бет)

деп қолданады.

“Қолын көтере алмайтын шокпарды беліне қыстырма”, “Өлін білмеген – әлек” деген мақал-мәтелдердің үлгісін ала отырып:

“Азат басын болсын құл,
Қолдан келмес іске ұмтыл” –

(Абай, II том, 125-бет)

дейді.

Тағы осылар тәрізді халықтың мақал-мәтелдерінің үлгісімен жасалған Абайдың өзіндік нақыл сөздері аз емес.

Өзінше құрып, жанаша мазмұн беріп, бірақ, халықтың мақал-мәтелдерін қолдану, пайдалануда Абайдың өзіне шейінгі ақындардан тағы ерекшелігі бар.

Бұрынғы ақындар халық мақал-мәтелдері сол қалпында алатын да және ол мақал-мәтелдердің, ой-пікірлерінің бәрін бірдей дұрыс деп біліп, ешбір кемшілік таба алмайтын. Ал, Абай халықтың бай мақал-мәтелдерінің құнды, мазмұны терең дегендерін сол күйі алып, кейбіреулерін, өзінше, қайта жасап пайдаланса да, бірақ “Жылтырағанның бәрі алтын” дей бермейді.

Кейбіреулеріне сын көзімен қарайды. Жалпы адам баласылық, халықтық идеядан аулақ, өрісі тар, ұсақ меншіктік, не тек қана ру шеңберіндегі пікірлерді ғана қамтыған мақал-мәтелдерге сын көзімен қарап, оқушылар жұртшылығына олардың пайдалы, керектісі қайсы, керексізі қайсы екендігінің бетін ашып берді.

Қазақтың “Өзінде жоқ болса, әкең де жат”, “Мал – адамның бауыр еті”, “Малдының беті жарық, малсыздың беті шарық”, “Қарының ашса, қаралы үйіне шап”, “Ердің малы елде, еріккенде қолда” деген бірнеше мақал-мәтелдерін келтіреді де, Абай оған былай деп талдау береді:

“Бұл мақалдардан не шықты? Мәлім болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, бірақ мал үшін қам жейді екен; ол малды қалай табуды білмейді екен.

Егер, малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді

екен. Өйтеуір, ұрлық, сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да, жасай жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек екен.

Бұлардың жас баладан несі артық? Бірақ, жас бала қызыл шоқтан қорқушы еді, бұлар дозактан да қорықпайды екен; жас бала ұялса, жерге ене жаздаушы еді, бұлар неден болса да, ұялмайды екен. Сол ма айырылғаны?..” дейді. (Абай, II том, 174-бет). Абай өзіне шейінгі халық мұраларына сын көзімен қарап, жақсысын жаманынан аршып алғандығын осының өзінен де көруге болады.

Сонымен қатар, халықтың мақал-мәтелдерін қолдану, пайдалану фактысы Абайдың тіл қазынасы, сөздік қоры ең алдымен өз халқының әдеби мұраларымен нық байланысты екендігін де дәлелдейді.

Абай сөздіктерінің екінші бір арнасы – араб, парсы тілдерінен кірген сөздер. Мұсылман мектебінде оқып, дін кітаптарын көп аралап, араб, парсы тілдеріндегі классик әдеби мұраларды да терең зерттеп, бір кездерде оларға еліктеген ақынның сөздерінде араб, парсы сөздерінің кездесуі таң қаларлық нәрсе емес, заңды.

Басқа тілдерден кірген сөздермен салыстырғанда, бұл екі тілден кірген сөз, сөйлемдер анағұрлым көп, Абайдың қолданған шет тілдеріне біз жасаған картотекалар да осыны аңғартады.

Абайдың өлеңдері мен қара сөздерін қоса алғанда араб, парсы тілдерінен 374 сөз қолданыпты. Мұның 162-сі өлеңдерінде, қалған 212 сөз әңгімелерінде кездеседі. Бұлардың бірқатары термин: әдебиет, ғылымдық, философиялық және діни ұғыммен байланысты сөздер.

Мысалы:

“Гадәләт пенмархамат ер азығы,
Қайда көрсен, болып бақ соған көмек”.

(Абай, I том, 194-бет)

“Ақыл мен хауас барлығын,
Білмей дүр, жүрек сезе дүр.
Мүтәкеллимин, мантикын,
Бекер босқа езе дүр!”

(Абай, I том, 196-бет)

“Құран рас, алланың сөзі дүр ол,
Тәһуәліне жетерлік ғылымың шақ”

(Абай, I том, 227-бет)

“Еннатайна қалқаусар,
Пошел дереу күнәкар...”

(Абай, I том, 36-бет)

Абай өлеңдерінен орын алып, ақынның жалпы сөздігінің бір бұтағы болған араб, парсы сөздерінің үлгілері осылар тәрізді. Ақынның шет тілді қолдану мәселесі кейін жеке айтылатын болғандықтан, әзірше, осымен тоқтала тұрып, Абай сөздерінің төртінші саласы болған орыс тіліне келелік.

Абайдың тіл қорының тағы бір саласы – орыс әдебиеті арқылы кірген сөз, сөйлемдер. Араб, парсы тілдерінен алған сөздері мен орыс тілінен алынған жеке сөз атауларды салыстырсақ, соңғысы анағұрлым аз. Өлеңдері мен қара сөздерін қоса алғанда, Абайда не барлығы елу шамасы ғана орыс сөзі бар. Бұлардың көпшілігі зат аттары мен кейбір термин сөздер.

Мысалы: “Виноват, адвокат, коренной, счет, пошел, ладан, нуль, прошение, судья, уезд, съезд, волость; старшина, закон, чин, доктор, партия, пьяница, такт, поднос, бутылка, рюмка, стакан, химия, ловка, барабан, самородный, уголовный, дознание, образование, назначение, подвижный, элемент, минута, сила, притягательный, однородный, интернат, здравомыслящий, занимайся, прямо, штык, карточка, форма, альбом, монастырь, гулять, визит...” және орысшадан бұзып, қазақтың айтуына лайықтап қолданған “Аршепка” (аршин), “Каталешка” (каталажка), “Мелішсауда” деген сөздерді қоспағанда Абайдың өлеңдері мен әңгімелерінде кездесетін орыс тілі, әдебиеті арқылы кірген (ішінде шет сөздер де бар) сөздер – жоғарғы санап өткендер. Олардың көпшілігі ақынның өз өлеңдерінде кездеседі, аудармасы мен қара әңгімелерінде мейлінше аз. Мысалы:

“Адал жүріп, адал тұр,
Счетын тура келуге...”

(Абай, I том, 67-бет)

“Балам закон білді” деп,
Қуанар ата-анасы...”

(Абай, I том, 66-бет)

“Қисық болсаң, закон бар
Судьяға беруге.

Ол да оязной емес қой,
Алуға теңдік сенуге..."

(Абай, I том, 67-бет)

"Бұл іске кім виноват?
Я Семейдің қаласы"

(Абай, I том, 66-бет)

тағы басқа осылар сықылды.

Бұл келтірген мысалдар Абайдың тіл байлығы, сөздік қоры, жалғыз өзінің ана тілі ғана емес, басқа тілдермен тамырлас екенін, Абай тілін зерттеймін деушілер мәселенің бұл жағын да қатты ескеруі қажет екендігін көрсетеді.

V ТАРАУ

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ӨЗІНІҢ ТУРА МАҒЫНАСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН СӨЗДЕР

Біз бұл тарауға шейін "Абайдың өмірбаянын", "Ол туралы негізгі ғылыми еңбектерді", "Көркем тілдің қазақ өміріндегі мәнін", "Фольклор", "XIV–XIX ғасырдағы Абайға шейінгі әдебиет" пен "Абай тілдерінің әр түрлі салаларын" сөз қылып, шолулар жасадық.

Біз "Абай тілдерінің әр түрлі салалары" деген тарауда Абайдың өлеңдері мен қара сөздерін қоса алдық. Бірақ, "Шет тіл" деген бөлімшеден басқа, кейінгі тарауларда Абайдың тек өлеңмен жазылған шығармаларының ғана тілдері талданады. Өйткені, Абайдың қара сөздері – публицистика. Сондықтан, ол басқаша зерттеу әдісін керек етеді. Демек, ол кейбір мәселелермен байланысты, ат үсті ғана айтылмаса, негізінде басы ашық, өз алдына жеке мәселе. Сондықтан, біз Абай өлеңдеріндегі өз мағынасында қолданылатын сөздерге тоқталамыз.

а) АРХАИЗМ

Абайды өзінің алдындағы Бұхар, Дулат, Махамбет сықылды ақындармен салыстырсак, архаизмдер Абай өлеңінде өте аз. Абайдан 100 жыл, елу-алпыс жыл, әдебиет майданына бұрын шығып, бұрын өмір сүрген ақындардың әңгімелерінде архаизм көбірек кездесуі түсінікті де. Бірақ, Абайды өз замандас ақындарымен салыстырғанда да оның өлеңдерінде архаизм анағұрлым аз кездеседі. Мұның негізгі себебі ақынның жаңалықты көксеген, прогресшіл ақын болғандығы. Абай өлеңдеріндегі архаизм дегендеріміздің өзі де бүгінгі күннің мұнарасынан қарағанда болмаса, ол өмір сүрген кезде көпшілігі әлі архаизм дәрежесіне жетпеген сөздер деп айтуға болады.

“Ойланып ойға кеттім жүз жылғы өткен,
Тон қабаттап кигенім – шидем, шекпен,
Жейде, дамбал ақсаңнан, жарғақ шалбар,
Жырым балақ, матамен әдіптеткен”
“Үлкен кісе белімде жез салдырған,
Шақпағым, дөңдеуім жарқ-жұрық еткен.
Күләпәра бастырған пұшпақ тымақ,
Ішкі бауын өткізген тесік құлақ”.
“Жарғақ жастық, көпшігім жезді пыстан...”

(Абай, I том, 166-бет)

“Шидем шекпен”, “Ақсан”, “Жарғақ шалбарым”,
“Пұшпақ тымақ”, “Жезді пыстандарды” ақын өзінен жүз
жыл бұрынғы нәрселер еді десе де, бұл сөздер ол кезде
жұртқа әлі түсінікті, қолданудан қалмаған сөздер болатын.

“Тас дулыға, тас сауыт киінгенім,
Денемді қысып жатыр бүгін мені...”

(Абай, II том, 95-бет)

“Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай,
Қыстың басы: бірі ерте, біреуі жай”

(Абай, I том, 111-бет)

“Қаз, тырна қатарланып, қайтса бермен,
Астында ақшомшы жүр ол бір керуен...”

(Абай, I том, 110-бет)

“Ашуланба, ей, патшам, айтайын дат,
Алтын қаппа бермеді бізге ұлықсат...”

(Абай, I том, 258-бет)

“Табысына табынып, қалтаң қағып,
Тойғанынан қалғанын берсе алашқа...”

(Абай, I том, 181-бет)

“Мыс былқылдап еріген кезінде шал,
Шөншіктен ұсақ кара алды қырып...”

(Абай, I том, 261-бет)

“Алтынын алып берді қолыңдағы:
Сарапқа сал бардағы шаһаріндегі...”

(Абай, I том, 261-бет)

“Қақпаны ашайын деп хан ұмтылды,
Тұтқасын олай-бұлай қатты жұлды...”

(Абай, I том, 256-бет)

“Ақыл мен хауас барлығын,
Білмей дүр, жүрек сезе дүр”

(Абай, I том, 196-бет)

“Кейбірі пірге қол берген,
Іші залым, сырты абыз.
Кей бірі хажға барып жүр.
Болмаса да хажпарыз”

(Абай, I том, 140-бет)

“Шалма ораған сопының
Ішін арам демейін.”

(Абай, I том, 150-бет)

“Баланың бар киімін шешіп алды,
Жүз қамшы арқасына дүре салды...”

(Абай, I том, 264-бет)

Біз бұл жерде қазақтың өз сөзі деген сөздермен, бірен-саран басқа тілдерден кірсе де, әбден төл бала, қазақтың “өз сөзі болып” кеткен сөздерді ғана алдық.

Мысалы: “Абыз, парыз, сопы (супы), пір хажы” деген тегі шет тіл: парсы, араб сөздері болғанмен, бір кезде қазақтың бәрі білетін, “Төл бала” болып кеткен сөздер. Сондықтан оларды да қазақтың өз сөздерінің қатарында архаизмге кіргізіп отырмыз. Абай өлеңдерінде “Дат, дулыға, сауыт, шақпақ, дөңдеу, ақ шомшы, шөншік” тәрізді ғана сөздер болмаса, үзінді келтіріп отырған өлеңдердегі “шалма, дүре, дүр” деген сөздер де Абай өмір сүрген кезде архаизм емес, тек қазір ғана оларды архаизм деуге болады.

б) ДИАЛЕКТ

Абай өлеңдерінде, архаизмнен гөрі де аз кездесетін сөздер – диалект. Диалектінің Абайда екі-ақ түрі бар. Бірінші: Қазақстанның кейбір өлкелерінде ғана айтылатын жеке сөздер.

“Жейде, дамбал ақсаңнан, жарғақ шалбар,
Жырым балақ матамен әдіптеген...”

(Абай, I том, 166-бет)

“Сабырмен талап беріпті,
Ақылың, рахымың қиынды...”

(Абай, I том, 244-бет)

“Қолынан ұстап алып, ертіп барып,
Далада бір бұзылған тамға апарды”

(Абай, I том, 250-бет)

“Мен-дағы жүрген жоқпын малдан күсіп,
Айттым балам, басыңа мейірім түсіп...”

(Абай, I том, 260-бет)

“Ер Өзім төуекел қып жаннан күсіп,
Арқаннан ұстады да, кетті түсіп...”

(Абай, I том, 269-бет)

Бұл үзінділердегі “жейде”, “қиын”, “там”, “күсіп” деген сөздер – диалект. Өйткені, Орал (Батыс Қазақстан), Ақтөбе, Гурьев облыстарында қолданылмайды. “Қиын” – бір ұғымда, Қазақстанның барлық түкпіріне түсінікті сөз. Оңай қолға түспейтін, көп еңбек, көп әрекетті керек ететін бір нәрсені “қиын” деп атайды. Орал, Астархан, Ақтөбе, Орынбор, Гурьев қазақтары тек осы ұғымда ғана түсінеді. Басқа еш мағына бермейді. Ал, осы сөз Оңтүстік, Жетісу қазақтарында жағымды ұғымда қолданылады, “Мынау қиын кісі екен” дейді. Екінші сөзбен айтқанда: “Білгіш, ақылды адам екен” деген мағынада. Абайдың: “А қ ы л ы ң, р а х ы м ы ң қ и ы н д ы” дегені де дәл жоғарғы айтылған тәрізді ақылың көп, рахымың мол деген ұғымда қолданылып отыр.

“Там” деп Орал, Ақтөбе, Гурьев, Орынбор қазақтары моланы айтады. Арқа, Оңтүстік, Жетісу қазақтары қыстауды, жер үйді тастан, балшықтан салған землянканы айтады. “Далада бір бұзылған тамға апарды” дегенде “тамды” Абай да осы қыстау, землянка деген мағынада қолданған.

Абай өлеңдеріндегі диалектінің екінші түрі – қысқартынды сөздер. Бұл – көбіне өзбек елдерімен қанаттас, көршілес елдерге тән нәрсе. Мұның бір себебі – өзбек тілінің әсері тәрізді. Өзбек халқының тілінде кейбір

етістіктерді қысқартып айту (алып-ап, келіп-кеп, болып-боп, болыпты-бопты) заң болып беркілген құбылыс десек, Оңтүстік қазақтарының тілін де бұл заңға айналған құбылыс деп айтуға болады. Бұл өлкеде кеп, боп, ап деп сөйлемейтін қазақты кездестіру қиын. Оңтүстік қазақтарының өзбек халқымен сыбайлас отыруы сөздік, сөйлемдеріне де үлкен әсер еткендігі әрдайым анық байқалады.

Қысқартылып айтылатын сөздердің екінші түрі Абай өлеңдерінде де кездеседі.

“Ала жаздай байың кеп бір жатпайды,
Қазақтың не қыласың шарағатын”

(Абай, I том, 114-бет)

“Бірлікті шайқайды,
Араз боп өнбеске”

(Абай, I том, 153-бет)

“Өңкей уды жиып ап,
Себеді сорлы жүрекке...”

(Абай, I том, 172-бет)

Диалектінің бұл түрі ескі ауыз әдебиетінде де, Абайға дейінгі тарихи ақындарда да өте аз кездеседі. “Заманың түлкі болса, тазы боп шал” деген мақал Нысанбай ақында ғана бірер жерде кездеседі. Басқа ақын өлеңдері, басқа нұсқалар да “ап-алып, кеп-келіп, боп-болып” сықылды толық түрлерінде қолданады.

“Көк айыл болып көпірсе,
Алты басып аттауға,
Айшылықты ойлаған” (20).

Мұнда “болып” дегеннің орнына, “боп” дегеннен сөйлемнің мағынасы да, өлеңнің ырғағы да өзгермес еді, бірақ “болып” деп толық түрінде алынады.

Жоғарғы келтірген мысалдар тәрізді, кейбір етістіктерді қысқартып айту қазақ өлеңдерінде көп кездесушілік Абайдан бергі әдебиеттерімізде қанатын кен жая бастады. Қазір бұл дағдыға айналып отыр.

Бұл тәрізді сөздің буынын қысқартудың екінші себебі: өлең тармақтарындағы буындарды үнемдеу, кейбір бунақ-

тық тармақта буыны асып кететін болғандықтан бір буынын қысқарту, сөзді ықшамдап қолдану арқылы өлеңді жанды, жинақы ету тілегінен туған деп айтуға болады. Абайда кездесетін қысқартынды сөздер осы айтылған өлеңдердегі сөздердің буын санын ықшамдаумен байланысты. Бірақ, Семей облысының қазақтары жай сөйлегенде “болып” дегеннің орнына “боп”, “алып” дегеннің орнына “ап” деп ешуақытта да айтпайды. Демек, бұл тек қана өлеңдерде кездеседі.

в) ШЕТ СӨЗ

Қазақтың ауыз әдебиеті, оның негізінде өскен XIX ғасырдың екінші жарымына дейінгі қазақтың көркем әдебиеті өзінің байырғы ұлттық қалпын да, тілін де басқа елдердің әдебиет, тіл ықпалдарынан негізінде таза сақтап келді.

Қазақ даласына ислам діні бұл кезден бірнеше ғасырлар бұрын тарап, недәуір өріс алса да, қазақтың фольклоры мен XVIII-XIX ғасырдың бірінші жарымындағы әдебиетіне және тіліне әсер ете алған жоқ. Қазақ тілін зерттеуші Радлов, Г. Сасади тәрізді оқымыстылар да бұл жөнінде осы қорытындыға келген.

Радлов былай дейді: “Ислам дініне сырттай иланудың нәтижесінде қырғыз (қазақ) тілі исламның іріткіш ықпалынан аман сақталып, өзінің бастапқы таза түріктік сипатында қалды. Оған кейбір жат элементтердің кіруі рас, бірақ олар мұхамбет дініндегі басқа түрік елдеріндегідей дербестігін сақтай алмай, қазақ тілінің дыбыс заңдарына бағынып, сол халықтың өз сөздігіне айналып кеткен...” (21).

Г. Саади: “Қазірде ең таза, ең бай, ең табиғи және бұзылмай, бұрынғы қалпында сақталынып қалған бір тіл болса, ол да қазақ тілі және қазақ әдебиеті, шын ғылым намы үшін біз мұны ашық айтуымыз керек” деді (22).

Өрине, бұл айтылғандардан Абайдай бұрынғы әдебиетте шет сөздер мүлде жоқ деген ұғым тұмайды. Біз үзінді келтіріп отырған ғылымпаздар да, біз де ол пікірден аулақпыз. Бірақ, қазақпен тілі тамырлас басқа елдерді алсақ, қазақ тілі мен XIX ғасырдың бірінші жарымындағы әдебиеті өзінің негізіндегі тазалығымен, ерекше орын алады.

Дегенмен де, Ислам дінін алған елдердің қайсысына болсын, араб, парсы тілдері бірінде аз, екіншісінде көп, әйтеуір, із қалдырғаны сөзсіз. Қазақ елінің ауыз әдебиеті XIX ғасырдың алғашқы жарымындағы әдебиетін басқа түрік елдерімен салыстырғанда анағұрлым таза, анағұрлым өзінің ұлттық тұлғасын берік сақтады десек те, кейбір араб, парсы сөздері тіпті әріректердегі ауыз әдебиет нұсқаларынан да бірен-саран кездеседі.

Кейбір арабистер (Н. Сәбитов) қазақтың көп сөздерін араб, парсыдан алынған деп жүр, мысалы: “мал, бала, кемпір” т.б. Бұл тәрізді қазақтың өз сөзі болып кеткен (егер сол дұрыс болса, өйткені, “мал” деген сөз манғұл тілінде де бар, мүмкін, араб тіліне манғұл тілінен кіруі де) сөздерде, немесе, жырларда кездесетін:

“Көз түскен бенденің,
Жүрегі оттай күйеді” (23).

“Бейіштен шыққан шамшырақ,
Көзі жайнап жанып тұр” (24).

деген сықылды сөздерді алмағанда, ауыз әдебиетінің өріден келе жатқан түрлерінде де кейбір араб, парсы сөздері кездеседі.

Мысалы: “Жылан арбау” тәрізді салт өлеңнің бір жерінде “Мары, мары, мары жылан, Бызыри бір жылан” дейді. Мұндағы “мары” парсыша “жылан” деген сөз.

Егер, алдыңғы айтылған “мал, бала” деген сөздер, араб, парсы тілінен кірді дегеннің өзінде де, қазақтың өз сөзі болып кеткен сөз, ал жырларда кездесетін “бенде, бейіш” деген сөздер жинап бастырушылардың кейінгі кездерде қоспасы болуы мүмкін десек, соңғы айтылған “мары, мары, мары жылан” әдебиет нұсқаларында кездесуі ел аузында өріден сақталынып келе жатқан кейбір араб, парсы сөздердің өріден-ақ кіре бастағанын аңғартады. Бірақ, мұндай сөздер қазақ ауыз әдебиетінде мейлінше аз.

Ауыз әдебиеті сықылды, XVIII ғасырдың екінші жарымындағы Бұхар, Жанкісі сықылды жырауларды, XIX ғасырдың бірінші жарымындағы тарихи әдебиетіміздің өкілдері – Махамбет, Шернияз сықылды халық ақындарын алсақ, шет сөздер не жоқ, не жоктың қасы. Жоғарғы айтылған қазақтың өз сөзі болып кеткен сөздерді еске алмағанда, Махамбет ақынның мың жол өлеңінде “Сират”, “Машұрат”, “Қалам” деген сықылды екі-үш-ақ сөз қолданылады.

екен. Бұл жалғыз Махамбетке ғана тән емес, жоғарғы аты аталған оның тұстас ақындарының бәріне де тән.

Демек, XIX ғасырдың бірінші жарымындағы әдебиетіміз шет елдің, әдебиетінің, тілдерінің ықпалына негізінде таза деуімізге осы фактының өзі-ақ дәлел бола алатын тәрізді.

Қазақ даласына ислам дінінің қанатын кең жайып, ықпалының күшейе бастауы, әсіресе, XIX ғасырдың екінші жарымы. Патша өкіметі тарапынан қырға татар молдалары келіп, дін үйрету, мешіт ұстау, бала оқытулар XIX ғасырдың бірінші жарымының, 1834-1835 жылдарынан басталады. Жәңгір Бөкеев (Бөкей ордасына) қазіргі Батыс Қазақстан, Орда ауданына бірінші мешітті 1834 жылы салдырды. Бірақ, ол кезде мешіттің жұртты өзіне тартуы өте нашар болған. Жәңгір хан жәрменкесіне келген қазақтарды жасауылмен қудырып әкеліп, намазға ұйдырған да күндері болыпты. Бұл мешіт пен молданың ықпалының қандай болғанын айқын көрсететін тарихи фактының бірі десек, XIX ғасырдың екінші жарымында мешіт те, дін де, молда да беделі артып, ықпалын күшейте бастады. Абайдың ересек болған кезі қазіргі Қазақстанның көп жерінде дін жұмысы гулеп, өзінің дәуірлеген кезі болды.

Бұл әдебиетке де әсерін тигізді. Шағатайшылау, араб, парсы сөздерін өлеңдерінде көп қолдану, хат білгендер ғана емес, хат білмеген ақындарда да жиі кездесе бастады. Мектеп, медреседе оқығандар, хат білгендер шағатай, араб, парсы сөздерін неғұрлым көп қолданса, өлең тілі неғұрлым шұбарлана түссе, соғұрлым өзінің оқымысты, мәдениетті, басқадан артықшылығын көрсететіндей білді. Қысқасы, Абай кезіндегі хат білген де, білмегендер де араб, парсы сөздерін өз шығармаларына көбірек кіргізуге тырысты. Ақындардың бұл аңсау, армандарын Нұржан Наушабаев өте дұрыс айтқан:

“Парсы, ғараб ұлғатпен келтірер ем,
Ғалімдік дариясынан іпсем қанып.
Көңілге келген істі нұсқалайын,
Жоқ алтынды қазайын қайдан тауып” (25)

деп, өзінің араб, парсы сөздерін аз білгеніне қатты қынжылады. Бұл жалғыз Нұржан емес, сол кездегі көп ақындардың бәрінің арманы болатын.

Шет тілдің қазақ еліне көп тарауына екінші үлкен себеп болған нәрсе осы кездегі шағатай, түрік, татар тілдеріндегі басылып шыққан кітаптар еді.

Қазан баспасында 1801 жылдардан бергі кітаптардың негізгі көпшілігі шағатай, түрік тілдерінде басыла бастады. “Ахуал, Шыңғыс хан және Ақсақ темір” (1819 ж.), “Шежіре түркі” (1825 ж.), “Ақыр заман кітабы” (1857 ж.), “Бақырған” (1857 ж.), “Бабыр нама” (1857-жыл) шықты. Бұл кітаптардың қайсысы болсын хат танығандарға бүтіндей, танымайтындарға жарылап тілі түсінікті кітаптар болатын.

الحمد شكر دسپاس اول احمد
ملکی دایم بی زوال اول صمد
ملکت اچره بلا شریک اول احمد
انی باقی ذوالجلال — بلد ک انمدی

اندن مالک یوسفه کنه مهوردی .
مؤنلار سنی قل دیوبت بنکا مهاتوری .
ارشبو ایش ارشبو شوز راست مریدی
متیقن سن معین تیغل ایمدی .
زلیخه برکون یاتب ادیورایدی .
بر دایه سنی دارایدی انی کوردی .
ایدر ایا خاتون سنکا نه حال دیکن
نه معنده ن بوحاله دوشدنک ایمدی . [26]

“Көрін қадір күдіретін,
Білсін дау сұңғатын,
Мұстапаның үмметін,
Мұндағы ташырың қылдия” (27)

محترم، محبم صادق، ادیب، فصیح، شاعر، شہر
زود عقل، غیر الناس، سادگو فضیلتو، مهر بانلو عامر
نورجان اخندی ناوشا بایف، عصر تلری جنالریہ، منحصر صا
جارب تبریک ایتوب اوشبو خطی جولادام بعد السام
بزدا ای فقیر شاکر ددن مال بلیک تیلانکنز الحمد لله
سلامتک منان پترو پاول شهرنک علم منان مشغول
بولب جانرمن» [30]

(لا تنظروا من رمة الله) ایمن منان امیدگار رمتکنان
ایتسانک ایندی .. « حدیث حق رسول کورساتب
طیر، من طلب رخت، یکان سوزمزدی
دیگزد، اوج ایستگم صالغان اوج جول
دیگزد کن فیکون جاراتلدی اول
بزرگه یاردام بیرکل ایدیم سبحان
بارالدی کاف فوندان موچا علمان ..»

بطن ظاهرا جفا یسین کوزمزی
محشر کنک عرصات میداتند» [31]
باسنر حقنیکد نک الذلام
بیه، نب انان هو نک کیلار هم» [32]

“Казанда бір фазил шықты алмас болып,
Хасталары кебейді ғам хас болып.
Мағани жәуерім қолға ілген,
Халайық теңізінде ғауас болып” (33).
“Қолға алдым хат жазуға қалам, сия,
Саруый зат мұхтан шаһи гүл насия.
Шараптын шапыраған жәуһеріндей,

« القصه مبرکون ایدار قاشنک خزى طوی بیکه که فالج زحمی
پیلا بدلدی هم مره علاج ایدوب اونکالادی ایدار -
خاتنک باراج دیدکی وزیر بار ایددی ایتدی ای خانم عمرنک
اوزاق بولسون بزنتک شهر مزده عرب یورلندن -
طیبیک که لکان، طیبیلقد نظیر لاری یوقدر، بزم کبی
دکدر، ایدار حان ایدی، اول طیبیلارنی اونداکل، قنرم
طوی بیکه که علاج ایلسون دیدی» [28]

Өрине, бұл кітаптардың тілдері таза қазақша болмаса да,
қазаққа түсініксіз сөздері аз. Ақындардың оларға еліктеуі,
баспаға шыққан өлең-жыр, әңгімелерше сөз құрап, сөйлем
құруы таңданаарлық нәрсе емес.

Нұржанның:

“Нәсілім изгу болып оқыса аят,
Сауап нұр қабырымнан енсін емді” (29).

дегенді тәрізді өлеңнің аякқы жолын “емді, енді” – деп
бітірушілік те осы кітаптардың “Юсуп, Злиханын” әсері
болатын.

Дін мектебінде түркі танып, өз бетімен оқи алатын
дәрежеге жеткесін оқу құралы ретінде оқылатын араб,
парсы тілдерінде жүретін “Қырық қадыс”, “Шүрүтсала”,
“Фиккайдани”, “Түкпа”, “Мұқтасар” атты діни кітаптар да
ол кездегі оқушы, кітап танушылардың сөз, сөйлемдеріне
араб, парсы сөздерінің енулеріне өте қолайлы жағдайдың
бірі болды. Бұл дәуірдегі дін мәселесінің жалпы дәуірлеп,
ел басқару ісіне айналуы, дін иелерінің дінді қанау құралы
етуі – бәрі жинала кейін қазақ даласында дін, дін ғұрып-
тары, сонымен қатар, араб, парсы сөздерінің де қанатын
кең жайып, тамырлана бастауына себеп болды.

XIX ғасырдың екінші жарымында өмір сүрген ақын-
дардың, жазушылардың кейбір хат, кейбір өлеңдері жай
адам түсіне алмайтын халге жетті.

Абай замандастары ақындардың сол кезде жазған хат,
шыққан өлеңдерінен бірнеше мысал келтірелік. Қызыл-
жар қаласында тұрған бір жазушы ақын Нұржанға:

Көңілімнің запарына салдық ұя.
Көстерен секілденген бөнде мақбұп,
Бөндені бұрам деген көні зыя” (34).
“Адамның екі көзі көрер ғайни,
Самиғон ғала рааси иәл үзнейни.
Сіздерге махаббатым барлығына,
Ташайһон екі инімде мәләкейни” (35).

Бұл келтірген үзінділер Абайдың мәдениет тарихи майданына шыққан кезінде қазақ тілінің араб, парсы сөздерімен әбден шұбарланып, кейбір ақындардың өлеңдері өзінің ана тілінен мүлде алыстап кеткенін көрсетеді. Халыққа түсініктілігі жағынан, бұл өлеңді шығарушылар қазақ бола тұрса да, “Бақырған”, “Жамғалал тарих”, “Тарих балғария” тілдерінен анағұрлым түсініксіз.

Абай кезінде шағатайшылау, парсышылаудың үстіне және татаршылау (татаризм) келіп қосылды.

Ислам дінінің шығыстағы күшті ордасының бірі болған Қазан шаһары, қазаққа тарайтын әртүрлі кітаптардың басылып шығатын баспа орны болып, бастырушылардың татар молдалары болуы және олардың өздерінің араб, парсы тілдеріне қатты еліктеулері татар тілін мейлінше шұбарлауға әкеліп тіресе, XIX ғасырдың екінші жарымындағы қазақ ақындарының бірқатары араб, парсы, шағатайшынның үстіне және татаршылауды әдетке айналдырды.

Мысал үшін, 1895 жылы Қазанда басылып шыққан “Қысса әдебі баланы” аламық. Бұл кітапты жазушы жақшаның ішіне қазақ тілінде деген.

بالا لار اشاب يولغاچ . وتى مېنان تاماق تويغاچ
کنا بلارت قولغا الفاج . لوتور سبق يېشى لاب

بالا لار سبقنى اوتور بولسا . قىغرماس مولاسينا ادەبلى بولسا [36]

Бұл кітаптардың идеялық мазмұнын атакты түрколог, СССР Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті, профессор С. Е. Малов екі-ақ ауыз сөзбен айтып берді: “Дін және діни моралі – барлығының мазмұны осы ғана” деді. сондықтан ол жағына тоқталудың да қажеті аз.

Сөйтіп, шағатай сөз құрылысы, араб, парсы, татар тілі, қысқасы, әр алуан тіл, сөз, сөйлемдермен қазақтың әдеби тілі шұбарланып, бұл салтқа айнала бастаған кезде Абай әдебиет майданына шығып, қазақ тілін бұзушыларға қар-

сы күрес ашты. Ана тілін аса қадірлеп, таза сақтауға күш салды. Тіл тазалығы жөнінде де ұлы ақынның орны ерекше. Сондықтан, бұл мәселе өлеңдеріндегі шет тілге ерекше тоқталуды керек етеді.

Біз “Абай сөздіктерінің әртүрлі салалары” деген бөлімімізде (34-бет) Абайдың кара сөздері мен өлеңдеріндегі қолданылатын араб, парсы сөздерінің жалпы саны – 374, соның 162-сі өлеңдерінде кездеседі дедік.

Бұл Абай төрізді араб, парсы, шағатай әдебиетін де, діни оқуын да көп білген, ислам дінінің қазақ даласында дәуірлеген кезінде, жиырма жыл өлең-шығармалар жазған ақынға көп деуге болмайды. Шет сөздер, әсіресе, өлеңдерінде аз кездеседі. Жоғарғы үзінді келтірген ақындардың сөздіктерімен салыстырғанда, Абайдың өлеңдеріндегі араб, парсы сөздері жоқтың қасы деуге болады.

Сол дәуірді алғанда, Абайдың өлеңдерінде шет сөз мүлде кездеспей, тап-таза қазақша неге болмайды десек, кателескен болар едік. Өйткені, тілдің жалпы даму заңы мұны көтермейді, ол бір. Екінші: ол дәуірде кейбір шет сөздің кіруі табиғи, заңды еді. Міне, осылай қарасақ қана Абайдың шет тілдерді қолдану мәселелеріне дұрыс түсінуге болады.

Абай шағатай, араб, парсы тілдеріндегі әдебиет нұсқаларымен 13-14 жастарында танысты. Араб, парсы сөздері көп кездесетін өлеңдері де – осы шағатай әдебиетіне еліктеп жүрген кезіндегі өлеңдері.

Талантты, болашағы зор ақын өзінің жастығына қарамай, шығыстың сұлу лирикалы поэзиясына еліктеп, “Навои, Сағди, Фердаусы”, “Юзі раушан”, “Көзі гауһар” атты жұртқа мәлім екі өлеңін жазды.

Бұл өлеңдердің екеуі де шын – мәнінде шағатай әдебиетіне еліктеген өлеңдер. Өлеңнің өлшеуі де, ұйқасы да өзінің үлгі еткен шығыс ақындарының түрлеріне дәл келеді.

“Юзі раушан, көзі гауһар,
Лағылдек бет үші әхмәр,
Тамағы қардан һәм биһтар,
Қашын құдрет, қолы шиге...”

(Абай, I том, 33-бет)

Әр жолының екі бунақ, 8 буынды болып, ұйқасы (а, а, а, в, а, а, а, в) болып отыруы – шығыс әдебиетіне тән гаруз

өлшеуін қолдану емес пе? Әңгіме, тек бұл ұйқасы мен ырғағында емес, осы төрт жолдың өзінде толып жатқан араб, парсы сөздерін қолдануымен және “Юзі раушан”, “көзі гауһар”, “лағылдек бет” тәрізді метафораларды қолдануында көп сыр жатыр. Бұл бір жағынан Абайдың тек қана еліктеуші, шығыс әдебиетіне әлі сын көзімен қарай алмай, өз халқының әдебиет тарихындағы өз міндетін әлі ашық түсіне алмаған жас екенін көрсетсе, екіншіден шығыс әдебиетіндегі көп қолданылып, өзінің көркемдік қасиетін жоғалтпаса да, дағдыға айналған теңеу, эпитеттерді жаналық біліп, құшағын аша түсуі де Абайдың шығыс әдебиетін әлі меңгеріп жетпегендігін көрсететін еді.

“Өлиф” деп ай юзіңе гибрат еттім” – өлеңін жоғарғы айтылған екі өлеңнен алты жыл кейін (1884 жыл) жазды.

Бұл өлең білім жағынан болсын, шығыс әдебиетін меңгеруі, тануы жағынан болсын, қазақтың өз әдебиетіне бейімделуі жағынан болсын Абайдың жасаған үлкен адымы болатын. “Өлиф-би” өлеңі алдындағы екі өлеңнен арабша-парсыша сөз қолдану жағынан еш айырмасы болмаса да, ырғақ, ұйқасы жағынан мүлде өзгеше. Алдыңғы ғаруз өлшеуімен жазылса, соңғы “өлиф-би” өлеңі бас бунағы 4 буын, ортасы 3 буын, аяққы бунағы 4 буын болып келетін қазақтың кара өлеңінің бір түрі.

4	3	4
Өлиф деп ай юзіңе гибрат еттім – а		
4	3	4
Би, бөләйі дәртіңа нисфат еттім – а		
4	3	4
Ти, тілімнен шығарып түрлі әбият – в		
4	3	4
Си, сөнәи мәдхіңе хурмет еттім=		

(Абай, I том, 34-бет)

ұйқасы да (а, а, в, а) болып келетін, қазақтың кара өлеңінің ұйқасы. Абайдың бұл өлеңді жазғандағы үлкен адымы және тек құрылысы мен ұйқасында ғана емес, сонымен қатар, сол кездегі шағатай әдебиетіне енді жалаң еліктеп қоймай, олардың өздерімен тайталасып, жарысқа түсуі, тұр, кестелеулерін сол ақындардың өзінен де асырам деген алдына үлкен тілек қоюында.

Шағатай поэзиясы, әсіресе, ғазалдарында әріпті сурет-

теу құралы етіп, бір нәрсені әріппен бейнелеу – әріден келе жатқан әдіс.

Абайдың “сыйынған” ақындарының қайсысынан болсын мұны табуға болатын:

“Қанзадаға айтты ол: “Ғылым сүй” деп,
Ғылымның негізі сол: “Алиф-би” деп.
“Өлиф” – “алам” – өзінше ұқты Фархад,
“Би” – “бола” талдау болмас, содан артық” –
“Қайғы оның тал бойын билеп, сүйіп,
Алмақ болды: “Өлифті” далша иіп...” (38).

Ө. Навои әр әріпті қыздың бір мүшесіне теңеп, сол арқылы өзінің ішкі сезім дүниесін бермекші болса, Абай “Өлиф-би-інде” дыбыс қайталау, әуезділік жағына қатты көңіл бөледі. “А”-дан бастап, “Өлиф – ай юзін”, “Би – бөләйі”, “Ті – тіліңнен”, “Си – сөнәйі” дегені тәрізді бәрін осы ізден шығарады. Науаи кейбір әріптерді ғана алса, Абай араб алфавитіндегі барлық әріптерді алып, түгел өлең қылып шыққан. Жоғарғы айтылған, бұл өлеңді жазған кезінде Абай шығыстың классиктерінің шығармаларын меңгеріп, олармен жарысқа түсті деуіміздің бір себебі – осы.

Абай өлеңдерін зерттеуші кейбір жолдастар шығыс әдебиетінің әсері дегенде, өлең құрылысы жағынан көбіне келтіретін бір мысалы:

“Сенсің жан ләззәті,
Сенсің төн шәрбәті” –

дейтін өлеңі. Шынында бұл дұрыс емес. Өйткені, бұл не ғаруз өлшеуі, не (а, а, а, в, а, а, а, в) ұйқасы емес, қазақтың буын санына негізделген алты буынды кара өлең ұйқасы (а, а, в, а). Сондықтан, араб тілінен қолданылған “ләззәті”, “шәрбәті” деген сөздер – ол өлең құрылысына дәлел емес, оны тек сөздігі жағынан ғана алып қарауымыз керек. Кейде бұл сөздерді шығыс әдебиетінің өлең құрылысы етіп қараушы жолдастар “ләззәті, шәрбәті” деген сөздердің аяққы дыбыстарын өзгертіп, “Ләзәти, шәрбәти” деп жазып жүр, оның аты – ақынға өз пікірін жапсыру.

Бізше, шағатай әдебиетіне еліктеудің ең соңғы кезеңі деп, Абайдың “Білімдіден шыққан сөз” деген өлеңін айтуға болады. Мұның алдыңғы төрт жолы кара өлең ұйқасымен

келеді де, сонан кейінгі шумақтары “Бақырғани”
“Бөдеуәм” түрлерінше (а, а, а, в, а, а, а, в) болып кетеді.

“Айтшы, айтшылап” жалынар,
Ұққыш жансып шабынар,
Ұқпай жатып жалығар,
Ұйқылы-ояу бойкүйез”.
“Жас баладай жеңсік қой,
Байлаулы емес ақыл, ой,
Ойлағаны айт пен той,
Ыржаң-қылжаң ит мінез”

(Абай, I том, 94-бет)

Бұл – Абайдың шығыс әдебиетіне еліктеу сатысының бетін ашуда өте құнды, өте керекті өлеңінің бірі. Өйткені, біз үзінді келтірген Абайдың алғашқы екі өлеңі оның әлі бала кезінде шағатай әдебиетіне түгел беріліп, еліктеудің өзін үлкен дәреже біліп жүрген кезін көрсетсе, “Әлиф-би” өлеңі шағатай әдебиетімен жақсы танысып, өзін олармен тең санап, түр жағынан өнер таластыру кезін аңғартса, мына “Білімдіден шыққан сөз” тілі жағынан болсын, құрылысы жағынан болсын шағатай әдебиетінің үлгілерін өз дегеніне өбден көндіріп алған кезі екенін көрсетеді. Бұл кез Абайдың орыс мәдениетімен жақсы танысқан және көп ақындардың қазақ тілін шұбарлап бара жатқандарын ұққан кезі болатын. Сондықтан, “Бақырғанидың” ұйқасын алса да, арабша, не парсыша бір сөз қоспауы кездейсоқ емес, шығыстың керегін алып, керексіз дегендерін шет қақпай қыла бастағанын аңғартады.

Абайдың жас кезіндегі жоғарғы айтылған екі-үш өлеңдері болмаса, басқа өлеңдерінде кездесетін араб, парсы сөздері үш түрлі деп айтуға болады.

Бірінші: шығу тегі араб, парсы тілі болса да, қазаққа өбден сіңіп, қол бала болып кеткен сөздер.

“Алла” деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз жол емес!”
“Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі хаққа қол емес”.

(Абай, I том, 196-бет)

“Ұмытқаның жарамас
Жаратушы құдайды”

“Халық билеген патшалар
Уақыты жетсе құлайды”

(Абай, I том, 241-бет)

“Жаралы көңіл жазылар,
Дүниеде рахат бар шығар” т. б.

(Абай, I том, 150-бет)

Бұл үзінділердегі “алла, хақ, халық, уақыт, құдай, рахмет” деген тәрізді сөздер тегі – шет тіл болса да, Абай дәуірінде қазақтың өз сөзі болып кеткен сөздер еді. Екінші түрі – әр алуан термин, атау сөздер болатын.

“Сол Масғұт Халифаға уәзір бопты,
Таркатыпты алдынан көп пен топты”.

(Абай, I том, 252-бет)

“Аят, хадис емес қой,
Күпір болдын демек қой”.

(Абай, I том, 62-бет)

“Әмәнтү оқымаған кісі бар ма?
Уәкүтүбин дегенмен ісі бар ма?”

(Абай, I том, 226-бет)

“Ақыл мен хауас барлығын
Білмейдүр, жүрек сезедүр.
Мүтәәлимін, мантиқын
Бекер босқа сезедүр”!

(Абай, I том, 196-бет)

Абайдың араб, парсы сөздерін бұл екі түрлі жолмен қолдануының екеуі де заңды. Өйткені, тілдің тазалығы үшін күрес – шет елдерден мүлде сөз алмау емес, керексіз сөзді алмау, өз тілін орынсыз шұбарлауға қарсы күрес. Абай оны дұрыс ұға да, түсіне де білді. Сондықтан, ол қазақтың бөріне түсінікті, кейін шет тілден келсе де, халықтың өз сөзі, ана тіліндей болып кеткен сөздерді сол қалпы қолданады. Сонымен қатар, ол кезде жалпы шығыс еліне тараған ислам дінімен байланысты әр түрлі діни, философиялық ағымдарды да сол өз терминдері мен атауын да орынсыз деп айта аламыз ба? Әрине, жоқ. Неге десеніз, бір жағынан ол сөздердің мәнін түгел берерлік қазаққа сөз

жок, екіншіден: “Әмәнтү”, “аят”, “хадис” тәрізді діни сөздерді қалай қазақшалауға болар еді және оның керекті канша?

“Мүтәкәллимін, мантикинын” – (дінді дәлелдеушілер және логикашылар) деп атанған белгілі ағымдарды өз терминімен атауды заңды емес деп кім айта алады?

Үшінші түрі – мысқыл, кекесін үшін әдейі қолданылатын кейбір араб, парсы сөздері.

“Әуелі аят, хадис сөздің басы,

Қосарлы бәйтсұмал келді арасы” –

(Абай, I том, 78-бет)

деп аят, хадиспен бастап, “бәйт” емес, “бәйтсұмалмен” аяқтайтын, орынсыз тілді шұбарлап, “қисынды”, тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін өлең жаза алмай, “Бөтен сөзбен сөз арасын былғайтын” ақындарды мысқылдап шенейді.

“Еннатәйна кәлкаусар,

Попел дереу күнәкәр” –

(Абай, I том, 36-бет)

деген араб сөздерін орыс сөздерімен қатар алып қолдануы да сол мысқыл, шенеу үшін айтылған. Қай кезде, қай елде болсын сықақ ретінде шет тілді қолданушылық болады. Әрине, ол тіл шұбарлауға жатпайды. Ақынның айтайын деген пікіріне қабысып жатқан сөздердің ешуақытта да артықшылығы жоқ. Бұл белгілі қағида. Сонымен қатар, Абай өлеңдерінде көп кездесетін – әр түрлі қала, кісі аттары.

“Бағдатта бір жігіт бар аты Масғұт...”

(Абай, I том, 249-бет)

“Фзули, Шәмси, Сайхали,
Науаи, Сәғди, Фердауси,
Хожа-Хафиз бу һәмәси...”

(Абай, I том, 33-бет)

“Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?

Македони шаһари оған мекен.

Филипп патша баласы, ер көңілді,

Мактан сүйген, қызғаншақ адам екен”

(Абай, I том, 254-бет)

“Аплатон (Платон), Сократ ақылды,
Қаһарман Ғали білекті.
Ескендір, Темір, Шыңғыстай,
Мұсылманда атакты”

(Абай, I том, 240-бет)

“Сол күнде Аристотель жеке дара...”

(Абай, I том, 257-бет)

“Ойында жоқ бірінің,
Салтыков пен Толстой”

(Абай, I том, 66-бет)

тағы басқа осылар тәрізді. Жай қарағанда қазаққа таныс емес, көп адамның аттарын қолданушылық оның шет тілге әуестігін көрсететін сықылды. Бірақ, бұлай деп түсінсек, қателескен болар едік. Олар сықылды дүние жүзіне даңқы жайылған, атышулы адамдарды өлеңдеріне кіргізу – Абайдың шетшілдігі емес, бір жағынан көп оқып, көп білгендігін көрсетсе; екіншіден, жақсыларын кейінгі ұрпаққа үлгі ету, кейбіреулерінің қан төккіш жауыздық істерінен қашыру деген мақсатты алдына қойғандығын көрсетеді. Ал, татар тілі, не татар баспасында басылып шыққан қазақша кітаптар Абайға еш әсерін тигізе алған жоқ. Ол кездегі жазба әдебиеттің өкілдері:

“Балалар ашап болғаш,
Уақытымен тамақ тойғаш,
Кітаптарын қолына алғаш,
Оқыр сабақ ақшылап” –

деп бір жолында бірнеше татарша сөз, сөйлем кіргізіп жүрген кезде, жиырма жылдық творчестволық өмірінде, мысқылдау ретінде әдейі қолданған:

“Ең семізін ілейін,
Қызық қылып ашарға”.

(Абай, II том, 124-бет)

“Есі шықпай мұнан да ішкен артық,
Қисыны жоқ қышқырған неткен тартық” –

(Абай, II том, 128-бет)

деген тек екі-ақ сөздің болуы, Абайдың татаршылдықтан іргесі аулақ екенін осының өзі-ақ айқын көрсетпей ме?

Сөйтіп, Абай өлеңдерінде кездесетін араб, парсы сөздерін үш топқа бөлсек, бірі – қазақтың өз сөзі болып, қол бала болған сөздер, екіншісі – діни ғылыми атау, термин мен қазақ тілінде ол ұғымды берерлік сөз жоқтықтан қолданылған; үшіншісі – күлкі, сықақ үшін қолданылған сөздер. Бұл ретте қолдануы дұрыс та, орынды да. Бұлай етіп қолдану – тілдің жалпы даму заңына да, ана тілінің шұбарлануына да қайшы келетін жері жоқ десек, Абай өлеңдерінің тіл жағынан негізінде тазалығын еріксіз мойындауға тура келеді. Өйткені, ол кезде қазақ тілінде кітаптардың екі сөзінің бірі арабша, парсыша, не шағатайша, татарша болып, ақындар, жазушылар, араб, парсы шағатай, татар сөздерін көбірек қосса, сонда ғана оның өлеңі – өлең болады деген ұғымда жүргенде Абай дара шығып, шет сөзді орынды жерінде ғана қолданып, орынсыз шетшілдікті шенеп:

“Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол – ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы”.

(Абай, I том, 78-бет)

деп, жұртты тіл тазалығына шақырса, оны көрмей кетуге болмайды. Ақмолда, Ақан сері, Нұржан т. б. 40-50 жолынан 100 деген шет сөз табылса, Абайдың 20 жыл жазған қарасөз өлеңдерінен не барлығы 300-400 ғана араб, парсы сөздерінің кездесуі оның шет тілшілдігін көрсетпейді, керісінше, тіл тазалығы үшін күрескендігін көрсетеді.

Сонымен қатар, Абай – сол кездердегі ақын-оқымыстылардың қайсысынан болсын, араб, парсы жалпы шығыс тілін көп білген адам.

“Парсы, ғараб ұлғатымен келтірер ем,
Ғалимдік дайрасынан ішсем қанып” –

деп Нұржан өзінің парсы, арабқа шорқақтығын арман етсе, Абай парсы мен арабтың лұғатын қалай қолданып, қалай пайдаланамын десе де қолынан келетін еді. Бірақ, Абай олай жасаған жоқ, бар күшін ана тілін таза сақтауға жұмсады.

Ал, Абайдың сөздік қорының бір бұтағы орыс тілі.

орыс әдебиеті деп жоғарыда айтып өттік. Бірақ, Абай қанша “батысшыл”, орыстың мәдениетін, әдебиетін қанша қатты сүйген ақын десек те, орыс тілін орынсыз қолданып, өз тілінді шұбарлады деп кінә таға алмаймыз. Абайдың барлық өлеңінде елу-алпыс қана орыс сөздерінің кездесуі ол тіл шұбарлау болып саналмайды. Олардың біркатары – термин, біркатары – сол кездегі қазақтың әлеумет өміріндегі өзгерістерімен байланысты кірген сөздер, ал, кейбіреулері қазақша айтуға болмайтын сөздер.

Ақынның орыс тілінен қолданған сөздерінің негізгі принципі екі түрлі:

Бірінші: Абай орысша жеке сөздерді алады да, сол күйі қолданады, не оған қазақтың жалғау жұрнағын қосып, өзінің әуелгі мағынасының айналасында өлең сөйлемінің бір мүшесі етіп қолданады:

“Балам закон білді деп
Қуанар ата-анасы”

(Абай, I том, 66-бет)

“Бұл іске кім виноват?
Я Семейдің қаласы”

(Абай, I том, 66-бет)

“Енна тайна кәлкаусар,
Попел дереу күнәкер”

(Абай, I том, 36-бет)

“Ұры, залым, законшік
Танып алды талайды...”

(Абай, I том, 90-бет)

Жалтыратып орысын
Шеңді шекпен таққанға”

(Абай, I том, 92-бет)

Екінші түрі – бір шумақ өлеңнің бір тармағы болып келетін және сол шумақтың мазмұнымен байланысты сөз, сөйлемдер. Бұлар өте аз, екі-үш-ақ жерде кездеседі.

“Айтыңызшы, болсаңыз
Здравомыслящий...”

(Абай, I том, 66-бет)

“Ол да уездней емес қой,
Алуға теңдік, сенуге.
Я өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямотой...”

(Абай, I том, 67-бет)

“Сила притягательная однородного”

(Абай, I том, 245-бет)

Бірақ, алдыңғы жеке сөздіктер, не соңғы сөйлемді сол қалпы қолданушылықтар Абайдың орыс мәдениетімен нық байланыстылығын көрсетуде нақтылы дерек бола алмайды. Жиырма жыл жазған, үзбей оқып, орыс әдебиетін көп зерттеп, көп білуге тырысқан адамның барлық еңбегінде не бәрі елу шамалы орысша сөз кездесуі мейлінше аз.

Бірақ, бізше, Абайдың орыс әдебиетінен алған үлгісі оның еңбектерінің басқа жағында, Абай – өзіне шейінгі ақындардың ешқайсысында болмаған жаңаша сөз, жаңаша сөйлем құрылыстарын көп кіргізген ақын. Жеке сөз, жеке атаулары араб, парсы сөздерінен көп қолданылса да, жаңаша сөз, сөйлемдердің үлгісін жасап, оны әдебиетке енгізу жағын зерттесек, мұның терең тамыры араб, парсыда емес, орыс әдебиеті, орыс тілінің негізінде жатқандығын көреміз. Бұл мәселеге осы еңбектің “Абай өлеңдеріндегі жаңа сөз, жаңа сөйлем” деген тарауында айрықша тоқтамақпыз. Сондықтан, мысал үшін бір ғана үзінділер келтіріп өтелік.

“Өзіңе сенбе, жас ойшыл,
Тіл өнері дертпен тең”

(Абай, II том, 90-бет)

“Барасың қайда, қайда болмай маған,
Жас өмір, алтын, күміс жарқылдаған”

(Абай, II том, 83-бет)

Мұнда біріншіден “барасың қайда, қайда” деген орысшаның әсері жаңа оборот болса, екіншіден, өмірді “алтын, күміске” балау тәрізді метафоралық эпитеттер – орыс тіліндегі өлең образының үлгісі, көріктеудің жаңа түрі.

Бұл үзінділердегі астын сызған сөз, сөйлемдердің қайсысы болсын Абайға шейінгі әдебиетімізде жоқ, бұл –

Абайдың орыс әдебиетін меңгере келе, солардың образ жасау, ой беру әдістерін қазақ ұғымына лайықтап кіргізген жаңа образ, жаңа сөйлемдер. Ендеше, мәселенің бұл жағын “Абай өлеңдеріндегі жаңа сөз, жаңа сөйлем” деген бөлімде талдамақпыз.

г) АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ЖАҢА СӨЗ, ЖАҢАША СӨЙЛЕМДЕР

Ұлы ақынымыз Абайдың қазақ әдебиетінің тілін жасаудағы зор еңбегінің бірі – жаңа сөз, жаңаша сөйлем құрылыстарын енгізуі. Бұл жөнінен Абайдың қазақта ешбір теңдесі жоқ. Оның алдындағы ақындар да, замандастары да бұрынғы қолданылып жүрген сөз, не байырғы сөйлем құрылыстарынан әрі бара алған емес. Халықтың бай тілінен қолданылмай жүрген сөздерді теріп, әдебиетке кіргізіп, халық тілі ету, кейбір сөздерге жаңаша мән беру, сөздердің сөйлемдегі орындарын ауыстырып, дағдылы қалпынан өзгеше етіп құру, жаңадан сөз енгізу жайлы Абайға шейінгі де, Абайдың тұстас ақындарынан да пәлен бар еді деп айта қою қиын. Сондықтан, бұл тәрізді ауыр жүкті өзіне жүктегенде, нар жолында жүк қалдырмай, нәтижелі зор еңбек еткен де қазақтың әдебиет тарихында бірінші рет Абай болды десек, асырып айтушылық болмайды.

Қай кезде болсын ақын-жазушылардың әдебиет тіл қорына жаңадан сөз кіргізулері – өте сирек, өте саран түрде ламитын құбылыс. Ол үшін әр түрлі жағдай керек. Ақынның асқан талантты болуы, өз елінің де, басқа елдердің де мәдениетін, әдебиетін кеңінен шолған оқымысты адам болып және өз кезіндегі тілдің даму процесін бақылап отыратын қабілетінің болуымен қатар, әлеумет өмірінде де әр түрлі өзгерістер болуы керек. Әлеумет өмірінде болған өзгеріс, жаңалықтар өзімен бірге жаңа сөз, жаңа сөйлем, жаңаша сөз құрауларды ала келетіні сөзсіз. Демек, бұл жағдайлардың бәрі де Абайда болды.

Өмірді кеңінен шолып, шығыс, батыс, өз елінің мәдениет, әдебиетін жете білген ұлы таланттың, ескі феодалдық дәуірінің әлсіреп, буржуазиялық жаңа заманның туа бастаған, әр түрлі қайшылықтардың күшті кезінде өмір сүруі, оның жалпы творчестволық бетін айқындауда үлкен мәні болды десек, бұл тіл мәселесінде де өзінің ізін

қалдырды. Кейбір жаңа сөздердің сол өзгеріс, жаңалықтармен жарыққа шыққаны талассыз.

Абайдың кіргізген жаңа сөз, жаңаша сөйлем құрылыстары көп және әр алуан. Жаңа сөздерінің ішінде өз мағынасында қолданылатын сөздер де, ауыстыру мағынасында қолданылатын сөздер де – жаңа теңеу, жаңа эпитет, не инверсия т. б. Поэтик тілдердің әрқайсысын жекелеп, талдағанда жаңа теңеу, жаңа эпитет, тағы басқаларына айрықша тоқталмақпыз. Бұл бөлімде ақын жалпы алғанда қандай жаңалықтар кіргізді, солардың үлгілеріне тоқталамыз.

Абайдың жаңа сөздері әр түрлі жол, әр түрлі әдістермен жасалынады. Кейбіреулері – қазақта бұрын қолданылмаған, өзінің кіргізген сөздері. Кейбіреулері – сөздің түбірі бұрын болса да, Абайдың қолданысындай жалғау-жұрнақтармен қоса айтылмайтын сөздер тобы бұрын бар, қазірде де қолданылатын сөздердің алдына жаңа эпитет, жаңа теңеулер қойып жаңа образ жасап, жаңаша көркемдік мән беру. Немесе, сөздерінің бәрі күнбе-күн қолданылатын сөз болса да, дағдыдағы қалыптан сөз орнын ауыстырып, жаңаша экспрессия жасау, қысқасы, әр алуан етіп сөз, сөйлемді жанарту.

“Артынан “ол нем?” деп,
Ұялып кезнесіп”

(Абай, I том, 159-бет)

“Анттасып алқайды
Сен тентек демеске”

(Абай, I том, 153-бет)

“Ұстай алмадым бірін де,
Кекіді кейін шегініп”

(Абай, I том, 137-бет)

“Пайдасыз ақыл,
Байлаусыз тақыл
Атадан бала ойы өзге;”

(Абай, I том, 95-бет)

“Қалқаннан қалдым қарс ұрып,
Қайткенде болар жұбаныш?”

(Абай, I том, 246-бет)

“Жамандық, жақсылыққа қарар салқын,
Долығы тез басылып, қайтар қарқын”

(Абай, II том, 160-бет)

“Ор қазып байқады.
Туа жау емеске”

(Абай, I том, 153-бет)

“Татулықты, тыныштықты,
Қоңыр көрер, кем көрер”

(Абай, I том, 137-бет)

“Ой төңір-айшыл” кер өсек,
Қулық, сұмдық я өсек”

(Абай, I том, 246-бет)

“Тың тұяқ күнім сүйтсе де,
Қарбаңдадым өкімдеп”

(Абай, I том, 87-бет)

“Алқыны күшті асаулар,
Ноктаға басы керілді”

(Абай, I том, 88-бет)

“Құбылға бәрі зерек қой,
Бәрі жайсыз тоқтауға”

(Абай, I том, 277-бет)

тағы басқа осылар тәрізді. Бұл сөздердің қайсысын алсақ та, Абайға шейінгі, не Абай кезіндегі әдебиетімізде болмаған жаңа сөздер. Бұлардың кейбіреулері түгелдей жаңа сөз “алқайды”, “тақыл”, “кекіді”, “кезнесіп”, кейбіреулері әр түрлі жалғау, жұрнақтар арқылы жанартылған. “Құбылға”, “өкімдеп”, “долығы” – бұлар бұл түрінде Абайға шейін еш әдебиетте қолданылған емес. Бұрын “құбыл”, “құбылу”, “өкім”, “долы” түрлерінде ғана қолданатын.

Әсіресе, Абайда көп кездесетін сөздер, жай сөздің алдына өзіне шейін қолданылмаған жаңа эпитет, теңеу, тағы басқа поэтикалық тілдер қойып, солар арқылы жанарту. Мысалы:

“Ой, төңір-айшыл кер өсек”

(Абай, I том, 94-бет)

“Жер қорығып желкек шал
Желіп жүріп, боздайды”.

(Абай, I том, 151-бет)

“Толқынын жүрегінің хаттай таныр”

(Абай, I том, 57-бет)

“Өсек” те, “кер” де жеке алғанда, күнбе-күн қолданылатын сөз. Бірақ, Абайға шейін осы екеуінің басы түйісіп, бір мағына беретін сөз қолданыс қағаз бетіне түскен емес. “Желкек шал” да осы тәрізді. Абай “өсектің” алдына “кер”, “шалдың” алдына “желкек” деген эпитетті қойып, жаңа образ, жаңаша мән туғызған.

“Толқынын жүрегінің хаттай таныр”-дағы “тай” арқылы жасалынған теңеуді алсақ, фольклорда жоқ екені түсінікті, өйткені, хат білмеген елде, хатқа теңеу болмайтыны өзінен өзі айқын нәрсе десек, Абайдың алдындағы әдебиет пен өз кезіндегі ақындардың да өлеңдерінен мұндай теңеуді таба алмаймыз.

Абай жалғыз үздік, оригиналды эпитет, теңеу ғана емес, поэтик тілдердің басқалары арқылы да үздік жаңаша образ, сөйлем құрылыстарын жасайды.

“Жақсы әнді тыңдасаң ой көзімен,
Өмір сөуле көрінер судай тұнық”

(Абай, I том, 188-бет)

“Талаптың мініп тұлпарын,
Тас кияға өрледің”.

(Абай, I том, 191-бет)

“Боламын” деп жүргенде болат қайтып,
Жалын сөніп, жас жүзін басады әжім”.

(Абай, I том, 201-бет)

“Жүректегі жалынды көзден жас қып,
Ағызамын болады ол неге сеп?”

(Абай, II том, 142-бет)

“Әйел адам гүлмен тең, дымды сүймек,
Көзінен жасы шықса бойына ем”

(Абай, II том, 142-бет)

“Құйрықты жұлдыз сықылды
Туды да, көп тұрмады...”

(Абай, I том, 180-бет)

“Ит көрген ешкі көзденіп,
Елерме, жынды сөзденіп”.

(Абай, I том, 91-бет)

“Шығып кетер, я қалғыр,
Оған ақыл – арам без”.

(Абай, I том, 94-бет)

“Білгенге жол бос,
Болсайшы қол бос
Талаптың дәмін татуға”.

(Абай, I том, 98-бет)

Бұл үзінділерде поэтикалық тілдердің әр түрі бар: метафора, синекдоха, метонимия, метафоралық эпитет, қысқасы солардың әрқайсысы арқылы сөйлемді жаңарта білген. “Тұлпар міну” бұрында бар, бірақ, “Талаптың тұлпарын міну” – Абайдың өзі кіргізген сөйлем құрылысы. “Әйел адам гүлмен тең, дымды сүймек” деген тәрізді метафоралар; “боламын деп жүргенде болат сынып”, “Ауру жүрек ақырын соғады жай” деген тәрізді метонимиялар.

“Күнді уақыт итеріп,
Көк жиектен асырса”

(Абай, I том, 219-бет)

деген тәрізді кейіптеу (олицетворение) бұрын жоқ, өзінің көркемдігімен де, жаңа сонылығымен де “мені Абай жасады, біз Абайдың ғана қаламынан шықтық” деп тұр. Қазақтың фольклоры, Абайға шейінгі жазба әдебиеті, Абай кезінде басылып шыққан кітаптармен таныс адам жоғарғы келтірген мысалдардың қайсысы болсын жаңа нәрсе екеніне таласа алмайды.

Абайдың сөйлем құрылысына кіргізілген әр алуан жаңалығының бір бұтағы – өлең сөйлемдерінің ұйақтарында. Абайға шейінгі әдебиетімізде болмаған, Абай өлеңдерінде ғана кездесетін, төмендегі тәрізді ұйақтар бар. Олардың жалпы бағыты бір болса да, құрылыстары әркелкі.

“Жарқ етпес, қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,

Дүниеде сірә сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да.
Сорлы асық сарғайса да, сағынса да,
Жар тайып, жақсы сөзден жаңылса да.
Қыжыртпай мені сырттан жүре алмайды,
Кім желігіп, қай шеттен қағынса да...”

(Абай, I том, 237-бет)

Бұл – бас бунағы 3 буын, ортасы 4, аяққы бунағы 4 буын, қазақтың (а, а, в, а) болып келетін, кәдімгі қара өлеңінің ұйқасы. Мұндағы жаңалық – әр жолының аяғын “да”-мен бітіруде. “Да” сөйлемге бітпеген түс беріп, ішкі сезім дүниесін, аңсаған құмарлық, шын берілген жүрек толқынын жай, қалыптағы сөйлем құрылысынан жанды, жайнақырақ етіп беретінге ұқсайды. Екінші түрі:

“Жазды күні ақ бөрі бүктелмейді-ақ,
Қолында бір сабау бар, ол-дағы аппақ...”
“Қу шалбар қулығына болған айғақ,
Тізесін созғылайды қалталанса-ақ...”
“Тірі жанға құрдас боп жап-жасында-ақ,
Осындай сыйдаң жігіт елде мол-ақ,
Бәрі де шаруаға келеді олақ,
Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп,
Қас кермек, мойнын бұрмақ, қоразданбақ”.

(Абай, I том, 53-бет)

Мұндағы әр жолдың аяғында келетін “ақ” деген сөздер жай алына салынған емес, автордың негізгі пікіріне лайықты, айтайын деген ойын дәл беруге әдейі сәйкестелінген. Сөйлем құрылысының, сөз тұтынуларының сонылығы, бұрынғы әдебиетте кездеспейтіні, кездесе қалса, тек анда-санда ғана кездесетіні өз алдына, ақынның суреттемек өмір құбылысын жанды етіп беруге өте дәл.

Абай бұл өлеңінде: “Құлық сауып”, “сұмдық жеккен” жалқау, араптамақтарды шенеу, солардың бет пердесін жыртып, көпшіліктің алдында мысқылдап, сықақ ету деген тілекті алға қояды. Сол мысқылдау, өзіне тән сөз, сөйлем құрылысын керек етсе, сөзді де соған лайықтап қолданады.

“Жазды күні ақ бөрі бүктелмейді-ақ...”
“Тірі жанға құрдас боп жап-жасында-ақ”
“Қас кермек, мойнын бұрмақ, қоразданбақ” –

деген жолдардың сөйлем құрылыстарында қаншама сықақ, мысқылдар жатыр. Екінші сөзбен айтқанда, Абайдың әр сөзі өзінің ой-сезімінің бір бөлшегі болып, бір оңысына, бір мұнысына жарап тұратыны тәрізді, мұндағы басы артық бір сөз жоқ, әр сөзі орынды, “ақ” деген көмекшінің өзі де сол мысқыл, кекесіндеу үшін қолданылса, өз міндетін толық атқарып отыр.

Біз жоғарыда Абайдың қазақ әдебиеті тіліне ендірген жаңалығының бір бұтағы орыс тілі әдебиетімен сабақтас деп атүсті ғана айтып өттік. Және әңгіме жеке-жеке сөздіктерде емес, оборот, сөйлем құрылысында, орыс тіліндегі сөздердің үлгісімен қазақтың кейбір сөздеріне жанаша мән беруінде.

Абай – орыс мәдениетін, әдебиетін тереңінен сүйіп, өзінің ақындығын өрістетуге, дамыту жолында болсын, дүниеге көзқарасын кеңейтіп, жалпы адам баласылық мәдениетке қол созу мәселесінде болсын, ол мәдениетті өзіне үлгі еткен, одан үйреніп, және өзіндік “мәнін”, Абайлығын да сақтай алған ақын. Бұл үйренуде, өзіндік тұрғысын сақтап қала алу оның басқа жағын былай қойғанда, поэтикалық тіл қолданыстарынан да анық байқалады.

“Қартаң бай, қатты сақ бол, тілге көнсең,
Мүйіз шығар, қатынның тіліне ерсең”

(Абай, I том, 184-бет)

“Ел аулақта оңаша қолына алып,
Көңіліндегі сабағын айтып тынар”

(Абай, II том, 70-бет)

“Мен - сынық жан, жамағанмен,
Түзеле алман түрленіп...”

(Абай, II том, 75-бет)

“Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз,
Тасты жол жарқырайды бұға амалсыз”

(Абай, II том, 110-бет)

“Қонады бір күн жас бұлт
Жартастың төсін құшақтап”

(Абай, II том, 146-бет)

“Тас дулыға, тас сауыт киінгенім,
Денемді қысып жатыр бүгін менің...”

(Абай, II том, 95-бет)

“Уақыттай өзі жүйрік ат мініміз,
Сауыттай шынжырлаулы тереземіз”

(Абай, II том, 95-бет)

“Жалтандаған жас жүрек
“Байгүс-ай!” – десін, демесең”

(Абай, II том, 91-бет)

“Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс!”

(Абай, II том, 73-бет)

Егер осы үзінділердегі сөз қолданыстарды бұрынғы әдебиетімізде бар-жоғы жағынан алып тексеріп көрсек, көп нәрселердің бетін ашуға болады.

“Мүйіз шығу” деген сөз қазақта бұрында да бар, “Мүйіз шықса көрерміз!”. Бірақ, Абайдың қолдануында мүлде басқаша ұғымда: жаңа сөз, жаңа ұғым, әйелі ерінің көзіне шөп салып, біреумен жүрсе, соны мазактау ретінде айтылатын орыстың “рогодосец” деген сөзінің мағынасын береді. “Тасты жол жарқырайды бұға амалсыз”. Абайға шейін де толып жатқан жолдар бар: қара жол, айдау жол, айдын жол, қасқа жол, сыңар аяқ жол, соқырқай жол, сүре жол, т. б. Бірақ, “тасты жол” жоқ. Неге десеңіз көшпелі, жарты көшпелі қазақ халқы тастан жол салып көрген емес. Демек, бұл да орыс әдебиетінің үлгісімен жасалынған сөз.

Қазаққа “сауыт” та, “дулыға” да – таныс сөздер. Бірақ, “тас сауыт, тас дулыға” түрінде еш жерде қолданылмайды. Не “уақытты атқа балау” да – жаңа образ. Әрине, бұл келтірген үзінділер – орысша аударманың ықпалы, соның әсерімен жарыққа шыққан.

Мысалы:

“Барасың қайда, қайда болмай маған,
Жас өмір – алтын, күміс жарқылдаған?...” –
“Куда, куда вы удалились,
Весны моей златые дни?”

“И после ей наедине
Давать уроки в тишине” –
“Ел аулақта онаша қолына алып,
Көңіліндегі сабағын айтып тыңар” –

деген жолдарды салыстырсақ, “Барасың қайда, қайда болмай маған” деген тәрізді дағдыдан тыс сөйлем құрылысы мен “көңіліндегі сабағын” айтып танудың төркіндері орыс тілі, орыс әдебиетінде жатқаны талассыз.

Бірақ, орыс әдебиеті, орыс тілін өзіне үлгі етіп, қазақтың әдебиет тіліне жаңа сөз, жаңаша сөйлем құрылысын кіргізді дегенде біздің ерекше көңіл бөлетініміз де және Абайдың тарихи ұлы еңбегі деп қарайтынымыз да бұл емес, оның өзі енгізген жаңа сөздерімен төмендегі: “Мен – сынық жан”, “ауру жүрек ақырын соғады жай”, “жалтандаған жас жүрек”, “қонады бір күн жас бұлт, жартастың төсін күшактап”, “жас жүрек жайып саусағын” деген тәрізді жаңаша сөйлем құрылысы, жаңаша сөз қалауларды айтуға болады. Жай қарағанда бұлардың ешбір жаңалығы жоқ, бәрі де түсінікті, бәрі де қазақ сөздері сықылды. Бірақ, терең талдай бастасақ, олай емес екенін көреміз. Қазаққа “жан” мен “сынық” – екеуі дара-дара қолданылса да, Абайға шейін жанның алдына “сынық” тәрізді эпитетін қойып: “мен”, “сынық жан” деп оны метафоралық эпитетке айналдырып қолданған бір де ақын жоқ. “Жалтандаған жас жүрек” деген сөйлемін алсақ, мұндағы өткен шақтық есімшемен жасалынған эпитет арқылы жүректі “жалтандату” – жансызға жандының ісін істетіп, кейіптеуге айналдыру Абайдан бұрын ешкімде болған емес. Сол тәрізді “ауру жүрек”, “ауру” да, “жүрек те” – қолданыла беретін сөздер. Қазақ “жүрек ауру” дейді, “жүрегінің дымқосы бар”, “жүрегі нашар”, тағы басқа. Бірақ, Абайға шейін “ауру жүрек” деп қазақ әдебиетінде қолданған контексті табу қиын. Абай инверсияның заңына сүйеніп, яғни, сөздің орнын ауыстырып, “ауру жүректің” соғуын сипаттауға дәл келетін эпитеттер арқылы айтайын деген пікірін жаны, жинақы етіп бере алған.

“Ауру жүрек ақырын соғады жай” деген сөйлемде қаншама көркем сурет жатыр?!

Әрине, бұл сықылды жаңа сөз қолданыс, жаңаша сөйлем құрылысы Абайда көп, олардың әрқайсысына жеке тоқтап, талдаулар беру – келешектің ісі. Біздің бұл жерде айтпағымыз – Абайдың қазақ әдебиет тілін көркем, образды сөздермен байытудағы жаңашылдығы. Ол үшін осы мысалдардың өзі-ақ жеткілікті ғой деп ойлаймыз.

Бірақ, бұл жерде бетін аша кететін өте маңызды мәселенің бірі – жоғарғы келтіргендер тәрізді жаңа сөз, жаңа сөйлемдердің көпшілігінің үлгісін орыс әдебиетінен

ала тұрса да, Абай оларды таза қазақтікі етіп шығара білген.

Әңгіме бір елдің ақынының екінші елдің ақынына еліктеуінде не еліктемеуінде емес, өз бетін сақтай білуінде. Араб әдебиетіне еліктеп барлық сөз, сөйлемін арабша етіп жіберген, шағатай әдебиетіне еліктеймін деп шағатай-шылап, татарға еліктеймін деп татаршылап, өз бетін, өздігін жоғалтып алған ақындар қазақта да аз емес. Абай одан аулақ.

Абайдың үлкен даналық, кемеңгерлігі, міне, осында.

Абай кімге еліктесін мейлі, он үш жасынан жоғары қарай, еш ақын, еш әдебиеттің жетегінде кеткен жоқ. Олардан қажетін алды да, “Өліпті талша иіп” өз керегіне жаратты.

“Барасың қайда, қайда болмай маған”, “Өзіңе сенбе, жас ойшыл”, “Мүйіз шығар, қатынның тіліне ерсен” деген бірен-саран сөз, сөйлемдер болмаса, көпшілігін қазақтың өз сөзінің негізіне құрды. “Жүрек” пен “ауру” қазақтың өз сөзі болса, орнын ауыстырып, жанартып шығарды.

“Жас жүрек жайып саусағын
Ұмтылған шығар айға алыс...” –

төрізді кейіптеу қазақтың “Арыстан айға шауып, мерт болыпты” деген мақалының үлгісінен алынғаны сөзсіз. Абайдың әрбір жаңа сөз, сөйлем құрылысы, сөз қалаулары оқушыларына үздік, сезім қозғарлық, әрі жаңа, әрі таныс та нәрсе болып отыратыны – сол өзінің енгізіп отырған жаңа сөз, сөйлемдерін, қазақтың өзіне таныс, бір негізге құруында. Сөйтіп, оқушылардың ұғымында екі түрлі ассоциацияның басы түйісіп, әрі түсінікті, әрі жаңа болып көрінуінің түп тамыры осында жатыр.

Сонымен қатар, Абай әрбір жаңа сөз, жаңа сөйлемге өте сак, көп ойланып, көп сынап, талғап алатын сықылды. Мысалы: “Ойына алған сабағын айтып тынар” деген сөзді алсақ, бұл кезде, қазаққа ондай сөздің жаңа болса да, жат болып көрінбейтін кезі. Өйткені, бұл кез сабақ оқудың кіре бастаған кезі еді.

Жоғарғы айтылғандарды қорыта келгенде, Абай әр түрлі жол, әр түрлі әдістерімен бұл жаңа сөз, жаңа сөйлемдер арқылы қазақтың әдеби тілін байыту мәселесінде де тарихи ұлы еңбек еткен ақын екендігі айқын көрінеді.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ЭПИТЕТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Біз өткен тарауларда Абай өлеңдеріндегі архаизм, диалект, шет сөз, неологизмдерге тоқталып, олардың әрқайсысы Абай шығармаларында қандай орын алып, ақынның өзіне шейінгі фольклор, тарихи әдебиет және өз кезіндегі әдебиеттерден тіл жағынан ерекшелігі қайсы, шет тілдерден нені қабылдап, неге қарсы шықты, өзі не жаңалық кіргізді деген мәселелердің бетін аштық. Абайдың қазақ әдебиетінің тілі үшін үлкен ұлы еңбегін түсіну үшін де, бағалау үшін де бұлардың әрқайсысының мәні зор, әрқайсысының орны ерекше. Өйтсе де, поэтикалық тілдердің негізгі саласы болып саналатын эпитет, теңеу, троп, фигура, олардың түрлері айрықша талдауды керек етеді. Мұнан былайғы тарауларда Абай тілінің осы жақтары зерттелмек.

Ұлы ақындардың қайсысының болсын тілін зерттеушілер ең алдымен поэтик тілдердің негізгі түрі деп те және көп кездесетін түрі деп те эпитет пен теңеулерді алады. Сондықтан, ең алдымен Абай өлеңдеріндегі эпитетке тоқталмақпыз.

Басқа тілдердегі төрізді, қазақ тіліндегі эпитеттер де негізінде сын есім арқылы жасалынады. Сосынғы бір түрі – көсемше мен өткен шақтық есімше. Сөйлемнің мүшесі жағынан көпшілігі анықтауыш, кейде толықтауыш, пысықтауыш болып келеді. Бұлар алдыңғы анықтауыш болып келетін эпитетке қарағанда, анағұрлым аз, анағұрлым сирек. Эпитеттің шығу тарихын зерттеуші дүние жүзінің ғылымдарының қайсысы болсын, мейлі эпитет поэтик тілдің көрі замандардан бері келе жатқан, адам баласының сәбилік дәуірінде өзінің ой-пікірін сурет арқылы беруімен байланысты жарыққа шықты деп таныса, қазақ фольклоры да бұл пікірдің дұрыстығын растайды. Қазақтың ескі заманнан сақталынып келген фольклор нұсқау-

ларын алсақ эпитет, әсіресе, тұрақты эпитеттерді жиі кездестіреміз.

“Қызыл шұбар айдаһар,
Қара шұбар жолбарыс” (39).

“Сары өзеннен өткенде,
Тау суындай сарқырап.
Тарлан атпен Көбікті
Артынан жетті барқырап” (40).

“Солқылдаған ақ найза,
Басыма сайғақ болсын деп,
Оң қарыма ілгенмін...” (41).

Бұл үзінділердегі қара әріппен терілген сөздер сын есім арқылы жасалған эпитеттер де, қара курсивпен терілген сөздер – көсемше мен өткен шақтық есімше арқылы жасалған эпитеттер. Эпитеттің төртінші түрі және ауыз әдебиетінде өте жиі кездесетін түрі – тұрақты эпитет. Мысалы:

“Айнаменен ақ жүзімді көрейін,
Хактың салған жарлығына көнейін” (42).

немесе,

“Есік алды қара су
Майдан болсын, жар-жар-ау!
Ақ жүзімді қарауға
Айнам болсын, жар-жар-ау!” (43).

Қысқасы, қандай жағдайда айтылса да, ауыз әдебиетінде (фольклор) “жүзін” алдына көпшілігіне “ақ” деген эпитетті кездестіреміз. Басқа түрлі эпитет, не өте аз, не кездеспейді. Немесе, тақтың алдында “алтын” деген ғана эпитет қолданылады. “Алтын тақтың үстінде” деп келеді.

Бұл тұрақты эпитеттердің шығу тегіне, мәніне көз салсақ, “алтын” эпитеті анықтамақ зат есімнің жасалынған затымен байланысты және соған әбден берілген болса, “ақ” эпитеті кейінгі кезде тавтологияға айналғанға ұқсайды. Әсіресе, айтыстарда, айтысып отырған қызы сары бол-

сын мейлі, не қара болсын мейлі, оның жүзіне келгенде “Ақ жүзінді көруге құмармын” деп дағдымен кетеді. Кейде жақсы деген нәрсенің бәрін де “ақ” арқылы атайды: “ақ патша”, “ақ пайғамбар”, “әлди-әлди, ақ бөпем”, “ақ бесікке жат, бөпем”, “ақ қалқа”, “Ақ еркем, отыр ма екен, жатыр ма екен?” т. б.

Қазақтың әдеби тіліндегі эпитетті не бары осы төрт түрден құралады десек, осылардың өз ішінен шығатын күрделі эпитет және бар. Бұл, әрине, жеке түр болып саналмайды. Жоғарғы үзінді келтірген “қызыл шұбар айдаһар”, “қара шұбар жолбарыс” сын есім арқылы жасалынған әрі күрделі эпитеттерге мысал бола алады. Өйткені, күрделі эпитеттің жасалу негізі әлденеше эпитеттен тұратындықтан, бір сөйлемде эпитет біреуден жоғары болғансын, бәрібір күрделі эпитет саналады.

Эпитеттің барлық түрі халықтың ауыз әдебиетінен түгел табылғасын Бұхардан бастап, Абайға шейінгі, не Абаймен тұстас ақындардан да, не Абайдың өз өлеңдерінен де түгел табуға болатындығы өзінен-өзі анық. Сондықтан эпитет жөніндегі Абайдың өз ерекшелігі қайсы, соған келелік.

“Абай өлеңдеріндегі жаңа сөз, жаңа сөйлем” деген бөлімімізде біз, Абай өзіне шейінгі әдебиетте қолданылмаған жаңа сөз, жаңа сөйлемдермен әдеби тілімізді байытқан ақын деп, өзімізше дәлелдеп, бірнеше мысалдар келтірдік. Бұл жаңалықтарды біз эпитеттер туралы да айта аламыз.

“Қан жүректе қайғылы-ау,
Қайрыла кет сен маған!

(Абай, I том, 211-бет)

“Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ашы тіл...”

(Абай, I том, 183-бет)

“Асау жүрек аяғын шалыс басқан,
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?

(Абай, I том, 206-бет)

“Алқыны күшті асаулар
Ноқтаға басы керілді...”;

(Абай, I том, 88-бет)

“Өрбіген жүрек басылмай,
Талапты көңіл елірмес...”

(Абай, I том, 151 бет)

“Жер қорыған желкек шал
Желіп жүріп боздайды”

(Абай, I том, 151 бет)

“Адасқан күшік секілді
Ұлып жұртқа қайтқан ой”

(Абай, I том, 172 бет)

тағы басқа осылар сықылды ауыз әдебиеті, не Абай алдындағы тарихи әдебиетте қолданылмаған эпитеттер Абайда көп. Біз бұларды тек мысал үшін ғана келтіріп отырмыз.

Абай өлеңдеріндегі жаңа эпитеттер әр түрлі жолдармен жасалынады.

Кейбіреулері жалғаусыз түбір күйінде; кейбіреулері жалғау, кейбіреулері жұрнақ арқылы, не сөз, не дыбысты тастап кету арқылы жасалынады. Қысқасы, қалай болсын Абай сөзге жаңаша мән беріп, жаңа эпитет етіп шығарады.

“Қан жүрек”, “долы қол”, “алқыны күшті асау”, “өрбіген жүрек”, “желкек шал”, “ұлыған ой” т. б. алсақ, бұл төрізді сөз қолданыс Абайға дейінгі әдебиеттердің ешқайсысында жоқ. Ал,

“Кейбіреуі дүрсін жүр,
Жер төңірісіп кер мағыз”

(Абай, I том, 139 бет)

“Пәледен тұрмыс шошынып,
Тұл бойын желік жеңгенді”

(Абай, I том, 119 бет)

алсақ, мұндағы: “дүр” – жеке алғанда архаизм. Сол “дүр” қалпында ескі әдебиеттерде кездесе береді. “Дүр ақын”, “дүрде араз” т. б. Абай осы “дүрді” алады да, “сіп” жұрнағын қосып, архаизм негізінде “дүрсін” деген, өзінен бұрын қолданған, сондықтан, жаңа саналатын, эпитет жасайды.

Соңғы екі жолдағы ерекшелік – сөздің бір әрпін қыс-

қарту. “Тұла бойы” бұрын да бар: “Тұла бойым тұңғышым”, “Тұла бойы тұрған ақыл” т. б. Бірақ, “Тұл бойы” – Абайға шейінгі әдебиетте қолданылмаған сөз.

Бұл айтылғандарды жинақтай келгенде тілге жаңа эпитет енгізудегі Абайдың бір алуан жолдары, әдебиетте, эпитет қатарында бұрын қолданылмаған сөздерді, жаңаша сөз байланыстары, сөйлем құрылыстары арқылы көркем тіл мүшесі ету; архаизмдік сөздерге жұрнақтар жалғап эпитетке айналдыру, жаңа нәрсе етіп көркем тілге енгізуі, не кейбір эпитеттердің дыбыстарын әдейі тастап кетіп, құлаққа естілуін жаңа етіп (сондықтан, оның көңілге қонуы, жаңа болуы сөзсіз) шығару.

Бірақ, бұл айтқанымыз – Абайдың жаңа эпитет жасаудағы әр түрлі әдістерінің бір түрі ғана. Өйткені, Абай өлеңдерінде эпитеттің жасалу жолдарының бұдан басқаша түрлері де бар екенін көреміз.

Абай эпитетінің ой-сезімге ететін әсерін жаңарту үшін кейде инверсия заңына сүйенеді. Екінші сөзбен айтқанда, эпитеттің дағдылы орнын ауыстырады. Дағдыда эпитеттердің қай түрі болсын мейлі, анықтайтын сөздердің алдында келеді. Мысалы:

“Қызыл шұбар айдаһар”,
“Сорғалап көкпен қыран құйылғанда,
“Алтын тақ”
“Сайраған Ортажүздің бұлбұлымын”.

Абайда эпитеттің бұл үлгілері көп те, орынды да, ол өз алдына. Біздің бұл жерде айтпағымыз – Абайдың инверсия заңына сүйеніп жасаған эпитеттері.

Өлеңде бұрын кездеспеген, не аз кездесетін жаңа сөз, жаңа образ, не жаңаша сөз құраулар көзге тез түседі. Бұл табиғи нәрсе. Өйткені әлеумет өміріне енген әр түрлі жаңалықтар жаңа сөз, жаңа образдарды де ала келеді. Сонымен қатар, оқушы көркем шығармадан әрдайым жаңалық күтеді, адамның “жан” жүйесі, жаңаша сезімді аңсайды. Сондықтан жаңа образдың жарыққа шығуы, не кейбір образдың бұрынғы дағдыдағы қалпынан өзгертіліп құрылуы оқушыға (читатель) жаңаша әсер еткіш келеді. Ол образдар мүлде жаңаша, не бұрынғы бар образдың дағдыдағы қалпын өзгертіп, жаңаша құрды ма? Бәрібір, оқушылар олардың шығу тегін іздеп жатпайды, өзінің жаңалық аңса-

ған жан жүйесі, сезім дүниесіне сусын берсе болды, ол оған раз оған жана болып есептеледі. Шынында да, бұл дүние ұғыныс. Өйткені, бір халықтың тілінде бұрын мүлде болмаған жана сөз кіргізу, кімге де болсын өте қиын. Достоевский өзі ойлап шығарған бір сөзін газет бетінде көргенде орыс тіліне мен де бір сөз кіргіздім деп қатты қуаныпты дейді.

Сондықтан халықтың жалпы тілінде болса да, өзіне шейінгі әдебиетте аз қолданылатын, сөз бен сөйлемдерді орнықты, заңды етіп басқаша түрде әдебиетке енгізуді жөнality деп қарауға әбден болады. Осы тұрғыдан қарағанда, Абайдың эпитеттерді қолдану жөніндегі екінші бір түрі жоғарғы айтылған инверсия заңына сүйеніп, эпитеттердің дағдыдағы орнын ауыстыру.

“Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сағак”
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей с а л қ ы төсті,
Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті...
Сыртқы қысқа, бауыры жазық келіп,
Арты талтақ, ұмасы үлпершекті...”

(Абай, I том, 63-бет)

Мұндағы қара әріппен терілген сөздер эпитеттер жалпы көп ұшырайтын және дағдылы түрі де, қара курсивпен терілген сөздер Абайға шейін қазақ әдебиетінде кездеспейтін, не өте сирек кездесетін, орны ауыстырылып қолданылатын эпитеттер.

Дағдыда “Шығыңқы ауыз омыртқа, майда жалды” болуы керек болса, Абай: “Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды” деп эпитетін анықтайтын сөзден кейін қояды. Бұл әдіс Абайдың көп өлеңдерінде кездеседі. Өйтсе де, Абайға шейінгі әдебиеттерде мүлде кездеспейді деп айта алмаймыз. Мысалы:

“Жаман әйелдің шашы бұйра келер,
Көзі қира келер,
Кірпігі қайқы келер,
Мандайы тайқы келер,
Мұрыны кейкі келер...”

тағы осылар тәрізді....

Бірақ, мейлінше аз. Абайда эпитеттің бұл түрі ерекше орын алады. Бұрынғы әдебиеттерде өте сирек ұшырайтын эпитеттің бұл түрін Абай дамытты, ілгерілетті, заңды, орнықты етіп, әдеби тілімізге бекітті, әр түрлі өмір құбылысын суреттеуде, оқушылардың ой-санасына әсер етуде бұл – өте керекті тіл құралының бірі екенін танытып, өзінің өлеңдерінде тамаша үлгілер қалдырды.

Абайға шейінгі Бұхар, Дулат, Шернияз, тағы басқа көп акындарда не кездеспей, не кейбіреулерінде ілуде бірді-екілі ғана кездесе, Абайдың шөкірті Көкбай мен Мағауия өлеңдерінде жиі ұшырай бастауы да кездейсоқ нәрсе емес, Абайдың әсері.

Өйтсе де, эпитеттің осы түрінің маңында да ұлы акынның өзіне тән ерекшелігі жоқ емес. Мысалы:

“Қар апнақ, бүркіт қара, түлкі қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға”

(Абай, I том, 39-бет)

Бұл үзіндідегі эпитеттер де, жоғарғы талданғандар сықылды инверсияның заңына сүйеніліп жасалынған. Бірақ, олардың айырмасы, инверсияға негізделініп жасалғанмен де, бұл жалаң эпитет, инверсия ғана емес, әрі шендестіру (антитеза). Суреттемек өмір құбылысын жайнақы, жарқын етіп беру үшін акын поэтик тілдің үш түрінің бір жерге басын қосқан да, сол арқылы аншылық өмірді таң қалғандай етіп бере білген.

Эпитеттің бұл сықылды қиынан қиысқан түрін тек қана Абайдан табуға болады.

Бұған Абайға шейінгі де, не оның тұстасындағы әдебиет те таласа алмайды. Мұндай шеберлік – тек Абайдың қаламына ғана тән нәрсе. Мұны эпитеттің инверсиямен байланысты келген түрі жөніндегі Абайдың ерекшелігі, жаналығы деп те айтуымызға болады.

Бұл айтылғандардың бәрі де – Абай өлеңдеріндегі поэтик тілдердің негізгі бір саласы эпитеттердің сыртқы құрылысы, түрі жағы.

Бірақ, Абайдың ұлы еңбегі эпитеттің әр алуан түрлерін байытуында ғана емес, сол түрді әрдайым мазмұнмен тығыз байланыстыруында. Түрімен қатар мазмұнын да байытып, тереңдетуі түрді мазмұнының түрі етуінде.

Эпитет – Абайдың көп қолданатын тілінің бірі.

Әсіресе, адамның, не басқа өмір құбылысының сырт кескінін суреттемекші, портретін жасамақшы болса, эпитетті пайдаланады. Абайдың: “Ат сыны”, “Қыз сыны”, “Жылдың төрт мезгілі” туралы өлеңдерінің негізгі тәсілі – эпитет.

Мысалы: (“Ат сыны”) – “Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ” деген өлеңі 28 жолдан құралған екен, соның ішінде поэтик тілдің басқа түрінен “Шоқпардай” деген жалғыз-ақ сөзден басқасы – түп-түгел эпитет. Осының өзі-ақ эпитет Абайдың сүйіп қолданған тәсілі екенін дәлелдейді. Абайда, әсіресе, эпитеттің күрделі түрі көп ұшырайды.

Мысалы:

“Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сағақ”

(Абай, I том, 63-бет)

“Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау танымас тірі жанды.
Үсті, басы – ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап келіп қалды”

((Абай, I том, 83-бет)

Қазақ әдебиетінің даму жолдарына поэтик тілі жағынан байқасақ, ауыз әдебиетінде тұрақты және тавтологиялық эпитеттердің көп кездесетінін байқаймыз. Осы бөлімнің бас жағында үзінді келтірген “ақ” деген сөздің орынды-орынсыз болса да, тәуір деген нәрсенің бәріне бірдей эпитет ретінде қолданыла беруі тәрізді сөз қолданыстар ауыз әдебиетінен көп табылады. Мысалы: “ақ жүзің”, “ақ бөпем”, “ақ бесік”, “ақ найза”, “ақ семсер”, “ақ алмас”, “Ақ Жайық”, “Ақ Еділ”, “ақ ерке”, “ақ қалқам” т. б. мұндағы аталынып отырған нәрселерге “ақ” эпитеті, шынында, заттың, не адамның ерекше қасиеті ақ болғандықтан емес, (бөпесі қара болуы мүмкін, семсері көк, патшасы сары болуы мүмкін) өзінің жақсы деген затына, нәрсені шын түсі қандай болса да “ақ” эпитетін анарындағы бойынша жапсыра беру дедік.

Әрине, мұның негізгі себебі – тек қана дағдыға айналуында да емес, әуелде әр түрлі өмір құбылысын бір жағы-

нан ғана танып, бір зат, не бір нәрсенің ерекшелігі деп, бір ғана қасиетін ұққан, ой-сананың сәбилік дәрежесінің журнағы болуында.

Адам баласы мәдениет сатысына көтеріліп, ой-сана ілгерілеген сайын өмір құбылысын терең түсініп, бір нәрсенің қасиетін, ерекшелігін әр түрлі жақтарынан тани бастайтыны мәлім нәрсе десек, бұл жалпы көркем тілдің тәсілдерін, әсіресе, эпитеттерді талдағанда айрықша көзге түседі. Өмір құбылысы, не зат, не бір нәрсенің ерекше қасиеті тек біреу, екеу емес, сансыз көп деп танып, сол әр түрлі қасиет, ерекшеліктерін таба біліп, әдебиетке енгізу шын мәніндегі көркем әдебиет жасаушы, әдебиет тілін дамытушы ақын-жазушылардың дүниеге келгендігін көрсетеді және шын мәніндегі көркем әдебиетті, ауыз әдебиетінен айрықша ететін де негізгі мәселенің бірі осы деп қарауымыз керек. Міне, бұл тұрғыдан қарағанда, Абайдың өзінен бұрынғы әдебиеттен де, өз кезіндегі әдебиеттен де мойны анағұрлым озық, анағұрлым жоғарғы сатыда тұрған ақын екендігін көреміз.

Мысал үшін “жүрек” деген сөзді алсақ, Абай жүректің әр түрлі эпитет қойып, оның әр алуан қасиетін ашады, эпитет арқылы “жүрекке” әр түрлі мән береді.

Мысалы: “Ет жүрек”, “Асау жүрек”, “Қан жүрек”, “Күйген жүрек”, “Ыстық жүрек”, “Ызалы жүрек”, “Кірлеген жүрек”, “Жас жүрек”, “Жұмсақ жүрек”, “Қаза көрген жүрек”, “Шын жүрек”, “Елжіреген жүрек”, “Өрт енген жүрек”, “Сорлы жүрек”, “Ит жүрек”, “Жау жүрек”, “Өрбіген жүрек”, “Суынған жүрек”, “Жылы жүрек”, “Ынталы жүрек”.

Бұл сықылды бір сөздің сан ерекшелігін ашып, түрлі мән беруді Абайға шейінгі әдебиеттен табу қиын.

Абай өлеңдерінде қолданылатын әр алуан эпитеттер автордың ой-пікірімен нық байланысын, мазмұнмен қабысып жатуы жайлы сөз қозғағанда, мұны тек Абайға ғана төн нәрсе демейміз. Абай алдындағы Бұхар, Махамбет, Дулат ақындар туралы да осыны айтуға болады. Бірақ, Абай өзіне шейінгі әдеби тілдің жақсы традицияларын алып, дамытты, ілгерілетті, мәдениеттік сатыға көтерді. Әр түрлі өмір құбылысын суреттеу үшін өзіне төн образдарды пайдалана білу керек екендігінің үлгі, өнегелерін қалдырды.

“Көленке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса;
Күнді уақыт қызартып,
Көк жиектен асырса.
Күнгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа,
Төмен қарап мұндасар
Ой жіберіп әр жакқа.
Адасқан күшік секілді,
Ұлып жұртқа қайтқан ой,
Өкінді жолың, бекінді,
Әуре болма, оны қой”

(Абай, I том, 172-бет)

Бұл өлең ақынның өз кезіндегі әлеумет өмірінде болған әр түрлі тар соқпақ, бұран жолдары қажытып, өзінің ішкі сезім дүниесімен сырласпақ, өзінше айтсақ, “жүрегіне себілген – уларын” санамақ болған көңіл күйінің сәулесі, сезім дүниесіндегі қоңыр көңілсіздікті сөз арқылы сыртқа шығарған элегиялық өлең болса, эпитеттер де соған тән, дәл болып келеді: “Күнгірт көңіл”, “Сұрғылт бейуақ”, “Адасқан күшік”, “Ұлыған ой”, “Өкінді жол” – қысқасы, әр эпитеттің өзінен де сол көңілсіздік желі ескендей. Немесе:

“Осындай сыйдақ жігіт елде мол-ақ,
Бәрі де шаруаға келеді олақ.
Сырын дүзер біреу жоқ, сыртын дүзеп,
Бар өнері – қу борбай, сымпыс шолақ”

(Абай, I том, 53-бет)

“Мал мен бастың дұшпаны –
Кеселді пысық көбейді...”

(Абай, I том, 73-бет)

“Сасық, паңдау келеді,
Қырт мақтаншақ оңбайды”

(Абай, I том, 76-бет)

Мұнда ақын әлеумет өміріндегі әр түрлі жаман мінез-құлықты шенеп, жұртшылықты ондай мінез, іс-әрекеттерден бездірмек болса, ол үшін қолданған эпитеттері тек жай эпитет емес, сарказмге суарылған мысқыл, кекесін болып келеді.

Эпитет туралы айтылғандарды қорыта келгенде:
Бірінші: Абай өзіне шейінгі әдебиеттерде қолданылмаған жана эпитеттер кіргізіп, әдебиет тілін байытты. Оның жасалыну жолдарын көрсетті.

Екінші: Эпитетпен байланысты бірнеше поэтик тілдердің басын қоса отырып, өмір құбылысының бейнесін толық беру мүмкіншілігінің тамаша үлгілерін қалдырды.

Үшінші: Инверсия заңына сүйене отырып, эпитеттің дағдылы орнын ауыстырып қолдану әдісін қалдырды.

Төртінші: Бір нәрсенің өмірде толып жатқан қыры мен алуан қасиеттерін ашып, әр эпитет бір сөзге әр түрлі мән беретіндігінің үлгісін пішіп берді.

Бесінші: Түр мазмұнының түрі болуы керектігін, әр түрлі жағдай, әр түрлі өмір құбылысын суреттегенде солардың әрқайсысына эпитеттерді лайықтап, тандап ала білудің айқын жолдарын көрсетті.

ТЕҢЕУ, ОНЫҢ АБАЙ ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ ТҮРЛЕРІ

Қазақ тіліндегі эпитеттер мен басқа тілдердегі эпитеттердің жасалыну жолдарының негізі бір десек, теңеудің бірлік жағы да, кейбір тілдегі теңеулердің жасалуынан, мысалы, орыс тілімен салыстырғанда, айырмашылығы да бар.

Орыс тіліндегі теңеулер **как, так, точно, будто, подобно**, **что** арқылы жасалынатыны тәрізді, қазақта да кейбір теңеулер секілді деген сөздер арқылы жасалынады. Бұл орыс тіліндегі теңеулердің “будто”, “подобно” деген сөздер арқылы келетін теңеулеріне дәл келеді. Бірақ, орыс тілінде теңеудің көпшілігі творительный падеж арқылы жасалынады. Бұл бізде жоқ. Бізде мұның орнына теңеудің өзіне тән белгілі-белгісіз жұрнақтары бар.

Белгісіз нәрсені, жұртқа мәлім белгісіз нәрселерге салыстыру арқылы көзге елестету осы жұрнақтар арқылы орындалады (Тай-тей, дай-дей, дайын-дейін, ша-ше және “дай” жұрнағымен байланысты келетін “мын”). Қазақ тіліндегі теңеулердің көпшілігі-ақ осы жұрнақтар арқылы жасалады.

Теңеу ауыз әдебиетінде болсын, Абай алдындағы тарихи жазба әдебиетте болсын поэтик тілдердің ең көлемді, ең бай түрі және Абай алдындағы әдебиеттердей секілді, немесе, әр түрлі жұрнақтар арқылы жасалынатын түрлерінде түгел көрсетуге болады.

Бұл үшін ауыз әдебиетінің әр түрінен бірнеше мысалдар келтірілдік:

“Көптің күші көлдей,
Көшіп жүрген елдей” (45).

“Көзі жарық жұлдыздай,
Мойыны ыыл қобыздай.
Құйрығы ұзын қамшыдай,
Шудасы бар жамшыдай...” (46).

“Баста дәурен тұрғанда,
Бір-бірінді хан көтер,
Ақсақ қойдай аяндап,
Өлім шіркін ол жетер...” (47).

“Бұландпа асау кердей жүрсем-дағы,
Токтыдай борышқа кеттім, о, дариға-ай!” (48).

“Омыртқан бар отаудай,
Мен жауырынына қарасам,
Сыпыра шапқан тақтадай
Құйрығына болайын,
Қынаптан шыққан қанжардай.” (49).

“Жанады сен дегенде ішім өрттей,
Ғашықтық маған түсті ауыр дертей”
“Ағаштан белі мертілген,
Жаман қара құлдарша,
Қорлықпенен өлген ер...” (50).

“Қазша қанатын жаяды,
Үйрекше мойнын созады.
Құсна қонады...” (51).

“Арғымақ деген жығылтыр,
Найза бойы жар келсе,
Жабыдайын жалаңдап,
Түсер жерін қарай ма?” (52).

“Аңласаң өңгімеге назар салып,
Ақ балдақ тасқа шабар асылдаймын.
Ағатай, көдіріме жетсең танып,
Гауһардың жанған шырақ тасындаймын” (53).

“Ұяты жоқ жігіт
Жүгенсіз ат секілді.
Ұяты жоқ әйел
Түзсыз ас секілді...” (54).

“Кейбір жұлдыз өуеде ай секілді,
Кей жаман бас білмеген тай секілді” (55).

“Айтманның әрбір түрлі айланы бар,
Секілді бойы көркем биік шынар...” (56).

Біз, теңеу жасайтын “дай-дей, тай-тей, ша-ше, дайын-дейін” жұрнақтары мен “секілді” тәрізді сөздердің әрқай-

сысына ауыз әдебиетінің әр түрінен, әдейі, бірнеше мысалдардан келтіріп өттік.

Енді XVIII-XIX ғасырдағы және Абай кезіндегі тарихи әдебиеттерге көп тоқталмаймыз.

Өйткені, олардың алдында болған халық әдебиетінен теңеулердің барлық түрі табылғандықтан, оның негізінде өскен және бір басқыш жоғарғы сатысы саналатын тарихи әдебиеттің өкілдерінің қайсысынан болсын теңеудің жоғарғы бес түрі түгел табылатыны сөзсіз. Өйтсе де, XVIII-XIX ғасырдағы және Абайдың тұстас ақындарынан жалшылап, әр түрінен бір мысалдан келтіріп өтелік:

1

“Ей, Абылай, Абылай,
Сені мен тұнғыш көргенде,
Тұрымтайдай ұл едің...” (57).

“Бұрала біткен емендей,
Қисық туған сорлы ағаң...” (58).

“Емендей белін бүгілтіп,
Жібектей жалын төгілтіп...” (59).

2

“Жолбарысша жорыттым,
Етіне құлан тоям деп...” (60).

3

“Түлкідейін түн қатып,
Бөрідейін жол жатып,
Жауырынына мұз қатып,
Жалаулы найза қолға алып,
Жау тоқтатар күн қайда?” (61).

4

“Тас кескен тауға салсаң асылдаймын,
Құрбыдан бұл сырымды жасырмаймын” (62).

5

“Секілді жыңды бота бір делбені,
Құдайым тірі қойған несін жан ғып...” (63).

Сөйтіп, ауыз әдебиетінің әр түрі, XVIII ғасыр, XIX ғасырдың бірінші жарымы және екінші жарымы, яғни, Абайдың өз кезінде болған әдебиеттердегі теңеулердің

түрлерін түгел қамтып, толық етіп мысалдар келтірдік. Енді осы түрлердің бәрі бірдей Абайда бар ма, болса қандай, өзі қандай жаңа теңеулер кіргізді? Соған келелік.

1

“Бұлттай қасы жауып екі көзін,
Бұрадай бүрк-сарқ етіп долданғанда...”

(Абай, I том, 83-бет)

“Күшік иттей үріп жүр,
Кісіден кеммін демейді...”

(Абай, I том, 73-бет)

“Өз үйінде өзендей
Күркірейді, айтса дау...”

(Абай, I том, 86-бет)

2

“Болатша дірілдеген жалын көрген,
Бір күнгірт тартып және оттай жанған”.

(Абай, II том, 103-бет)

“Қабаған итше өшігіп шыға келер,
“Мен қапсам, тап бір жерін бөксерем” деп”

(Абай, I том, 46-бет)

3

“Аласыз қара көзі айнадайып,
Жүзіне ыстық тиіп салған сайып...”

(Абай, I том, 109-бет)

4

“Піскен алма секілді төтті қызды
Боламын да, тұрамын көргендей-ақ...”

(Абай, I том, 109-бет)

Келтірілген мысалдар Абай өлеңдерінде теңеудің бір түрінен басқаларының бәрі де барлығын көрсетеді. “Дай” журнағы мен “мын” жалғауы қосылып, сол арқылы жасалынатын “Ақ балдақ тасқа шабар асылдаймын” дейтін тәрізді – теңеудің түрі Абай өлеңдерінде жоқ. Оның кездеспеуі заңды. Өйткені, бұл теңеу, көбіне, айтыс

өлеңдерінде, айтыс ақындарында кездеседі. Бір ақын екінші ақынмен айтысқанда өзін көтеріп, мақтау үшін жақсы деген әр нәрсеге теңеп, балайды. “Асылдаймын”, “жасылдаймын”, “тасындаймын” т. б. Айтыста бұл теңеудің кездесуі орынды. Айтыс өлеңдерінің өзі таластартыс, жарысқа құрылғандықтан, әр ақын қарсы жағынан өзін жоғары қоюы, оны қалай да жығуы негізгі шарт болғандықтан, мақтануының ерсілігі де жоқ және айтыстың жанрының өзі әр ақынның өзін жоғары санап, қарсы жағын жұлығынан келтірмей, оған үстемдік сезімде болуын талап етеді. Егер, қарсы ақынды өзінен жоғары қойып, өзін одан төмен санап, кібіртіктеп отырса, ол ақын айтысып кімді жеңбек? Жай кезде өзінен артық санап жүретін даңқты ақындар мен аты мәлім емес, жас ақындар айтысқанда да жоғарғы шартты берік ұстап, жеңіліп қалғанға шейін өзін қарсы жағынан жоғары қоюға тырысып, өршілденіп, мақтанып бағады. Бұл айтыс өлеңдерінің керек етуінен туатын заңды нәрсе. Абай – айтыс ақыны емес. Сондықтан жоғарғы тәрізді айтыс жанрына ғана тән теңеудің Абай өлеңдерінде неге кездеспейтіні де түсінікті. Ақындардың өзін-өзі мақтауы тек айтыс өлеңдерінде ғана орынды. Сонда ғана оның ерсілігі жоқ. Басқа жай өлеңдерде өзін-өзі мақтаса, ол ақынның даңқойлығы болар еді. Қазақ халқы – мақтаншақты мейлінше жек көретін ел. “Өзін-өзі мақтаған – өлімнің қара басы”, “Өзін мақтаған – өгіз” деп бағалайды. Мақтаншақтықты өлімдей жек көріп, қатты күрес ашып: “Ол – арсыздық белгісі” деген дана ақынның өлеңдерінде өзін әр нәрсеге теңеп, көку үшін қолданылатын теңеудің кездеспеуінің бұл – екінші себебі. Үшінші: Абай – оқушыларымен ауызба-ауыз сөйлесіп, өмірдегі мұңы мен жүректегі сырын айтып, көл кеңесетін Гете, Толстой сықылды ақын. Бірақ, оның сыры жұрттың надандық, пәлекор, партиялығы, солардың ішінде өзінің жалғыздығы, сонан туған мұң мен зар:

“Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып онайын?”

(Абай, I том, 207-бет)

“Жетім қозы тас бауыр,
Түнілер де отырар...”

(Абай, I том, 146-бет)

“Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым тап шыным.”

(Абай, I том, 99-бет)

Тағы осылар тәрізді, өмір толқыны, терең сезімнен сарқыла келіп, іштегі күйікті сыртқа шығартты. Ал, өзін мақтап, басқадан өзінің артықшылығын айтып жарқ ете қаламын деу – Абайға жат. Жоғарғы теңеудің Абай өлеңінде кездеспеуінің бұл – үшінші себебі.

Сонымен қатар, Абайдың тіл қорына қосқан жаңа теңеулері де аз емес.

Абайдың жаңа теңеулерінің көпшілігі қазақтың бұрынғы әдебиетіндегі теңеулердің үлгісі негізінде құрылады. Эпитет тәрізді теңеулерде де Абайдың қолдану түрінде, өзіне шейінгі әдебиетте қолданылмаған, өзіне тән ерекшеліктері байқалады.

“Құйрықты жұлдыз секілді,
Туды да көп тұрмады...”

(Абай, I том, 180-бет)

“Құйрықты жұлдыз” бұрын да қолданылған. Бірақ, адам өмірін оған теңеу бұрын болған емес.

“Аласқан күшік секілді,
Ұлып жұртқа қайтқан ой”

(Абай, I том, 172-бет)

Ойды аласқан күшікке теңеу немесе:

“Болатша дірілдеген жалын көрген,
Бір күнгірт тартып және оттай жанған”

(Абай, II том, 103-бет)

Болатқа халық әдебиетінде әр нәрсені теңей береді. Бірақ, сүйген сұлудың көзін жалын көрген болаттың от көргендегі өзгеріс құбылысына теңеу ешбір әдебиет нұсқасы, ешбір ақында (қазақта) Абайға шейін болған жоқ. Осылар тәрізді Абайдың өз өлеңдерінде кездесетін жаңа теңеулер:

“Ақылдының сөзіндей ойлы күйді,
Тыңдағанда көңілдің өсері бар...”

(Абай, I том, 187-бет)

“Көркиден пілдей қуатты”

(Абай, I том, 240-бет)

“Көзге қамшы тигендей
Шыр айналды артқы жас”

(Абай, I том, 180-бет)

“Қуаты оттай бұқырап,
Үзінге өлшеп тізілген.
Жаңбырлы жайдай сырқырап,
Көк бұлттан үзілген”

(Абай, I том, 204-бет)

“Сағынсам да алыстан
Жүруші ем күнше жылынып”

(Абай, I том, 245-бет)

Әрине, бұлар сықылды бұрын қолданылмаған, бірақ, өзінен бұрынғы әдебиеттегі тенеулердің негізіне құрылған жаңа тенеулер Абайдан көп табылады. Оның бәрін бірдей келтіріп жату қажетсіз.

Бірақ, әңгіме олардың тек жаңалығында ғана емес, сонымен қатар, үздік көркемдік жайнақы жандылығында. Бұл жағынан да Абай – кейінгілерге үлгілі ақын.

Абайдың көп жаңа тенеулері орысша аудармалары мен шығыс әдебиетіне байланысты.

“Толқынын жүрегінің хаттай таныр” сықылды бірен-саран аударған өлеңдердің әсерінен туған жаңа тенеулермен қатар, үлгісі орысшадан алынса да, сөйлем құрылысын қазақша етіп, жігін білдірмей жіберген жаңа тенеулер де аудармаларында жиі ұшырайды.

Құлын, тайдай айқасып, ойын салып,
Кептерше сүйініскен демалыс бар”

(Абай, II том, 105-бет)

Мұндағы “кептерше” – орыс өлеңдеріндегі тенеудің үлгісінен алынған. Қазақтың өлеңдерінде кептерге тенеу жалпы кездеспейді. Бұл, орыстарда кептерге тенеу жиі ұшырайды. Бұл жердегі біздің айтпағымыз – сол тенеудің жаңалығы ғана емес, орыс әдебиетіндегі тенеулердің үлгісін қалай алып, Абайдың қалай пайдаланатынының жолын көрсету.

Абайдың “кептерше” деген тенеуіне “құлын-тайдай” деген қазақтың байырғы, дағдылы тенеуін қатар қойып қолдануы “кептерше” тенеуінің бұрын жоғын, басқа әдебиет тілінің үлгісінен келіп кіргенін байқатпайды. Орысшадан аудармаларында кездесетін тенеудің бір алуаны төмендегідей:

“Соққан боран секілді біздің өмір,
Не тыныштық тауып берді, өзінде көр”

(Абай, II том, 153-бет)

“Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып...”

(Абай, II том, 111-бет)

“Менің өмірім – бір суық сұр,
Күзгі күндей түр бұзық”

(Абай, II том, 75-бет)

Уақыттай өзі жүйрік ат мінеміз,
Сауыттай шыныжырлаулы тереземіз”,

(Абай, II том, 95-бет)

“Мүз жүрегім май сықылды,
Еріп от боп, күйді жан...”

(Абай, II том, 77-бет)

Мұндағы тенеулер де орыс әдебиетінің үлгісімен жасалса да, жігін байқатпай, “тап-таза” қазақша болып естіледі.

Ал, шығыс әдебиеті – мәдениетімен байланысты туған тенеулер бірен-саран ғана. Мысалы:

“Зи зәһардай күйдірді ғашығың қатты”

(Абай, I том, 34-бет)

“Көк қанат пейіс құсындай
Қу ағашқа қонақтап...”

(Абай, I том, 218-бет)

Дінмен байланысты осы келтірілген бір-екі-ақ тенеу. Қалғандары шығыстың, грек, рим елдерінің данқты адамдарының атымен байланысты:

“Аплатон, Сократ ақылды,
Қаһарман, Ғали жүректі...
Ескендір, Темір, Шыңғыстай
Мұсылманда атакты” –

(Абай, I том, 240-бет)

Шығыстың даңқты адамдарының аты Абайға шейінгі әдебиеттерде кездесе береді. Байтоқ, Жанұзақ, Шернияз т. б. ақындарда да бар. Ол жаңалық емес. Мұндағы жаңалық – Абайдың өз ерекшелігі, эллипсис заңына сүйеніп, теңеудің жұрнақтарын тастап кетіп, сөз үнемдеу. Дұрысында:

“Аплатон (дай) Сократ (тай) ақылды,
Қаһарман (дай) Ғали (дай) жүректі,
Ескендір (дей) Темір (дей) Шыңғыстай
Мұсылманда атакты” –

болуы керек. Абай сөйлемді қысқартып және салыстырмақшы бірнеше адамдарды бір-ақ жұрнақтың маңына жинастырып, теңеудің бірнеше жұрнақтарын әдейі тастап кетеді. Бірақ, айтайын деген ойы ап-ашық. Бұл әдіс – тек Абайдың өзіне ғана тән, сондықтан, жаңа және аз сөзге көп мағына сыйғызу деген әдебиеттің ақындар алдында қоятын негізгі шартын берік ұстаған шын мәнінде сөз міскері екенін де аңғартатын әдіс.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АУЫСТЫРУ МАҒЫНАСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН СӨЗДЕР (ТРОПЫ)

а) МЕТАФОРА

Ауыстыру мағынасында қолданылатын сөздер қазақ өлеңдерінде де басқа әдебиеттердегі поэтик тілдермен негізі бір. Метафора, метанимия, синекдоха, кейіптеу, символ – бәрі жөнінде де осыны айтуға болады.

Бірақ, мазмұны жағында өзгешелік болмаса да, қазақ өлеңдеріндегі метафораларды орыс тіліндегі метафоралармен салыстырғанда жасалуы жағынан, өзінше, кейбір ерекшеліктері де жоқ емес.

Жалпы алғанда, метафора – сыртқы, не ішкі бір ұқсастығына қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балау. Екі нәрсенің арасына тепе-теңдік белгісін қою десек, қазақ өлеңдерін де солай етіп шығару үшін, кейде бір нәрсені екінші нәрсеге тікелей болса да, кейде жалғау арқылы, кейде көмекші етістіктер арқылы жасалынатындығын көреміз.

“Құлагер, әкең – тұлпар, шешен – сұңқар,
Соғып ең дөненінде сегіз арқар”.

(Ақан сері)

“Арыстан еді Исатай”

(Махамбет)

Бұл үзінділерде “Құлагердің әкесін – тұлпар, шешесін – сұңқар”, “Исатай – арыстан” деп, “тұлпарға”, “арыстанға” тікелей балап және екі нәрсенің арасына тепе-теңдік белгісін қояды. (Исатай да арыстан, арыстан да арыстан). Аристотель теңеу мен метафора туралы айта келіп, мынадай мысал келтіреді. “Лев (Ахилл) ринулса – как лев...” (64) дейді. Мұның алдыңғысы – метафора, соңғысы – теңеу.

Демек, теңеуде бір нәрсені екінші бір нәрсеге теңегенде, екеуінің арасында еш айырма жоқ, тепе-тең деп ұқпай-

мыз. Екеуі екі нәрсе, екеуінің жігі әрдайым ап-ашық. Тен белгілі нәрсе арқылы белгісіз нәрсені көзге елестетеміз. “Ол арыстандай айбатты” дегенде арыстан сықылды, тәрізді, бірақ әлі арыстан емес.

Метафорада ондай сілтеу жоқ, “Ол – арыстан” деп кесіп айтады. Арыстан мен батырды қайраты жағынан ұқсастығын алады да, бірін екіншісіне тепе-тең етеді. (Арыстан – батыр, батыр – арыстан).

Тенеу мен метафораның бір-біріне жақындығы үлкен. Мұны ғылымпаздардың бәрі де растайды. Аристотель “Сравнение – также метафора, но с присоединением части сравнения” десе, Ж.Вандриес өзінің “Тіл” деген кітабында “Метафора – қысқартылған тенеу” дейді (65).

Ғылымпаздардың бұл пікірлерінің дұрыстығын, екеуінің (метафора мен тенеудің) арасындағы жақындығын қазақ әдебиетінің поэтик тілдерінен мысалдар алып дәлелдеуге болады. Қазақта тенеудің жұрнақтарын алып тастаса, кез келген тенеу оп-онай метафораға айналады. Керісінше, метафораға тенеудің жұрнағын қоссақ, онда ол тенеу болып шығады.

“Ол арыстандай айбатты – (тенеу)

Ол – арыстан айбатты” – (метафора)

немесе, тенеудің жұрнағын қысқартып, метафораның өзіне тән жалғау, не көмекші етістіктерін қоссақ, тенеу – метафора болып шығады:

“Арыстаным айбатты”,

“Арыстан еді ол айбатты”.

Бұл үзінділердегі тенеу мен метафора жақындықтары. Орыс ғалымдарының метафораға параллелизмнің дамыған түрі, оның даму сатысы тенеу деп қарайтын қисынын толықтыра түспесе, қайшы келмейді (Өрине, біз бұл жерде қазақ әдебиетіндегі метафора, тенеулердің тарихи даму жолдарын айқындау мәселесін қойып отырғанымыз жоқ, сондықтан, ол өз алдына басы ашық қалатын мәселе).

Сөйтіп, қазақ өлеңдеріндегі тенеу мен метафораның жақындығы тенеудің жұрнағын қысқартсақ метафора болып, метафораға тенеу жұрнақтарын жалғаса, тенеуге айналады, бұл бір. Екінші, тенеуде де, метафорада да екі нәрсе қатар алынады, әйтсе де, қазір, бұл екеуінің ара-

сындағы айырмасы да ашық нәрсе. Бірінші, тенеуде бір нәрсе екінші нәрсеге теңелсе метафора да баланады. Тенеу “бұл – пәлендей, сол тәрізді, секілді” десе, метафора: “бұл – пәлен, бұл – соның өзі” деп кесіп айтады. Мағына жағынан, өрине, екеуі бір емес.

Екінші: тенеудің өзіне тән жұрнағы бар да, метафораның өзіне тән жалғау, не басқа сөздері бар.

Үшінші: тенеуде “тенеу жұрнақтарының” тенеітін сөзге жалғануы міндетті түрде болса, метафорада сөзге метафоралық мән беретін сөздер, не жалғанулардың өнемейін бола беруі міндетті емес. Жалғаусыз да, не көмекші сөзсіз де, бір нәрсе екінші нәрсеге ұқсастығына қарап, тікелей байлана береді.

Төртінші: тенеуде теңелетін нәрсе мен тенеітін нәрсенің екеуі де ұдайы қарама-қарсы тұрса, метафорада ұқсастығы бар нәрсенің бір жағы қалып қояы да мүмкін. Бірақ, контекст бойынша, ол нәрсені оқушы қиялы арқылы түсіне алады. Міне, тенеу мен метафораның бірлігі, айырмашылықтары, негізінен алғанда, осы айтылғандар.

Солай дей тұрсақ та, жалпы қазақ әдебиетіне тән және көп кездесетін метафора, ол – екі жағы (балайтын нәрсе мен баланатын нәрсенің екеуі де) қарсыма-қарсы тұруы. Қазақ әдебиетіндегі поэтик тілдің бұл ерекшеліктерін Совет дәуірінің үлкен оқымысты, атақты ғалымы, академик А.Орлов өте дұрыс аңғарған. Александр Сергеевич өзінің “Қазақтың батырлар жыры” (1945 жыл) атты бағалы еңбегінде тенеу мен метафораға қазақ жырларынан толып жатқан мысалдар келтіреді.

Метафоры:

“Сирота, оставшийся в утробе матери,

Я на твоего верблюда похожу.

Вы на моего отца походите” (66).

(“Аламыс”)

“Сайын” жырынан мына үзіндіні алады:

“Имя ей – Аю-Бекеш,

Волос ее черней густ,

Голос ее – звонкий курай,

Щеки ее – розовый куст,

Уста ее – нет краше уст,

Взоры ее – при жизни рай,

Стан ее – гибкая лоза,

Ходит словно гордый фазан,
Бегают, как горная коза" (67).

Александр Сергеевич "Тағы да ұлттық әр түрлі бейне және метафоралар келтірілік" – деп төмендегі үзіндіні алады:

"Ты – оплот моего совета,
Ты – жемчужина моего широкого живота...
Ты – неумолимый Дульдиль мой
(Легендарный конь, принадлежавший Азрет-Али),
Ты – сладкозвучный соловей" (68).

Академик А.С.Орловтың қазақ батырлар жырының тілдерінде жасаған талдаулары қазақ әдебиетінің поэтика тілін терең зерттеуде мәні зор. Өйткені, бірінші жағынан қазақ өлеңдерінде метафора көпшілігінде бір нәрсені екінші бір нәрсеге қарсыма-қарсы қойып, балау арқылы жасалынатындығын көрсетсе, екіншіден, өмір құбылысын суреттеуде метафораның поэтика тілде алатын орны үлкен екендігін және көрсетеді.

Құрылысы жағынан алғанда, қазақ әдебиетінде метафораның бес түрі бар. Яғни бес түрлі жолдармен жасалынады:

Бірінші: метафораның жай түрі.

Екінші: жалғаулар арқылы жасалынатын метафора.

Үшінші: көмекші етістік арқылы жасалынатын түрі.

Төртінші – күрделі метафора немесе метафораның ұлғайған түрі.

Бесінші: метафораның бейне бір, тең деген сөздердің көмегімен жасалатын түрі.

1. Метафораның бірінші түрі, яғни, жай түрі жалғаусыз, жұрнақсыз бір нәрсені екінші нәрсеге балау арқылы жасалынады:

"Көп сөз – көмір,
"Аз сөз – алтын"

"Жігіттің үміт – басқыншы
Қия таудан асуға.
Жігіттің үміт – бақ кілті
Қиындық құлпын ашуға" (70).

2. Метафораның екінші түрі "мын", "бын", "пын", "сын" – жіктік жалғаулары не "м", "н", "ы" (сы) – тәуелдік жалғаулары арқылы жасалынады. Жіктік жалғау:

"Сен бұзау терісі шөпкісің
Мен өгіз терісі талыспын" (71).

(Мен) "Бес түлеген бөрімін
Белге соқсаң жығылман" (72).

Тәуелдік жалғаулары арқылы жасалынатын метафора төмендегілер тәрізді болып келеді:

"Халқыңыз қапа болмайды,
Есен барса жолбарысың" (73).

Немесе осының сыпайы түрі:

"Бәй-еке, сіз бір аққан бұлағымыз,
Зарлаған біз бір жетім ылағыңыз" (74).

"Исатай – ел еркесі, ел серкесі" (75).

"Таудағы тарлаң шұбар біз едік" (76).

3. Метафораның үшінші түрі, көмекші етістіктердің жәрдемімен жасалынады: (Еді, едім, едің, екен, ем, ен, м, н).

Бұлар бір-біріне байланып тұрған екі сөзге, сөйлемге біткен түс беріп, олардың метафоралық мәнін толықтыруда ерекше орын алады және ауыз әдебиетінде болсын, жазба әдебиетте болсын бұл метафораның көп кездесетін түрі.

Ақжүніс өзін суреттей келіп:

"Қойда бағылған қозы едім,
Жылқыда шаңқан боз едім" (77).

"Қара судың бетінде
Сығылып аққан сең едің" (78).

"Арыстан еді-ау Исатай,
Бұл пәнидің жүзінде
Арыстан одан кім өткен?" (79).

"Шарықтаған сұңқар ем,
Қанатым сынды ұша алмай" (80).

"Орданың басты билері –
Қас қасқырлар мында екен" (81).

"Молдалардан сұрасам,
Ақ шейттің өзі екен" (82).

4. Метафораның ұлғайған түрі, не күрделі метафора өзара үшке бөлінеді:

а) бір нәрсені бірнеше нәрсеге балау арқылы:

“Тоқсан бес деген тор екен,
Дүйім жанның қоры екен,
Қарғиын десең, екі жағы ор екен,
Найза бойы жар екен,
Түбі жоқ терең көл екен,
Ел қонбайтын шөл екен,
Келмейтұғын неме екен...” (83).

Мұнда “тоқсан бесті”, “торға”, “қорлыққа”, “орға”, “жарға”, “көлге”, “шөлге” – қысқасы, бірнеше нәрсеге балап отыр. Өлең сөйлеміндегі “тоқсан бес” барлық сөздің қазығы болса, ол сөзді басқа нәрселерге балау жөнінде дөнекер болып тұрған көмекші етістік – “екен”. Бірақ, күрделі метафораның бұл түрі тек қана “екен”, не “еді” арқылы ғана жасалынады деп ұғынып қалмау керек. Кейде жалғаусыз, көмекшісіз де бір нәрсені бірнеше нәрсеге тікелей балау арқылы да жасалынады.

“Қарға батыр, әр сөзің – күміс, алтын,
Сыртыңнан тілеу тілер барлық халқын” (84).

“Бейшара болдын, сүм қазақ
Жалмауыз болды ұлығын” (85).

б) Ұлғайған метафораның екінші түрі – бір нәрсені екінші нәрсеге бірден балай салмайды, не нәрсеге баламақ, әуелі сол нәрсенің артықшылық, ерекше қасиеттерін поэтик тілдердің басқаларының (көбіне эпитет) көмегі, жәрдемі арқылы суреттеп, көзге елестетіп алады да, сосын барып балайды. Мысалы:

“Мен – тауда ойнаған қарт марал,
Табаным тасқа тиер деп,
Сақынып шыққан қиядан”.

Бұл үзіндіде ақын өзін маралға балайды. Бірақ, оны тікелей балай салмайды, “мен марал” демейді, қарт марал, тауда ойнаған марал, табаны тасқа тиер деп, күні бұрын алдын ойлайтын – сақ марал, қысқасы, осы үзіндідегі толып жатқан әр түрлі эпитеттердің бәрі де “марал” деген сөзді анықтайды. Ақын өзінің кім екенін айту үшін әуелі

маралды суреттеп, оны оқушылардың көз алдына елестетіп алады да, сосын барып өзін маралға балайды.

“Мен – қаракүстан туған қалықпан,
Сөйлер сөзге жалықпан” (86).

тағы басқа осылар тәрізді.

в) біз жоғарыда, метафорамен тенеудің айырмасын айта келіп, кейбір метафорада екі нәрсенің қарама-қарсы тұруы шарт емес, екінші жағын оқушылар сөйлемнің мағынасына қарап өзі-ақ сезеді дедік. Бізше, бұл да метафораның ұлғайған түріне жатады.

“Көлге біткен құрағым,
Сурылып озған пырағым” (87).

“Шамдансам, жығар асаумын,
Шамырқансам, сынар болатпын” (88).

Бұл үзінділерде балап отырған жағы бар да, балайтын нәрсесі жоқ (Алдыңғы екі жолда “сен” деген сөз, соңғы екі жолда “мен” деген сөздер айтылмай қалған). Оларды сөйлемнің мағынасына қарай ұғуға болады.

Бұларды біз метафораның ұлғайған түріне жатқызуымыздың себебі: әрбір нәрсені бірнеше нәрсеге балайды, әрі суреттеп алып, сосын балайды. Мұның екеуі де – ұлғайған метафораның негізгі шарттары.

5. Метафораның бесінші түрі: бейнебір, бейне (тең) деген сөздер арқылы жасалынады.

Бұл сөздердің көпшілігі тенеуге де жақын ұғым туғызуы мүмкін. Бірақ, тереңірек қарасақ, тенеуден гөрі метафораға жақындығын мазмұнынан көруге болады.

“Пайдасы мол жігіттер
Дария шалқар көлмен тең.
Өз басынан пайдасы аспаған
Ел қонбаған шөлмен тең” (89).

“Ауызы бейне шалғы орақ,
Шөп емес, бірақ май орады” (90).

“Басы жоқ, төрт аяқты жансыз бір зат,
Құлағы жоқ, көзі жоқ, бейне бір ат” (91).

деген мысалдарды алсақ, “Ауызы шалғы орақтай” дегеннен сөйлемнің құрылысы өзгермесе де, мағынасы бірдей емес. “Ауызы бейне шалғы орақ” пен “Ауызы шалғы орақтай” тең мағына бермейді. Алдыңғы сөйлемде “ауыз” да, “орақ” та – бәрі бір десек, соңғы сөйлем туралы оны айта алмаймыз. Соңғы сөйлемде “ауыздың” қандай ауыз екенін “шалғы орақ” арқылы көзге елестетеміз де, онан әрі бармаймыз.

Метафора мағына жағынан кесіп айтады: (мынау – сол), тенеудей (“сол” тәрізді) емес. Міне, осы жағынан алғанда: “бейне, бейне бір, тең” деген сөздермен келетін образдар, жай қарағанда тенеуге ұқсап тұрса да, метафора дейтініміздің себебі осы.

“Бейне, бейне бір” сөздері арқылы жасалынатын метфоралар тек ауыз әдебиетінде ғана емес, тарихи әдебиетте де жиі кездеседі.

“Бақытың баста тұрғанда,
Асқар таумен тең едің” т. б. (92).

Бірақ, ескерте кететін бір нәрсе: жіктік жалғауы, не тәуелдік жалғаулары немесе “бейне, бейне бір, тең” және көмекші етістердің келген жерінің бәрін де метафора деп ұғу қате.

“Алыстан сағынысып келіп едім” –
“Менің ұлым сен едің,
Сенің әкең мен едім”
“Тең теңімен, тезек қабымен”

деген жолдардағы “ым, тең, едің, едім”-дердің метафорамен үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Сондықтан, бұлармен байланысты келетін сөздер метафоралық ұғым беріп тұрма, жоқ па? – мағына жағынан көз салу керек. “Едім, едің, мын, бын”, тағы басқалар бір нәрсені екінші нәрсеге балау үшін қолданылып, бірінші нәрсені екінші нәрсеге тепе-тең ету үшін қолданылса ғана олар метафоралық ұғым береді. Сонда ғана оларды метафора деуге болады.

Біз қазақ тіліндегі метафора, олардың түрлері, қалай жасалынатындарына тоқтап, олардың әрқайсысына ауыз әдебиетінен және Абай алдындағы тарихи әдебиеттерден бірнеше мысалдар келтірдік. Енді Абайдың өзіне келелік.

Абай өлеңдерінен метафораның қай түрі болсын түгел кездесетіндігін көреміз.

1) Жай түрі:

“Сұлу аттың көркі – жал,
Адамзаттың көркі – мал.
Өмір сүрген кісіге
Дәулет – қызық, бала – бал...”

(Абай, I том, 192-бет)

2) Жалғау арқылы келетін метафора:

“Көңілге жұбанып,
Сен едің базарым.”

(Абай, I том, 199-бет)

“Көзімнің нұрысыз,
Сізсіз жоқ қуаныш”

(Абай, I том, 165-бет)

“Жана жылдың басшысы – ол”

(Абай, I том, 180-бет)

“Көңілім күні кеткен соң,
Жалғанда болмас сүйеніш”

(Абай, I том, 245-бет)

“Бір ғылым еді іңкөрің,
Өр қияға сермедің...”

(Абай, I том, 191-бет)

“Алдындағы асау жас жайнап тұрған,
Мен болмаспын, бір ұыс топырақпын”.

(Абай, II том, 106-бет)

“Мен көмірмін қалған өрттен,
Енді ұлықсат бізге бер...”

(Абай, II том, 75-бет)

“Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем...”

(Абай, II том, 80-бет)

“Өмір, дүние дегенін
Ағып жатқан су екен.

Жақсы, жаман – көргенін,
Ойлап тұрсам, у екен...”

(Абай, I том, 145-бет)

3) Көмекші етіс арқылы келетін метафоралар:

“Жана жылдың басшысы – ол,
Мен ескінің арты едім...”

(Абай, I том, 180-бет)

(Сен) “Ескеріп істеп ойлаған,
Тәуекелге нар едім...”

(Абай, I том, 177-бет)

4) Метафораның ұлғайған түрі:

а) “Демалысы– үскірік аяз бен қар,
Көрі құдан – қыс келіп әлек салды”

((Абай, I том, 83-бет)

“Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,
Ақылың – ашыған у, ойың – кермек...”

(Абай, I том, 44-бет)

“Сәлем – борыш, сөз – қулық болғаннан соң...”

(Абай, I том, 52-бет)

“Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек”,

(Абай, I том, 181-бет)

б) “Берекелі болса ел –
Жағасы жайлау ол – бір көл,
Жапырағы жайқалып,
Солқылдайды соқса жел.
Берекесі кеткен ел–
Суы ашыған батпақ көл... –

(Абай, I том, 100-бет)

Абай өлеңдерінде жоғарғы метафоралардың балайтын нәрсесін айтпай, тек баланатын нәрсесін ғана айтушылық жиі ұшырайды.

Осының екінші бір түрі балайтын нәрсесін өлеңінің бас

жағында ғана бір рет келтіріп, басқа жағында баланатын нәрсесінің өзін суреттеу. Мысалы:

“Кешегі Оспан –
Бір бөлек жан,
Үйі – базар, түзі – той”.
“Жауға мылтық,
Досқа ынтық,
Жас асар ма осыдан?..”
“Ел тамағын,
Жұрт азабын,
Жеке тартқан кетті гүл”.

(Абай, I том, 242-бет)

Алдыңғы үш жолда “Үйі – базар, түзі – той” балана-тын нәрсесі де, балайтын нәрсесі де бетпе-бет, қарама-қарсы. Ал, соңғы жолдарда тек бір-ақ жағы бар – “жауға мылтық (?), досқа – ынтық (?)”. “Гүл...”: Бірақ әңгіме Оспан туралы болғандықтан “мылтыққа” да, “ынтыққа” да, “гүлге” де балап отырғаны – Оспан екені оқушының көңілінде тұрады да, қарама-қарсы қойып баламаса да, оқушыға түсінікті.

“Абдырахманның келіншегі – Мағышқа Абайдың айтқан жұбатуы” дейтін өлеңді алсақ, мұнда алдыңғыдан гөрі де қиыннан қиысатындығын көреміз.

Алдыңғы (Оспан туралы) өлеңде өлеңнің бас жағында бір рет болса да, “Оспан” айтылады. Ал, мына соңғы өлеңнің еш жерінде де Абдырахманның аты аталмайды.

(Ол) “Тиянағым, тұрлауым,
Енді кімге асылдым...”

(Абай, I том, 242-бет)

Мұның метафора екенін тәуелдік жалғауы “ым”-мен жа-сырынып, ойда тұрған “ол” деген сөз арқылы білеміз. Не-месе:

“Самородный сары алтын
Саудасыз берсең алмайды
Саудыраған жезіне.
Саудырсыз сары қамқаны
Садаға кеткір сұрайды
Самарқанның бөзіне”

(Абай, I том, 59-бет)

деген өлеңін алалық.

Мұнда “алтын”, “камка” деп отырғаны – ақынның сөздері де, “жез”, “бөз” деп отырғаны – басқалардың сөзі. Бірақ, ол сөздердің қайсысы болсын сөйлемнен тысқары. Әйтсе де, сөйлемнің мағынасына қарай әңгіме не туралы екендігін аңғаруға болады.

Б. “Бейне (бейне бір), тең” тәрізді сөздер арқылы жасалынатын түрлері:

“Интернатта оқып жүр
Ылғи қазақ баласы.
Жас өспірім, көк өрім
Бейне қолдың саласы...”

(Абай, I том, 66-бет)

“Қайғың болар шермен тең,
Қара көңілім жермен тең,
Сенсіз маған жат төсек,
Болар бейне көрмен тең...”

(Абай, I том, 107-бет)

“Бейне”, “тең” сөздері қосылған жерде сөйлемнің мағыналары теңеу емес, метафоралық ұғым бергендігін бұл мысалдардан анық көруге болады.

Метафораның әр түрінен келтірілген мысалдар, ұлы ақынның өзіне шейінгі әдебиеттердегі поэтик тілдердің бар үлгілерін толық меңгеріп, әр түрлі өмір құбылыстарын суреттеуде оны өз керегіне жарата алғандығын көрсетеді. Бұл бір. Екінші, осы үлгілерді меңгере отырып, Абайдың өзінің де әдебиетке кіргізген “жаңа метафоралары” аз емес. Бұл екі.

Өрине, тілде болмаған жаңа сөздермен әдеби тілді байыту қандай ақынға болсын – әлінен тыс жұмыс. Өйткені, қандай ұлы ақын болмасын, бүкіл халықтан асып түсіп, жалғыз өзі тіл жасауы мүмкін емес. Ондай ақынды тарих білмейді. Әр елдің ұлы жазушы-ақындарының өзі кіргізген жаңа сөздері сол ұлттың жалпы тіліне салыстырғанда дарияға тамған тамшыдай ғана деуге болады. Қай ақын болсын, өзіне шейінгі жасалынған халықтың әзір тіліне кез келеді де, шашылып жатқан бай қазынаны маржанша тізіп, қиюын тауып қалап, тот басқанын аршып, кірлегенін тазартып, жансызына жан, қансызына нәр беріп, жаңа нәрсе етіп шығарады. Ұлы ақындар әдебиет тілін дамытты, байытты, жаңа сөз, жаңаша сөйлем, образ-

дар кіргізді дегенде – біз осыны ұғамыз. Міне, осы жағынан алғанда Абайдың қазақ әдебиетінің тілін жасауда еңбегінің өте зор екендігін поэтик тілдердің әрқайсысынан да көруге болады. Соның бірі – метафора.

Бізше, Абайдың қазақ поэтик тіл қорына қосқан жаңа метафорасы да аз емес. Әрі құнды. Сөздерін қазақтың өз тіл байлығынан алса да, оны қиюластырып қалауы үздік шебер, беретін мазмұндары терең, жаңа образ, жаңаша ұғым болып шығады. М ы с а л ы:

“Жүрек – теңіз, қызықтың – бөрі асыл тас,
Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас”

(Абай, I том, 228-бет)

“Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты”,

(Абай, I том, 124-бет)

“Достық, қастық – бөрі де жүрек ісі,
Ар, ұяттың бір ақыл – күзетшісі...”

(Абай, I том, 228-бет)

“Жүректің ақыл – суаты
Мархабат қылса төңір үшін...”

(Абай, I том, 196-бет)

“Өткен өмір – қу соқпақ,
Қылырады, талайды”

(Абай, I том, 172-бет)

“Өмір жолы – тар соқпақ, иілген жак,
Иілтіп екі басын ұстаған хақ”

(Абай, I том, 173-бет)

“Шығып кетер, я қалғыр,
Оған ақыл – арам без”.

(Абай, I том, 94-бет)

“Салған ән – көлеңкесі сол көңілдің,
Тақтысына билесін ол құлаққа”

(Абай, I том, 187-бет)

“Алды – үміт, арты – өкініш алдамшы өмір,
Желікпен жерге тықпас кісің бар ма?”

(Абай, I том, 205-бет)

“Шыныменен тамам ел
Кете ме екен ит бола...”

(Абай, I том, 76-бет)

“Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем...”

(Абай, II том, 80-бет)

Бұл келтіріліп отырған “Жүрек – теңіз, қызық – асыл тас”, “ақыл – ар-ұяттың күзетшісі”, тағы басқа метафоралық сөйлемдердің сөздерін жеке-жеке алғанда, жалпы сөздерімізде бұрыннан бар пәлендей жаңалығы жоқ тәрізді көрінсе де, Абайдан бұрынғы әдебиеттен Абай қолданған түрде кездестіре алмаймыз. Сондықтан олар жаңа. Әңгіме, әрине, оның тек жалаң түрінде ғана емес, мазмұнында да. “Ақылды ар ұяттың күзетшісі”, “жүрек – теңіз, қызық – асыл тас” дегенде сол көркем сөздердің астарлы мағынасында қанша терең ой, терең пікірлер жатыр. Осылар тәрізді әр образда үлкен мән жатушылық Абайдың басқа ақындардан ерекше қасиетінің бірі деуге болады.

Абай өлеңдеріндегі метафоралардың және бір өте жиі кездесетін түрі – эпитеттік метафора және метафораның шендестірумен байланысты келетін түрлері.

Эпитеттік метафора:

“Нісің – гүл аңқыған,
Нұрың – күн шалқыған”.

(Абай, I том, 135-бет)

“Ақ етің үлбіреп,
Өзгеше біткен гүл”.

(Абай, I том, 135-бет)

Жоғарғы жаңа метафораларға келтірген мысалдарды алсақ, метафораларының көбі эпитеттермен байланысты болып отырады. (“Өмір жолы”, не “тар соқпақ”, не “қу соқпақ”, “Бесік – тек қана жайлау емес, кең жайлау” т. б.)

Шендестірумен байланысты келетін метафоралар дегеніміз төмендегілер тәрізді:

“Сіз жалын шок, біз бір май,
Ыстық сөзің кірді ішке,
Май тұра ма пыжымай?...”

(Абай, I том, 107-бет)

“Қайғың – қыс, жүзің – жаз,
Боламын көрсем мәз”

(Абай, I том, 135-бет)

“Біз – қырғауыл, сіз – түйғын,
Тояттай бер, кел де алып”

(Абай, I том, 108-бет)

“Біреуі – көк балдырған, бірі – қурай,
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жа з?...”

(Абай, I том, 185-бет)

“Әйелде ешбір опа жоқ,
Бүгін – жалын, ертең – шок...”

(Абай, I том, 148-бет)

Бұл үзінділердегі сөздер – бір нәрсені екінші нәрсеге тікелей балауы жағынан алғанда метафора. Бірақ, “Қыс пен жазды”, “от пен майды”, “қырғауыл мен түйғынды”, “балдырған мен қурайды”, қысқасы, арасы алшақ жатқан екі нәрсені бір-біріне қарсыма-қарсы қоюшылық жағынан – шендестіру.

Ақын айтайын деген ойын, сөз жок, метафора арқылы бермек. Өйтсе де, ойын жинақы, жанды етіп беру үшін шендестіруді де қоса қолданады.

Әрине, оған таң қалуға болмайды. Өйткені, әдебиетте поэтик тілдердің өзара байланысты келіп отыруы тілдің жалпы заңы десек, кейде белгілі бір өмір құбылысын, не сезім дүниесін суреттегенде, поэтик тілдің бір түрімен оны айқын етіп беруге мүмкін болмайды. Ондай жағдайда ақындар өз ойын оқушыларына тез жеткізу үшін суреттеу құралының қазығы етіп қолданып отырған поэтик тілмен байланысты, поэтик тілдердің басқа да түрлерін қолданады. Ол, әрине, заңды да, керекті де. Мұны, әсіресе, ұлы ақындарда көп кездестіреміз. Әр түрлі өмір құбылысын суреттеуде бұл – Абайдың ең сүйіп қолданатын әдісінің бірі.

Біз, Абайдың шет тілдерден қолданған сөздерін тексерген тарауымызда, араб, парсы, орыс тілдерінен қанша сөз пайдаланып, ол тілдердің Абай тілінен орын алған себептерін айттық. Бұл сөздердің бірқатары ғылыми, философиялық діни термин болса, бірқатары шағатай, араб, парсы әдебиеттерінде қолданылатын образдар – поэтика-

лық тілдер. Мұндай образдар поэтик тілдің басқа түріне қарағанда, әсіресе, Абайдың метафораларында жиі кездеседі.

“Юзі – раушан, көзі – гауһар,
Лағылдек бет үші акмәр.
Тамағы қардан һәм биһтар,
Қашың – күдірет, қолы – шигә”

(Абай, I том, 32-бет)

“Я, ырым, калай болар жауап сөзін,
Мәт – қасың, төштит – кірпік, сәкін – көзің?”

(Абай, I том, 34-бет)

“Сен – жан ләззәті,
Сенсің жан шәрбәті...”
“Сұлуды сүймектік –
Пайғамбар сүннәті”

(Абай, I том, 135-бет)

“Сол Масғұт қыдыр шалдан бата алыпты,
Соңында “Шәмши – Жихән” атаныпты.
Мағынасы – “Бұл дүниенің күні” деген,
Жетіліп бізге ғыбырат сөз қалыпты...”

(Абай, I том, 252-бет)

Абайда орыс тілінің ықпалымен жасалынған да кейбір метафоралар жоқ емес.

“Единица – жақсысы,
Ерген елі – бейне нөл”.

(Абай, I том, 100-бет)

“Барымта мен партия,
Бөрі мастық, жұрт құмар”.

(Абай, I том, 137-бет)

немесе сөзі орысша болып келетін “Самородный сары алтын...” тәрізді метафоралық эпитет т. б.

Метафора Абайдың ең сүйіп қолданатын және көп қолданатын тілінің бірі дедік. Өрине, бұл кездейсоқ емес. Өйткені, көркем әдебиет сөздердің дәлдігін, анықтығын, жайнақы, ойнақылығын керек етумен қатар, айтайын де-

ген ой-пікіріне оқушыларының (читатель) шек келтірместей етіп сендіруін де талап етеді. Ол үшін әр образ өмір шындығына дәл келуі керек десек, сонымен қатар, айтайын деген пікірді үзілді-кесілді айту да – негізгі шарттың бірі. “Арыстандай Исатай” бұл әлі үзілді-кесілді пікір емес, “сол сықылды ғана”: Біз қиял арқылы әуелі арыстанды көзге елестетіп аламыз да, сосын барып Исатайдың қандай екенін шамалаймыз. “Арыстан еді Исатай” десек, мұнда “секілді” жоқ. Екі нәрсенің қасиетін бір-біріне ауыстырғанда “бұл – сол, соның өзі” деп көсіп айтады да, оқушыларының сенбеуіне, шек келтірулеріне жол қалдырмайды. Сондықтан, метафора поэтик тілдердің басқа түрлеріне қарағанда ой-сезімге тікелей әсер етеді. Жалпы ақындардың, соның ішінде Абайдың өлеңдерінде көп кездесетінінің бір себебі осы болуға тиіс. Және тенеумен метафораны сезімге әсер етуі жағынан алғанда, метафораның ерекшелігі де осы ой-сезімге тез әсер етуінде болады. Сонымен байланысты метафораның сезімге әсер етуде бізше тәуелдік жалғауы арқылы жасалынатын түрі ерекше орын алатынына үқсайды.

“Аспандағы жұлдызым,
Маңдайдағы құндызым,
Сұлу ажар көркемді,
Қыз да болса еркемді
Ақ Жүністей аруды
Алып қашып барасын...” (93).

“Алтыннан соққан қияғым,
Күмістен соққан тұяғым...” (94).

Осы үзіндіде келтірілген метафоралар – қайсысы болсын нәзік, сезімді тербетерлік сөздер. Абайдың сүйіспендік – махаббат жырлары:

“Көзімнің қарасы
Көңілімнің санасы...”

(Абай, I том, 134-бет)

деп келетіні де сондықтан, яғни, сезімге әсер ету тілегінен туатын тәрізді.

Абай өлеңдерінде шумақтың, не бунақтың санын толтыру үшін қолданылатын сөздердің болмауымен қатар, әр

сөзі белгілі бір мағынаға негізделінеді десек, бұны поэтик тілдердің әрқайсысына да байланысты айтуға болады. Абайдың қолданатын образдарының бәрі де белгілі бір мақсатқа бағыныпты. Әрине, ақынның оларды күні бүрұй ойлап алып, өлеңді сосын жазбайтыны кімге болсын мәлім. Ой тізгінін берік ұстасаң болды, сөз өзі келеді деп Қатон айтқандай, әр образ, әр сөз жазу үстінде туатындығы – жалғыз Абай емес, барлық ақынға тән нәрсе. Өйтсе де, ойдың да, ойшылықтың да шегі бар, шеңбері бар. Абайдың ойы мен сөзі әр кезде бірлікте. Бұл, әрине, ақындардың бәрінің қолынан келе бермейді. Ондай ой мен тілдің бірлігін күшті сақтау – Абай тәрізді ұлы ақындардың ғана қолынан келетін іс.

Міне, осы жағынан алғанда, Абайдың метафоралары кейде терең ой, кейде нәзік сезім, кейде көңіл-күйін беруге лайықталынады. Олардың әрқайсысына жеке тоқтап, талдау – айрықша өз алдына мәселе. Өйтсе де, метафоралармен байланысты, Абайдың айтайын деген ой-пікіріне қарай сөз тандауларының бірер мысалын келтірелік. Абайдың көп өлеңдері – өз заманының жаман жақтарын шенеп, мысқылдай отырып, түземек, кейінгі ұрпақтарды жамандық іс-әрекеттерден бездірмек болған сатиралық өлеңдер. Соған лайықты Абайдың өзіне тән тіл қолданыстары бар. Біз бұл мәселелерге кейін жеке тоқталамыз. Бірақ, жоғарғы талдап өткен метафораларды алсақ, Абайда сарказм негізіне құрылған метафора түрлерінің де кездесетіндігін көреміз. Абайдың:

“Екі сөзді төңір атқан (ол)
Шыр айналған дөңгелек”

(Абай, I том, 145-бет)

“Байы – баспақ,
Биі – саспақ.
Әулекі аспақ сыпыра қу...”

(Абай, I том, 143-бет)

“Құйрығы – шаян, беті – адам,
Байқамай сенбе құрбыға”

(Абай, I том, 130-бет)

деп келетін сөздері өзінің айтайын деген ойына образдарды тандап, талғап алатындығына дәлел бола алады. Ақын

өз кезіндегі сұм-сұрқиялыққа қарсы күрес ашып, халқын әділдік, адамгершілікке бастамақ болса, соған бөгет жасаушы сұм-сұрқияны ел ұғымындағы ең жексұрын нәрселерге балап, мысқылдап, жер жебіріне жетеді.

Қорыта келгенде, ауыз әдебиеті, өзіне шейінгі тарихи әдебиеттердегі метафоралардың бар үлгілерін Абай толық менгеріп, өз өлеңдерінде олардың әр түрін де кіргізуімен қатар, өзінше әр түрлі сөз байланысы, сөйлем құрылыстарын жасап, қазақтың әдеби тіліне толып жатқан жаңа метафора кіргізді.

Метафораның ұлғайған түрлерінің кейбіреулерін өзінің бұрынғы байырғы қалпынан өзгертіп, жоғарғы мәдениеттілік сатыға жеткізді. Метафора мен эпитет, антитеза мен метафоралардың байланысын күшейтіп, олардың тамаша-тамаша үлгілерін қалдырды. Айтайын деген ой-пікіріне лайықты сөз тандап, әр сөз пікірдің көлеңкесі болып, қалай тізілуі керек, оларды метафорада қалай қолданудың өнегелерін көрсетті.

6) МЕТОНИМИЯ

Ауыстыру мағынасында қолданылатын поэтик тілдің бірі – метонимия.

Метафора екі нәрсенің арасында тек ұқсастығы ғана болып ауыстырылса, метонимияда екі нәрсенің арасында белгілі бір байланысы болады да, сондықтан, біріншісінің орнына екінші нәрсені алмастырып айтады. Мұнда екі нәрсені бір-біріне баламайды да, теңемейді де, тек бірінші орнына екіншісін қолданады. Метонимияның жасалу жолдары жалпыға бірдей, сондықтан, қазақ тілінде былай жасалады деп айрықша тоқтауды керек етпейді.

Екі нәрсенің алмастырылып, бірінші орнына екіншісі айтылып, бірі арқылы екіншісін ұқтырудың түрі көп. “Мен екі аяқ іштім” (асының орнына ыдысын); “Ана үйдің құдасы келді” (иесінің орнына үйін); “Оның қаламы жүйрік” (ісінің орнына қолданатын құралын); “Тілі жүйрік” (сөзінің орнына тән мүшесін); “Мен Абайды оқыдым” (шығармасының орнына авторын); “Ойладың ба Ореке, барамын деп Азуға?” (елінің орнына қаласын, тұрағын) алмастырып айтулар – бәрі де метонимия.

Өмірдегі іс-әрекет, не әр түрлі бір-бірімен байланысты

өмір құбылыстары канша көп болса, алмастырылып айтылатын нәрселер де сонша көп болуы мүмкін. Демек, оларды байланыстарының түріне қарап жіктеу мүмкін емес. Сондықтан, қазақтың ауыз әдебиеті, тарихи әдебиеті және Абай өлеңдерінен метонимияға жалпы мысалдар келтіріп, салыстырулар жасап, бізше, Абайдың өзі кіргізген және метонимияларына тоқталмақпыз.

1) Ауыз әдебиетінен:

“Келбеттіден кенес сұра...” (95).

“Жабыны жалды екен деп сатып алма,

Жаманды малды екен деп жақын болма...” (96).

“Есің барда етегің жап,
Қайратың барда мал тап” (97).

“Бар мақтанса, табылар,
Жоқ мақтанса, шабылар” (98).

“Ақты құдай асырайды,
Қараны құдай табады” (99).

“Мыңнан біреу шешен,
Жүзден біреу көсем”. (100).

“Бірдің кесірі мыңға...” (101).

“Алыстан қызыл көрінсе,
Манат емей немене?” (102).

“Сол дәуреннің тұсында
Самарқанды сапырып,
Шапқан шөптей жапырып,
Аспадым да, саспадым...” (103).

“Байдың қызы жамылар
Масаты шекпен, қамқасын”. (104).

“Алты құлаш құла атпен,
Үсті толған болатпен...” (105).

“Сусар бөрік басында,
Үстіне киіп құлпыдан,
Керей ұлы Келмембет.
Сөйлес қылып кідірді,
Ауылының келіп сыртынан...” (106).

“Кигені атлас, қырмызы” (107).

“Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген” (108).

“Салмай тойға мінетін құлагерім,
Құлагерге жарасқан құранды ерім” (109).

“Жүк артында кездеседі осы шұбар,
Шұбарға мінген жанның бәрі кұмар” (110).

“Жүрсіз бе аман-есен, қиғаш қастар,
Қара көз, қызыл жүзді, сүмбіл шаштар?” (111).

“Мырзаның таңдап алған ақ білегі,
Құйқалақ кірлі мойын тоқалдардай.

Жарығы табанының тоқсан тілік,
Зырлайды жалаң аяқ от арбадай...” (112).

2) Тарихи әдебиеттен:

“Жігіт жақсы бола алмас,
Алғаны жаман болғансын...” (113).

“Күмбір-күмбір кісінетіп,
Күреңді мінер күн қайда?” (114).

“Ертеден салса,кешке озған,
Ылдидаң салса, түске озған,
Қой мойынды, көк жұлын,
Көк жұлынды жетелеп...” (115).

“Егізімнен айрылып,
Мен бір аққу болдым халықтан соң” (116).

“Мінгені Исатайдың ақ табан-ай,
Сүт беріп, сұлы беріп баптаған-ай” (117).

“Жаманнан туған жақсы бар,
Атасын айтса нанғысыз.
Жақсыдан туған жаман бар,
Күндердің күні болғанда,
Жарамады бір теріге алғысыз” (118).

“Ұлы менен қызына
Қырмызы, Қытай кигізген” (119).

“Үкілі құйрық, майда жал
Екі мезгіл жемдеді...” (120).

“Баскадан асып кеткен Исатай-ай,
Ішкені алтын аяқ, ақ құйрық шай” (121).

"Қара бір қасы қиылған,
Көкпеңбек темір киінген..." (122).

"Түркменнің қос қанатты, көк мойыны
Шабылып жер танымас бөйгі көрмей" (123).

"Өлсем де, "Көк кептерге" бір салайын,
Қу тақтай, екі шекті әкел бері..." (124).

"Ақ көйлек ғашық болсаң бізге деген,
Шығалық ақ түлкідей түзге деген..." (125).

Ауыз әдебиеті, Абайдың алдындағы және өз тұсындағы тарихи әдебиеттерден келтірген метонимияның мысалдарынан екі нәрсе бірінің орнына екіншісі алмастырылып (ауыстырылып) қолданғанда өмірдің сан алуан құбылыстарынан алынатындығы айқын көрінеді. Кейде аттын орнына түсі ("күреңді мінер күн қайда?"), кейде киімінің, қаруының орнына олардың жасалынған заты ("кигені атлас, қырмызы", "үсті толған болатпен"), кейде өзінің орнына киімі ("ақ көйлек ғашық болсаң бізге деймін"), кейде адамның орнына – қасиеті ("жаманнан туған жақсы бар, жақсыдан туған жаман бар"), қысқасы, шегіне жету өте қиын, қолданыла береді.

3) Абай өлеңдерінен кейбір мысалдар.

"Алтын, күміс кигені – қамқа, торғын,
Күтуші қыз, келіншек жүр соңында..."
(Абай, I том, 184-бет)

"Етімді шал сипаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға".
"Көрі, жас дәурені өткен тату емес,
Ешпек көнер, ет жүрек сату емес".
(Абай, I том, 184-бет)

"Тіпті оңбассың өзіңе өзін мәз боп,
Дастархан мен қатынды мақтан көрсең".
(Абай, I том, 184-бет)

"Ішіп терең бойлаймын
Өткен күннің уларын..."
(Абай, I том, 184-бет)

"Құдай қосқан қосақтан
Жалғанда қалдым жырылып..."
(Абай, I том, 246-бет)

"Ағын жесең, ақылың жанның асар,
Сары жесең, дәулетің судай тасар..."
(Абай, I том, 250-бет)

"Атаңды анаң азғырып
Тұрғызбаған бейішке..."
(Абай, I том, 250-бет)

"Имансыздық намазда
Қызыл бастың салған жол"
(Абай, I том, 100-бет)

"Дәрі қосқан аяқты ішкеннен соң,
Өзім барып жығылды шалқасынан..."
(Абай, I том, 263-бет)

"Көкпеңбек темір киген өңіш батыр
Тарттырып жөнеледі сырнай-керней"
(Абай, I том, 255-бет)

"Атадан алтау,
Анадан төртеу,
Жалғыздық көрер жерім жоқ".
(Абай, I том, 99-бет)

"Үйі мәз боп қой сойды
Сүйіншіге шапқанға..."
(Абай, I том, 92-бет)

Бұл тәрізі метонимиялар Абайда өте көп, әр алуаны табылады. Мысал үшін осылардың өзі де жеткілікті. Енді Абайдың өзінің енгізген метонимияларының кейбір үлгілерін келтірелік.

"Боламын деп жүргенде, болат қайтып,
Жалын сөніп, жас жүзін басады әжім".
(Абай, I том, 201-бет)

"Таланттың аты арындап,
Өр князға салған шақ".
(Абай, I том, 130-бет)

"Күшік асырап, ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты..."
(Абай, I том, 215-бет)

“Кеселді түйін шешілсе,
Керден мойын кесілсе...”
“Үміттің аты еліріп,
Қос тізгінді созбайды...”

(Абай, I том, 151-бет)

“Тың тұяқ күнім әйтсе де,
Қарбаңдаймын өкімдеп...”

(Абай, I том, 87-бет)

“Сенімі жоқ серменде сырды бұзды...”
“Жүрегінде жатады өкпе сызы...”

(Абай, I том, 70-бет)

“Алқыны күшті асаулар,
Ноқтаға басы кірді...”

(Абай, I том, 88-бет)

“Жаралы көңілімнің
Жазылмай сызығы...”

(Абай, I том, 165-бет)

“Өңкей уды жиып ап,
Себеді сорлы жүрекке...”

(Абай, I том, 172-бет)

“Сол қасқырша алақтап түк таппадым,
Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе?...”

(Абай, I том, 173-бет)

“Бітпейді ішімде..
Ғашықтың жарасы...”

(Абай, I том, 174-бет)

Келтірген үзінділердегі Абайдың қолданып отырған сөздері жеке алғанда, бұрынғы әдебиеттерде болса да, тап осы түрде, Абайдың қолданыстарындай сөз байланысы, өлең сөйлемдерін оған дейінгі әдебиеттен кездестіре алмаймыз. “Сыз” да, “сызық” та, “жара” да жай қолданыла береді. Бірақ, “көңілдің сызығы”, “өкпе сызы”, “ғашықтың жарасы” сезімге жаңаша әсер етіп, жүректі жаңаша тербетеді. Жаңалық дегенде осыны ұғуымыз керек.

Абай өлеңдерінде метонимияның жаңа түріне жататын бір алуан метонимиялар – нәрсенің, не адамның өзінің орнына “түсін” алмастырып айту. Бұның негізі бұрынғы әде-

биет нұсқаларынан да табылады: “Күренді мінер күн қайда?...” т. б. Бірақ, Абайда сол “түстің” өзіне жеке мән беріп, “түстің” өзін объект етіп суреттеушілік жиі ұшырайды. Бұл – бізше, ескі әдісті дамытып, ілгерілетіп, өзіңше жанарту. Бір адым алға бастыру.

“Ағын жесең, ақылын жаннан асар,
Сары жесең, дәулетің судай тасар,
“Ақ пен сары екеуін алмаймын” деп...”

(Абай, I том, 250-бет)

“Салак, олақ, ойнаспы, керім-кербез,
Жыртан, тыртан, қызылдан шығады ерек”.

(Абай, I том, 57-бет)

“Сол желіккеннен желігіп,
Жыңды сары жоғалды...”
“Қайғы келсе, қарсы тұр, күлай берме,
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме!...”

(Абай, I том, 195-бет)

“Рас сөзге таласып,
Ақжем болма, жаным, кел!...”

(Абай, I том, 100-бет)

Бұл келтірген үзінділерде нәрсенің өзінің орнына “түсін” алмастырып айту, бұрынғы “Салмай тойға мінетін күлагерім” емес, одан өзгеше, солардың ізімен, үлгісімен жасалса да, құлаққа естілу, көңілге қонымдылығы жаңаша. Абай өлеңдерінде орыс әдебиеті және орыс тілі арқылы батыс әдебиеті философиясының әсерінен туған жаңа метонимиялар жоқ емес.

“Қартаң бай, қатты сақ бол, тілге көнсең,
Мүйіз шығар қатынның тіліне ерсең...”

(Абай, I том, 185-бет)

“Единица нөлсіз-ақ
Өз басындық болар сол.
Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл...”

(Абай, I том, 100-бет)

Бұл үзінділердегі метонимиялардың негізінде орыс әдебиеті, көзқарасында орыстың халықшылдарының

“Дара бір мен көп” туралы көзқарастарының жатқандығы ерекше дәлдеуді керек етпейді.

Біз, бұл бөлімде бұрынғы әдебиетімізде не барының бетін аша отырып, Абай өлеңдеріндегі метонимиялардың негізгі түрлеріне мысалдар келтірдік. Бірақ, “метонимиялар Абайда не үшін көп қолданылады, өмір құбылысын суреттеудегі орны, мәні қандай?” деген мәселелерді синекдохамең байланысты айтуды дұрыс көріп, әдейі кейінге қалдырдық.

в) СИНЕКДОХА

Ауыстыру мағынасында қолданылатын сөздердің ерекше бір тобына жататын – синекдоха. Бұл жай сөздерде де, көркем әдебиетте де жиі кездеседі. Біз жай әңгімелесіп отырып та бүтіннің орнына бөлшек, жекешенің орнына көпшені қолдана береміз. Бірақ, оның синекдоха екенін аңғармаймыз. Біреудің неше жаны барлығын білгіміз келсе, “Басың нешеу?” дейміз. Шынында, білгіміз келіп отырғаны – адамы (Тура өз мағынасында олай деп сұрауға болмайды). “Пушкиндердей, Абайлардай ақын дүниеге сирек келеді” деп, жекешенің орнына көпшені қолданамыз. “Жау жоғары, біз төмен”. Шынында жау жоғары емес, көп. Әңгіме көп – қол туралы. “Жұрттың қалай екенін білмеймін” деп біреуге кейісек, жалқы ұғымның орнына “жұрт” деген жалпы ұғымды айта береміз. Міне, осылар тәрізді жекешенің орнына көпшені, көпшенің орнына жекешені, жалпының орнына жалқы, не жалқының орнына жалпы ұғымды қолдануды синекдоха дейміз.

Орыс әдебиетінің бұрынғы теоретиктері де (Потебня), осы күнгі теоретиктер де (Б. Томашевский, Л.И. Тимофеев, Г.Н. Пospelов) синекдоханы метонимияның бір түрі деп қарайды. Б.Томашевский, “Метонимияның ерекше бір тобы – синекдоха” десе (126), Л.И. Тимофеев “Дағдыда синекдоха – метонимияның ерекше бір түрі деп танылады, бірақ мазмұнына қарағанда, метонимия мен синекдоханың арасында үлкен айырма бар деп айта қоюға болар ма екен?” (127) дейді. Ал, Г.Н. Пospelов метонимия мен синекдохалардың айырмашылық және бірліктерін айта келіп, қорытындысында “Демек, синекдоха – метонимияның бір түрі ғана” (128) дейді.

Авторлардың бұл пікірлерінің дұрыстығына қазақ

әдебиетінен де толып жатқан мысалдар келтіруге болады. Кейде бір сөз бір сөйлемде метонимияның мағынасын берсе, екінші сөйлемде сол тұлғасында тұрып синекдоханың мағынасын береді.

“Қой мойынды көк жұлып,
Көк жұлыпды жетелеп...” –

деген өлеңіндегі “жұлып” аттың орнына қолданылса – метонимия, егер бүтіннің орнына бөлшекті қолдану болса – синекдоха.

“Тиелі ер пайдасы сасқан жерде,
Етегін ер жаңылып басқан жерде” –

деген сөйлемдегі “етегін” де сол тәрізді. Сондықтан, метонимия мен синекдоханың арасына үзілді-кесілді шек қою өте қиын. Өйтсе де, сол бұрынғы өзіне тән “ерекшеліктеріне” сүйене отырып, салыстырулар жасалық.

1) Ауыз әдебиеті:

“Тауда туған баланың
Екі көзі таста болар.
Ашаршылықта туған баланың
Екі көзі аста болар” (129).

“Жүрген аяққа жөргем ілігер” (130).

“Қолы қимылдағанның
Аузы да қимылдайды...” (131).

“Киіз кімдікі болса,
Білек соныкі” (132).

“Құс қанатымен ұшады,
Құйрығымен қонады...” (133).

“Жеңім жаман болса да,
Жағам жақсы...” (134).

“Жаңылмас жақ болмас,
Сүрінбес тұяқ болмас” (135).

“Әскерді көріп артынан
Өзімбай жаман шошынды” (136).

“Жауласқан жаудың жүрегі
Мұз құйғандай суысқан...” (137).

“Жемді мекен қылмадың,
Жемнен елді көшірдің...” (138).

“Қиямет түсті араға,
Қатын менен балаға.
Өрілді аттың құйрығы,
Өлім хактың бұйрығы...” (139).

2. Тарихи өдебиет:

“Жау жоғары, біз төмен...” (140).

“Қанатым сынды қайрылып,
Кенекемнен айрылып,
Бір көруге болдым зар...” (141).

“Ғаламға мағлұм болдым өлең жаттап,
Қысқартам адымыңды бір-ақ аттап” (142).

“Жыртар едім жағанды,
Жаңылтар едім тобаңды (143).

“Ашулансам, шырағым,
Жас та болсам, желкеңнен
Бір-ақ тістеп жұлқармын”.
“Бөкен терісін бөрік еткен,
Сексеуілден күрке еткен,
Бауырына тулақ жамаған,
Қаңбаққа жүзін қамаған...” (144).

“Ауызына қарасам,
Аш бөріге меңзеймін...” (145).

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНЕН

“Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең, өзін біл?”

(Абай, I том, 95-бет)

“Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан, ала ауыз.”
“Айттым сәлем, қалам қас,
Саған күрбан мал мен бас”.

(Абай, I том, 106-бет)

“Өткен соң базар,
Қайтқан соң ажар,
Не болады құр қу жак.”

(Абай, I том, 97-бет)

“Малыңды жауға,
Басыңды дауға
Қор қылма, қорға, татулас...”

(Абай, I том, 96-бет)

“Ендігі жұрттың сөзі – ұрлық, қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық...”

(Абай, I том, 51-бет)

“Біздерде ғашық көп,
Қайсысы саған деп...”

(Абай, I том, 136-бет)

“Тыныштыр еді жүрегім,
Жүздеріңді сау көрсем...”

(Абай, I том, 165-бет)

Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа...”

(Абай, I том, 169-бет)

Синекдоханың, жалпы алғанда, барлық түріне де мысал келтірдік. Абай өлеңдерінде өзіне шейінгі әдебиетте қолданылмаған синекдоха басқа поэтик тілдермен салыстырғанда анағұрлым басым. Абайда өте көп қолданылады деп танылатын эпитет пен метафорадан да метонимия мен синекдоха жиі кездеседі. Біздің қолымыздағы картотекалар осыны айқындайды. Сондықтан, бұрын қолданылмаған синекдоханың жаңа түрлерінің де Абайда көп кездесуі заңды. Бұл жаңа түрлер әр алуан жолдармен жасалынады. Көбінесе басқа поэтик тілдердің қарым-қатыс, өзара жанаша байланыстары арқылы жаңартылатынға ұқсайды. Мысалы:

“Шырайды қайғы жасырмай,
Күлкінің еріні кезермес”

(Абай, I том, 151-бет)

“Қайғы шығып иыққа,
Қамалтпасын түйікке,
Сергі, көңілім, сергі енді!”

(Абай, I том, 119-бет)

Бұл үзіндідегі өлеңдердің ой-сезімге әсер етудегі күштілігі, “тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп”, сезім дүниесін қозғайтын қасиеті – жаңа образ, жаңаша сөйлем құрылысында. Мұндағы синекдохалар – бүтіннің орнына бөлшекті қолдану (Бұл – барлық әдебиетте де синекдоханың көп кездесетін түрі. “Шырай”, “ерін”, “иық”). Былай-ынша алғанда, көп айтылатын, “ит арқасы жауыр” сөздер. Бірақ, Абайдың тап осы қолданыстарында, олардың шын мәнінде суреттеу құралы екенін мойындау былай тұрсын, тамаша үздік, жаңа образ екеніне де ешкім таласа алмайды. Ендеше, мұның кұпия сыры қайда? Бізше мұның кұпия сыры – жаңалығы, кейіптеу (жансызға жан беру) мен синекдоханың байланысты келуінде.

Екінші сөзбен айтқанда “Шырайды қайғы жасырмай” – “қайғының” жанданып, күн көзін бұлт жасыруды елестету; “күлкінің ерні кезермес” дегенде, “ерні кезерген” адам сықылдандырып, күлкіге жан бітіріліп, қиялға қондыру, “қайғы шығып иыққа” дегенде қайғыны өрмелеп жүретін жанды нәрсеңің кейіпіне келтіру ассоциациялары синекдоханы жаңа сөз, жаңа образ етіп отыру, басқалары да осы тәрізді әр алуан жолдармен жаңартылған. Бұларға Абай өлеңдерінен бірнеше мысалдар келтірелік:

“Нұрын, сырын көруге,
Көкірегінде болсын көз...”

(Абай, I том, 94-бет)

“Көзі барлар ойының
Күлер көтін ашқанға...”

(Абай, I том, 92-бет)

“Жаксы әнді тыңдасаң ой көзімен,
Өмір сөуле көрсетер судай тұнық...”

(Абай, I том, 188-бет)

“Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сыя, ашы тіл...”

(Абай, I том, 183-бет)

“Мезгіл өткен дәуренді қуалаған,
Не қылсын бір қартайған қу сүйекті”.

(Абай, I том, 184-бет)

“Жер күңіреніп, жұрт жылап,
Ағайын түгел жеткені-ай...”

(Абай, I том, 235-бет)

“Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла!”

(Абай, I том, 206-бет)

Көкірегінде оты бар,
Құлағын ойлы ер салсын...”

(Абай, I том, 121-бет)

“Өзінде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден...”

(Абай, I том, 158-бет)

“Тірі қалдым өлмей өрен,
Қатты батты тырнағың...”

(Абай, II том, 80-бет)

“Ықтиярсыз мұңды сөзім
Кетті ыршып жолыңа...”

(Абай, II том, 77-бет)

“Ет жүрексіз ернің айтпа сөзін,
“Тіл үйренген нәпсінің қу мінезін.
Тілде сүйек, ерінде жиек бар ма?
Шымылдық боп көрсетпес шынның жүзін...”

(Абай, I том, 205-бет)

Бұл үзінділер Абай өлеңдерінің бұрын қолданылмаған синекдохалардың байлығына да, жаңаша сөз байланыстары, сөйлем құрылыстары арқылы бұрынғы бардың өзі Абайша сөйлейтіндігіне де толық дәлел.

Сонымен қатар, әр түрлі өмір құрылысының бейнесін түгелдей беруде де Абай өлеңдерінде поэтик тілдің болу түрі ерекше орын алады. Абайдың не тамаша сұлу деген өлеңдерін алсақ, метонимия мен синекдоха негізгі суреттеу құралының бірі болып келеді. Абайдың атышулы “Аншылық туралы”, не “Қара көз, имек қас” атты өлеңдерін аламыз.

“Көре тұра қалады қашқан түлкі,
Қанды көз қайқан қағып шықса аспанға...”
“Қырық пышақпен қыржындап тұрған түлкі

О-дағы осал жау емес қыран панға..."
"Сегіз найза қолында көз аудармай,
Батыр да аял қылмайды ертең таңға..."

(Абай, I том, 39-бет)

"Қара көз, имек қас,
Қараса жан тоймас"
"Ауызың – бал, қызыл гүл,
Ақ тісің кір шалмас"

(Абай, I том, 135-бет)

Өрине, мұнда поэтик тілдердің (эпитет, метафора) басқа түрлері де бар. Бірақ, Абайдың осылар сықылды маңдай-алды көркем өлеңдерінде метонимия, синекдохалар айрықша орын алатындығын көреміз.

Абайдың кейбір сатиралық өлеңдері негізінде метонимия синекдохадан құрылады:

"Өуелде көтім бос көпір
Мықтыға неғып беттеймін.
Жуанды қойып, жуасты
Біраз ғана шеттеймін..."
"Бұзақының бүлігін
"Жаксы ақыл" деп, "күп деймін"

(Абай, I том, 89-бет)

деген төл сөздер де – таза метонимия мен синекдоха. Сөздерді сарказм, ироникалық түрде қолдану арқылы екі жүзді, жалтақ етіп көрсетпек болыстың образын ақын бере алған.

Метонимия бір нәрсенің орнына, екінші нәрсені алмастырып айтса да, синекдоха бүтіннің орнына бөлшек, көпшенің орнына жекешені айтса да, бірімен екіншіні, бөлшек пен бүтінді айтып бере алғандықтан, өмір құбылысын суреттеуде бұлар поэтик тілдің ең онтайлы, жинақы, жанды түрінің бірі саналады. Бір нәрсенің өзін айтпай, оның орнына жақындығы бар басқа нәрсені алмастырып айту: "Ей, қалпак, бері кел!", не бөлшекті қолдану: "Тұяғың нешеу?", "тың тұяқ күнім әйтсе де" деген сөздерді, "Ей, Сәрсенбай, бері кел!" деп, "Жылқы, сиыр, қой ешкің нешеу?" деген толық түрімен салыстырғанда әрі анағұрлым жайнақы, әрі анағұрлым жеңіл, анағұрлым көркем, әрі сол мағыналарды бере алады. Ал, жаңалықтың жаңалық іздеу, мез еткен сөздерді жана сөз, жана сөйлем-

дермен өзгертіп отыру адам баласының табиғи тілегі десек, алмастырып айту, бөлшекті қолдану бұл тілекке де қабысады.

Қазақтың ескі өмірін өзгертіп, жанартпақ болып, ұлы тілекті алдына қойып іс еткен, сол жолдағы еңбегінің бір зор саласы – әдебиет болса, оған өз өлеңдерімен үлкен төңкеріс жасап, әрдайым жаңалыққа жаны құмар болған ұлы ақынға алмастырып отырудың, бүтіннің орнына бөлшекті қолданудың – осы айтылғандар тәрізді сезімге жаңаша әсер ету жағы да көңіліне қона кетті. Абай өлеңдерінде метонимия, синекдохалар көп кездесуінің негізгі себебі осы айтылғандар деуге болады.

г) СИМВОЛ

Символ. Қазақша бір сөзбен айтқанда, бейнелеп сөйлеу. Айтайын дегенін ашып айтпай астарлап, басқа бір нәрсенің бейнесінде суреттеу.

Символ психологиялық параллелизмнің бір тарауы, соның дамыған, өскен түрі деп танылады. Өуелде, адам баласы көңіл күйін табиғаттағы құбылыспен қатар қойып суреттеді, екеуін бір-біріне ұқсатып, екеуіне де төн жалпы бір жақындық тапты; осыдан параллелизм туды. Кейін адам санасы өсе келе, қаз-қатар қойылатын екі құбылыстың (параллелизмнің бір мүшесі) бірін қалдырып, екіншісін жеке алып суреттеді. Сөйтіп, параллелизмнің бір сынары – символға айналады деген қорытындыға келеді. Міне, осы тұрғыдан қарап, қазақтың ауыз әдебиеті, Абайға шейінгі тарихи әдебиетін негізінен алғанда (көпшілігінде), символдың параллелизмнен өлі түгел ажырай алмағандығын көруге болады.

"Ақ тұлпар орға жығылса,
Желіде қалған жас құлын
Құнан, дөнен болғанда
Иесі мінбес деменіз.
Ақ сұңқар торға іліксе,
Ұяда қалған балапан
Темір қанат болғанда
Үйрек ілмес деменіз..." (146).

Бұл үзінді жай қарағанда көп мүшелі параллелизм тәрізді. Бірақ, параллелизмнің (адам туралы айтылатын)

бір мүшесі жоқ. Сондықтан символдық ұғымға жақындайды. Таза символ деуге тағы болмайды. Өйткені, жоқ сөздің, құбылыстың орны сезіліп тұр. Символда параллелизмнің жасырын қалатын жағы мүлде сезілмейді. Ауыз әдебиеті, Абайға дейінгі тарихи әдебиеттің дені символдың параллелизмнен әлі түгелдей жігін ашып болмаған кезін аңғартады деуіміздің себебі осы.

Бірақ, бұл сөзден ауыз әдебиетінің не Абайға дейінгі тарихи әдебиеттің бәрі осылай деп үзілді-кесілді қорытынды жасауға болмайды. Біздің негізгі (көпшілігі) деген сөзді қоса айтуымыздың мәні осында. Яғни, ауыз әдебиетінің кейбір нұсқаларында, Абай алдындағы тарихи әдебиеттерде параллелизмнен бөлініп шыққан символдық образдарды да кездестіруге болады.

“Орал таудың ор түлкісі,
Айнала қуса, ит жетпес.
Орал таудың ақ иығы –
Ақ иық келсе, тек кетпес...” (147).

Бұл – Бекболат бидің Абылай ұстап алып кеткен баласын ажырата барғанда ханға айтқан сөзі. Баласын Бекболат алып кеткесін, бейнелеп айтқан бидің бұл сөзін Абылайдың қасындағы билері шеше алмай, өзі шешіпті.

“Орал таудың ор түлкісі” деп өзін айтты, “Айнала қуса, ит жетпес” деп сендірді, “Ақ иық” деп мені айтты, “Ақ иық келгесін, тек кетпеуі жөн”, әйтсе де, “кешірер” деді – дейді Абылай. Бұл ауыз әдебиетіндегі символдың нағыз таза түрі. Мұнда параллель етіп отырған екінші нәрсенің орны мүлде белгісіз. Оқушылар басқа нәрселермен салыстыра, ойлай келе шеше алады. Ол өз алдына. Символ – бейнелеп сөйлеу ауыз әдебиетінде, билердің сөзінде көбірек кездеседі. Өйткені, билер – үстем таптың идеологтары. Олар айтайын дегендерінің ұшығын ғана көрсетіп, жұмбақтап сөйлеуді негізгі әдісі етті. Өздері үстем тап өкілдері болғандықтан жалпы бұқара көпшілігіне түсінікті бола бермеуді ойлады. Сөйтіп, жұмбақтап сөйлеуі кездейсоқ емес, өздерінің таптық тілек, мүдделерімен байланысты.

Символдың тамаша бір үлгісі – XVIII ғасырда өмір сүрген Ұлы жүз – Төле би, Орта жүз – Қаз дауысты Қазыбек, Кіші жүз – Қаражігіттің мына бір-бір ауыз сөздері деуге болады.

Қалмаққа қарсы бірігіп күресу жөнінде үш би көл жағасында бас қосып, әрқайсысы бейнелеу түрде бір-бір ауыз сөз айтады.

Төле би көлге қарап: “Алар ма еді мына көлдің қуын атып...” Қазыбек: “Қу атам деп жүрмеңіз суын атып”.

Қара жігіт: “Үлкен той, ұлы жиын боп жүрмесін, Перінің суда жүрген қызын атып” дейді. Осы сөздерден өздері ұғынысып, қалмаққа қарсы күреске үш жүздің де әзір екенін біліп, елдеріне қайтады. Осылар тәрізді символдың аз да болса, кейбір таза түрін Абай алдындағы тарихи әдебиеттен де кездестіреміз.

“Күмісті мылтық қолға алып,
Көлден қуларды ұшырдым.
Қолымдағы құсымды
Қапылықпен ұшырдым.
Алтыннан айбар тор жасап,
Ақырда қолға түсірдім” (148).

Бұл мысалдар, біріншіден, ауыз әдебиеті, Абайға шейінгі тарихи әдебиетімізде де өз мәніндегі символдың болғандығын дәлелдесе, екіншіден, параллелизмнен символдың қалай айрылатындығын да айқындайды. Жоғарғы үзіндіде әңгіме тек қана аққу туралы. Бірақ, айтайын деп отырғаны аққу емес, басқа нәрсе. Оның астарлы мағынасы не екенін біз өзіміз ойлап табуымыз керек. Нені айтпақ, ол символда айтылмайды. Параллелизмде астарлы мағына жоқ. Параллелизмнің екі жағы қатар суреттелсе, символда тек бір-ақ жағы болады дейтініміздің түйіні осында.

“Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Көл қорыған сен едің,
Сен де айрылдың көліңнен.
Ел қорыған мен едім,
Мен де айрылдым елімнен” (149).

Бұл – параллелизм. Егер осыны жоғарғы үзіндімен салыстырсақ, символ мен параллелизмнің айырмасы ап-айқын тұрады.

Символға жасалған бұл шолу, әрине, жеткіліксіз. Басқа поэтик тілдерге қарағанда, бұған өте аз тоқтауымыздың себебі – тақырыптан ұзап кетпеу. Тақырып “Абайдың поэтик тілі” болғандықтан ауыз әдебиеті, Абай алдындағы тарихи әдебиет бұл еңбекте Абаймен салыстыру үшін ғана керек десек, Абайдың өз өлеңдерінде символ мейлінше аз.

Сондықтан оған көп тоқталмаймыз. Абайдың барлық өлеңінде өз мәніндегі символ деп “Сегіз аяқ” атты өлеңнің:

“Жартасқа бардым,
Күнде айкай салдым,
Онан да шықты жаңғырық.
Естіп үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қанғырып.
Баяғы жартас – бір жартас,
Қаңқ етер, түкті байқамас” –

(Абай, I том, 98-бет)

деген жерін айтуға болады. Бұл, сөз жоқ, таза символ, мұны параллелизммен шатастыра алмайсың. Ал, осыдан басқа бейнелеу (символ) Абай өлеңдерінде кездессе, ол – өлгі келтірген үзіндіміздей, өмірдің бір құбылысын екінші нәрсенің бейнесінде суреттеу емес, жай сөз арасында келетін символдық образдар ғана.

“Үсті-үстіне бас салса,
Сонда пәнде оңбайды.
Жылама, Мағыш, жылама,
Алладан өлім тілем.
Қолдан ұшқан ақ сұңқар
Қайтып келіп қойбайды...”

(Абай, I том, 242-бет)

Мұнда символ – “қолдан ұшқан ақ сұңқар”. Бірақ символдық образдың айналасындағы сөздердің бәрі анайы, ашық айтылып отырғандықтан символдың астарлы мағынасы Абдырахман екені ап-анық тұрады да, Абдырахман – “қолдан ұшқан ақ сұңқар” деген ұғымды беріп, образ метафораға айналып кетеді. Немесе:

“Жат қораны күзеткен
Қартан шалда сана жоқ...”

(Абай, I том, 182-бет)

“Жат қора” – символ. Бірақ, айналасының бәрі өмір шындығын өз қалпында суреттеу болғандықтан, ол сөздердің бейнелеуі екені сезілмей де қалады.

Немесе Абайдың “Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап?” деген өлеңін аламыз:

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап?
Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.
Қыран шыкса, қияға жібереді,
Олар да екі құсын екі жақтап.
“Қаркылдап қарға қалмас арт жағынан,
Күйкентайы үстінде шықшылықтап.
Өзі алмайды, қыранға алғызбайды,
Күні бойы шабады бос салақтап.
Тиіп, шығып ыза қып ұстатпаса,
Қуанар нелері сонда ыржақтап.
“Не таптық мұныменен” деген жан жоқ.,
Түні бойы күпілдер құсын мақтап.
Басқа сая, жанға олжа дөңме жоқ,
Қайран ел осынымен жүр далақтап...”

(Абай, I том, 48-бет)

Бұл өлең, түгелдей алғанда, бейнелеумен жазылған өлең деуге болады. Айтайын деген пікірін ашып айтпай, бүркіп, әр нәрсенің бейнесінде астарлап айтады және осыны аяғына шейін берік сақтайды. Бірақ, сол бейнелеу ретінде алынып отырған “қыран”, “қарға”, “күйкентай” өз кезінің әр алуан адамдары екенін білу де қиын емес. Бұл оны бейнелеуден гөрі пернелеуге (аллегорияға) жақынатады. Бейнелеу (символ) мен пернелеудің (аллегорияның) арасы бір-біріне өте жақын болғандықтан солай көріну де заңды.

Әйтсе де, пікірін ашып айтпай, астарлап айтуды аяғына шейін сақтап шыққандығына, бейнелеу ретінде алынып отырған “қыран, қарға, күйкентайлардың іс-амалдары, адамның емес, сол кұстардың істеріне тән болуына және аллегорияша пікір белгілі бір мінез-құлықты жөндеуге тура жұмсалынбай, сол пікірді алыстан орап айту жақтарына қарағанда да, өлең дегенмен де символдың қасиетін жоғалтпайтын сықылды.

Әңгіме Абай өлеңдеріндегі символ, онымен байланысты параллелизм туралы да айтылып отырғандықтан, символ мен параллелизмді түсінуде ерекше маңызы бар ақынның мына өлеңіне тоқталмауға болмайды:

“Жазғытұрым қылтиған бір жауқазын
Қайдан білсін өмірдің көбін, азын,
Бейтеректі күңдейді жетемін деп,
Жылы күнге мәз болып, көрсе жазын.

Күз келген соң тамырын үсік шалып,
Бетегеге жете алмай болар жазым.
Мен-дағы көп есіттім жастың назын,
Қол жетпеске қол созар бар ма лажын?
“Боламын” деп жүргенде, болат қайтып,
Жалын сөніп, жас жүзін басады өжім.”

(Абай, I том, 201-бет)

Өлең – осы тұрғысында психологиялық параллелизм. Мұндағы қатар тұрған екі нәрсе: 1. “Жауқазын” (жапырақ шөптің бір түрі). 2. Жас (адам). “Жауқазын” бөйтеректі күндейді, “жас қол жетпеске қол созады”, “Жауқазынның тамыры” үсік шалып, бөйтерекке жете алмай жазым болса, “жас тың боламын деп жүргенде, жалыны сөніп, түсін өжім басады...” “Қысқасы қатар қойылған екі нәрсе (жауқазын мен жас) бірін екіншісі сол түрде аудармай, қайталайды. Осы қалпында мұны психологиялық параллелизмнің тамаша үлгісі десек, сонымен қатар, бұл өлеңнің және бір тамаша жағы бар.

Біз жоғарыда символ мен параллелизмнің айырмасын айтқанымызда символда қатар алынатын екі нәрсенің жаңа бір жағы алынып, екінші жағы айтылмай, тасталынып кетеді дедік. Егер осы өлеңнің “жауқазыны” ғана алынып, (оның екінші жағы) параллел болып отырған “жастығын” әдейі тастап кетелік:

“Жазғытұрым қылтиған бір жауқазын
Қайдан білсін өмірдің көбін, азын.
Бөйтеректі күндейді жетемін деп,
Жылы күнге мас болып, көрсе жазын.
Күз келген соң тамырын үсік шалып,
Бетегеге жете алмай болар жазым” –

деп қысқартсақ, табиғаттың бір құбылысы туралы айтылған, өз алдына бір өлең болып шығады. Бұл – еш мүлтігі жоқ символ. Мұнда қатар қойылған “жастық” жоқ. Өйтсе де, “Жауқазын” арқылы “жас”, “жастықты” ұғамыз. “Жауқазын” – бұл өлеңде “жастық”, “жастықтың” бейнесінде алынған деп ұға аламыз. Символ параллелизмнен айрылып шықты деген пікірдің дұрыстығын дәлелдеуде болсын, екеуінің айырмасы қандайлығын тануда болсын. Абайдың бұл өлеңі – таптырмастық үлгі.

Абайдың өлеңдерін түгелдей алып зерттегенде, символ

дың бұл төрізді, тек екі-үш өлеңдерінде кездесуі, ақынға өмір құбылысын бейнелеп суреттеу әдісі таныс болса да, оны мейлінше аз қолдануы, әрине, кездейсоқ емес.

Абай – өз творчествосында майданға ашықтан-ашық шыққан ақын. Өз кезіндегі қазақтың феодалдық аулындағы ескішілдік, надандық, жалқаулық, партияқорлық “түйені түгімен, биені бүгімен жұтатын” паракорлықтардың бәрін де Абай бұлжытпай, өз қалпында суреттеді. Оларға қарсы күрес майданында “ұлы сыя” мен “ащы тілді” аямай жұмсап, қазақтың ескі феодалдық, буржуазиялық өміріндегі не зұлымдық деген нәрселерінің халыққа шын бетін ашып берді. Сөйтіп, Абайдың әдеби стилі шын мәніндегі реализм болды. Абай өлеңдерінде символдың аз кездесуі ақынның осы реалистік стилімен байланысты, түп тамыры осында жатыр деуге болады.

Абайдың басқа поэтик тілдеріне тоқталғанда, әрдайым оның поэтик тілге өзі кіргізген жаңалықтарына айрықша тоқталсақ, символмен байланысты оны жасай алмаймыз. Өйткені, символдың анауы жаңа, мынауы ескі деп жіктеу жалпы мүмкін емес, ол жердің шегін табу қиын. Екінші, Абай реалистік стильдің ақыны десек, символ – негізінде символистік стильге тән образ. Демек, оның символ жөнінде мынадай жаңалықтары бар деуге Абай еңбектерінен материалдар табуға болмайды.

Абайдың аудармаларында символмен келетін екі-үш өлеңдері бар:

“Қонады бір күн жас бұлт,
Жартастың төсін құшақтап.
Жөнелді ертен, қалды үміт,
Көк жүзіне ойнақтап.
Өжімді жүзі тершіген
Көрі жартас таң қапты.
Бөрі осы-ау деп қыз (із) деген,
Томсарып тұрып жылапты...”

(Абай, II том, 146-бет)

Жалғыз жалау жалтылдап
Тұманды теңіз өрінде...
Жат жерде жүр не тыңдап?
Несі бар туған жерінде?
Ойнақтап, толқып, жел гулеп,
Майысар дінгек сықырлап...

Ол жүрген жоқ бақ іздеп,
Қашпайды бақтан бойды ұрлап.
Астында дария көк майдан,
Үстінде сәуле алтын күн.
Қарашы, ол бүлік құдайдан
Сұрайды дауыл күні-түн”.

(Абай, II том, 145-бет)

“Қорқытпа мені дауылдан,
Дүрілдеп тұрса тау мен сай.
Шатырлап тұрған жауыннан
Жарқылдап тұрса түскен жай.
Көк торғындай аспан-көк,
Білемін, жайнап ашылар,
Ісі аңқыған бәйпешек
Түрленіп жерді жасырар...”

(Абай, II том, 93-бет)

“Құдай мықты жаратқан үлкен жартас
Былып-былып еткен бет бұрып судан қайтпас.
Бұлтта суық дауыл жөймен сырлас,
Өзгені жан екен деп сырын айтпас...”

(Абай, II том, 107-бет)

Бұлардың соңғы екеуі – үзінді. Абай бұл өлеңдерді өзінің замандасы және ең тереңнен сүйетін ақыны – Лермонтовтан аударған. Мұндағы символдық образдар Лермонтовқа жатады. Оны Абайға жапсырудың керегі жоқ. Абайдың бұл жөніндегі үлкен еңбегі – орыс тілінде айтайын деген пікір символ арқылы айтылғандығын дұрыс ұғынып, аудармасында да сол стильді берік сақтап, символдық өлең етіп аударылуында ғана. Сондықтан бұл жеке тоқталуды керек етпейді.

д) АЛЛЕГОРИЯ

Аллегория – тропаның (ауыстырып айту) бір түрі. Символ тәрізді аллегория да айтайын деген пікірін астарлап айтады. Екеуінің жақындығы, айырмасы жөнінде символмен байланысты азырақ айтылып өтті. Бірақ, толық емес. Толығырақ айтқанда символда бейнеленіп отырған нәрсе не екені белгісіз болады.

Мысалы: Абайдың “жартас”, не “жауказынын” әркім өзінше, әр түрлі ұғынуы мүмкін. Бұл бір.

Екінші: символ табиғат жөнінде, не басқа бір нәрсе туралы жеке өлең болып өмір сүрсе, аллегория негізінде адам мен айуанның арасынан шығып кетіп, жеке бір ұғым бере алмайды.

“Қонады бір күн жас бұлт, Жөнелді ертең, қалды үміт,
Жартастың төсін құшақтап, Көк жүзінде ойнақтап” –

деген Абай аударған Лермонтовтың өлеңін алсақ, мұны, тек жалғыздықтың символы деп қана емес, табиғат құбылысының бір алуан суреті – пейзаж деп те ұғынуға болады. Ал, аллегорияда олай түсінуге жол жоқ. Мысалы:

“Тұрды патша қайғырып, уайым жеп,
Ала қойды болады қайткенім еп?”
Аю, түлкі қасында – уәзірлері,
Кенеседі оларға “қайтемін? деп”.
“Қолбаң етіп, қорс етіп сөйлейді аю.
“Батыр патшам, не керек көп ойлану.
Қойды жан деп, есіркеп кім аяйды?
Ақылы ала қойдың – қырып салу...”

(Абай, II том, 129-бет)

Аңдардың арасындағы бұл тәрізді кеңестің болмайтынын жұрттың бөріне мәлім. Сондықтан арыстан да, аю да, қасқыр, түлкілер пернелеумен айтылып отырған адамның қара жүректері мен қулары екенін, ала қой – момындар екенін аңғару қиын емес.

Сонымен, адамдардың арасындағы әр түрлі қарым-қатынастары, айуандардың араларындағы қарым-қатынас етіп, айтайын дегенін астарлап, сол айуандардың іс-әрекеттері етіп айтып беретін поэтик тілдің бір түрі аллегория – пернелеу деп аталынады. (аллегория – пернелеу мұнан бұлай бір ұғым деп түсінілуі керек).

Аллегория қазақ әдебиетінде ескі заманнан келе жатқан төсіл екендігін қазақтың “Төрт түлік мал және әр түрлі жануарлар туралы” айтылатын ескі, ой-сананың сәбилік дәрежесінде туған әр түрлі ертегі, өңгімелер де айқындайды. “Арыстан, қасқыр және түлкі”, “Түлкі мен қасқыр”, “Аю мен түлкі”, “Түлкі мен бөдене”, “Аю мен қойшы”, тағы басқа ертегілерді алсақ, тілдері бір өңкей аллегория

болып келеді. Аллегория әуелде адамдардың арасындағы қарым-қатыстарды астарлап айтудан туған ғана емес. Айуандардың арасында да, адамдардың арасындағыдай қарым-қатыстар бар деп өздері шын сенген ой-сананың сәбилік кезімен байланысты туған. Бірақ, кейін ол түсінік ескірген кезде астарлы ұғымы бар поэтик тілдің бір түрі болып, әдебиеттен берік орын алғанға ұқсайды.

Қазақ ауыз әдебиетінде аллегорияның және көп кездесетін жанры – өтірік өлеңдер. Көбіне жастардың өзара ойын-сауықтарында айтылады. Мұны қазақтың ауыз әдебиетіндегі басняның алғашқы бастамасы деп жорамалдауға болады. Жалпы құрылысы басняға ұқсайды. Тілі – аллегориямен келеді. Бірақ, басня тәрізді мінез-құлықты жөндеуге арналған нәрсе емес. Адам өмірінде болатын қарым-қатынастарды, айуан, не әр түрлі жәндіктердің арасында етіп пернелеп, күлкі үшін жай суреттейді де қояды:

Беріпті бақа қызын көбелекке,
Жүріпті қара шыбын жеңгелікке.
Бір туын құмырсқаның ұстап сойып,
Той қылып ат шаптырған төңірекке...”

(Өтірік өлең)

Кейде айтушының өзі де араласа жүреді:

“Мен өзім бес жасымда ұрын бардым,
Сонда да тең құрбымнан бұрын бардым.
Айғырын кесірткенің ұстап мініп,
Алдыңан қайын атамның қырындадым...”

(Өтірік өлең)

Міне, ауыз әдебиетіндегі аллегорияның әуелгі нұсқалары деп айуанаттар туралы ертегілер мен осы өтірік өлеңдерді айтуға болады.

Ал, XVIII ғасырда басталатын тарихи әдебиетті алып, Абай кезіне дейін шолып өтсек, не басня, не ертегі, не сказка, сатиралық ертегі, қысқасы аллегориямен жазылатын өлең, өңгімелерді кездестіре алмаймыз.

Басня, оның негізгі құралы болып саналатын – аллегория тарихи әдебиетте XIX ғасырдың екінші жарымында ғана көріне бастайды. Әдебиет майданына Абайдан 3–4 жыл ғана бұрын шыққан Алтынсарин орыс ақыны Кры-

ловтың бірнеше басняларын аударды. Сонымен байланысты, аллегориялық образдар да бұл кездердегі өлеңдердің тілінен орын алды:

“Көзіме күні бойы көрінбеп ең,
Келесің, сөйле! – деді, сен қай жақтан?
Сонда бұл мұрынын көкке көтереді,
Адамсып маңызданып жөтеледі.
Жер жыртып күні бойы шаршап келем,
Мазалап, сұрап саған не керегі.”

Алтынсаринның басқа аудармалары да осылар тәрізді.

Алтынсарин Крыловтың үш-төрт қана баснясын аударды. Өйтсе де, осының өзі Абайдың болсын, не өз кезіндегі басқа ақындардың болсын басня жазуларына мұрындық болды.

XIX ғасырдың екінші жарымында Алтынсаринның қолға алған игілікті ісін дамытып, ілгерілеткенде, Крыловтың басняларын шебер түрде қазақтың ұғымына жаттық етіп бере білген де – Абай. Абай Крыловтан он төрт басня аударды. Осы аудармамен байланысты Абай өлеңдерінен аллегория орын алды:

“Ірімшікті құдайым
Кез қылды бір күн қарғаға.
Алып ұшып барды да
Қызық қылып ашарға.
Үлкен олжа емес пе
Ірімшік деген қарны ашқа?
Тұмсығында ірімшік,
Ойлап, қарап тұр еді.
Бір ку түлкі сорына
Жақын жерде жүр еді.
“Қарағым, неткен сұлу ең?!”
Деп таңырқап таңданды.
Неткен мойып, неткен көз!
Осыдан артық дейсіз бе
Ертегі қылып айтқан сөз?!”

(Абай, II том, 131-132-бб.)

Абайдың аудармасы мен оның алдындағы Алтынсаринның аудармасын тіл жағынан салыстырсақ, айырмашылығы жоқ. Олай болмауы мүмкін де емес. Өйткені, ауда-

рып отырғандары – басня, басняның тілі – аллегория болғандықтан, басқа жол жоқ. Дегенмен де, Абайдың бұл туралы да орны бөлек тәрізді.

Өйткені, басняға тән ерекшелік – қысқа-қысқа өлеңге бірнеше жануарларды қатыстырып, оларды өзара сөйлестіріп, қысқасы, сюжетке құру. Бұл жөнінде негізгі орын алатын суреттеу емес, аз сөзге көп мағына сыйғызылып, құрылатын қысқа-қысқа диалогтар. Диалогтың мұндай түрі Абайға шейінгі әдебиетте тек Алтынсаринның ғана аудармаларында аз-маз кездеседі. Ал, ауыз әдебиетіндегі өлеңдерден де, не тарихи ақындардың шығармаларынан кездестіре алмаймыз. Аз сөзге көп мағына сыйғызып, сол сөздерінде әр жануардың өзіне тән характерлер берілетін өте тұжырымды түрде, кейде ирония, кейде сарказммен құрылатын диалогтардың Крылов баснясын аударумен байланысты Алтынсарин бастаушы ақын болса, Абай – оны дамытып, ілгерілеткен, мәдениетті елдердің әдебиеттерінде кездесетін, алдыңғы айтылған принципті берік сақтаған, диалогтардың тамаша үлгілерін жасаушы ақын.

Мысал үшін Абайдың “Шегіртке мен құмырска” деген аудармасын аламыз:

“Селкілдеп келіп жығылды,
Аяғына бас ұра.
“Қарағым, жылыт, орын бер,
Жаз шыққанша асыра!”
“Мұның, жаным, сөз емес,
Жаз өтерін білмей пе ең?
Жаның үшін ешнәрсе,
Ала жаздай қылмап па ең?”
“Мен өзіндей шаруашыл,
Жұмсақ илеу үйлі ме?
Көгалды қуып, ән салып,
Өлеңнен қолым тиді ме?
“Қайтсін, қолы тимепті,
Өлеңші, өңші есіл ер.
Ала жаздай ән салсаң,
Селкілде де, билей бер!”

(Абай, II том. 127-бет)

Міне, осы үзіндінің өзінен-ақ қысқа түрде құрылған диалогтың “шегіртке мен құмырска” образдарын жасауды қандай мәні барлығы анық. Не барлығы 20-30 жолдың

ішінде пернелеу түрінде әкәушіл жалқау мен еңбекшінің образдарын жасап, адам баласын еңбекке үндеуде мағынасы терең пікір айтушылық шебер құрылған диалогпен ғана жасалынып отыр.

Әрине, бұл айтылғандардың негізі орыс әдебиеті – Крыловта, ескі грек әдебиеті – Эзопта жатыр. Олардың классик үлгісі қазақ әдебиетіне шебер түрде енгізіп, бойына сіңіруде Абайдың әдебиетте аққула орны бар. Оны көрмей кетуге болмайды.

Диалог түрінде болмаса да, аз сөзге көп мағына сыйғу жүйесіне негізделген, төл сөздерді шебер қолданушылық Абайдың өз өлеңдерінде жиі кездеседі. Мысалы:

“Бай алады: “Кезінде көп берем” деп,
“Жетпей тұрған жерінді тек берем” деп,
Би мен болыс алады күшін сатып,
“Мен қазақтан кегінді әперем” деп, т. б.

(Абай, I том. 46-бет)

Ақын төл сөзді шебер қолдануының арқасында көп ұтқан. Артық сурет, артық баяндаулар қысқартылып, ой түйініне төл сөздер арқылы тікелей келген. Абайдың қолданысында әр төл сөз өзі үшін өздері жауап беріп, ақынның айтайын деген пікірін қысқа түрде ұқтыра алады. Сөйтіп, Абай Крыловтан қазақшылға баснялары арқылы жалпы аллегорияға ерекше бір жаңалық кіргізе қоймаса да, аз сөзге көп мағына сыйғызған диалог жөнінде қазақ әдебиеті үшін зор еңбек етті.

е) КЕЙІПТЕУ

(Олицетворение)

Қазақ ауыз әдебиетін, Абай алдындағы тарихи әдебиетті, оларда қолданылатын кейіптеулерді алсақ, жансыз нәрселерді жандандыру, жануарларға тіл бітіру, ескі наныммен байланысты әртүрлі мифті адам бейнесінде көрсету деп, негізінде өзара үшке бөлуге болады:

I

“Кел, кел, бұлт, кел, бұлт!
Ағысы қатты сулардан,
Екі енеге тел бұлт.

Сыйрай соғып кел, бұлт,
Дария шор, дария шор!" (151).

2

Жоғарғы ерні қыбырлап,
Төменгі ерні жыбырлап,
Тайбурыл сонда сөйлейді:
"Сен үстімде аманда,
Мен астыңда аманда,
Кажу бар ма мен сорға?
Намаздігер өткенше,
Намаз шамға жеткенше,
Сырлы Қазан шаһарын,
Көрсетпесем көзіңе,
Түсірмесем өзіңе
Тандап мінген бурылды
Сол жерде шал құдайға..." (152).
"Ақ сауыт сонда сөйлейді:
Батыр Сайын, қорықпашы,
Бөтен сөзді айтпашы,
Қатарланған камалды
Бұза алмасаң, саған серт!
Тоғыз қабат оқ жетпес,
Оқ жеткізсем, маған серт!" (153).

3

"Асың-асың асына,
Береке берсін басыңа.
Қырғауылдай қорғалап,
Бөденедей жорғалап,
Қыдыр келсін қасыңа!" (154).

Ауыз әдебиетіндегі кездесетін кейіптеудің үлгілері – осылар. Бұлардың шығу тектерінің де негізі халық санасының сөбилік кезінде жатыр. Табиғат құбылысын әлі түсінбеген, табиғат – жанды нәрсе, жануарлар да, заттар да адамша сөйлей алады деген ұғымнан туғандығы анық. Адам баласының өмірінде кездесетін пәле мен қазалардың да өзінше иелері бар, олар да адам тәрізді іс-әрекет істейді, кереметті қасиетімен бізге көрінбейді деп, оларға ат қойып, айдар тағып, "қыдыр дарыды", "Құт қонды", "Жұт келді", "бәдік көшті" деген тәрізді сөздер де – сол наныммен байланысты жандандырылып айтылған сөздер.

XVIII ғасырдың соңы, XIX ғасырдың бірінші жарымындағы, Абайға дейінгі тарихи әдебиетті алсақ, олардың өлеңдерінде кейіптеулер мейлінше аз кездеседі. Кейіптеулердің көп кездесуі керек табиғатты суреттеген өлеңдерді алсақ та, кейіптеудің негізгі тіл болып саналмайтындығын көру қиын емес.

Қазақ даласының бай табиғатын сипаттаған талай күшті ақындардың талай өдемі өлең-жырлары бар. Бірақ, бөріңде де тек сыртқы кескінін беру, поэтик тілдердің басқа түрлерімен жай портретін ғана жасау. Жалғыз Абайдың алдындағы тарихи ақындар ғана емес, Абайдың өз тұстас ақындары туралы да осыны айтуға болады.

"Жайық, сені қайтейін,
Ағашың айбар көрінген,
Жапырағы жерге төгілген,
Жапырағы жасыл ала камқадай,
Бұтағы бұрама соққы күміс алқадай,
Балдырғаны соққыдай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Бұланы жырақ қараған,
Бұғысы қойдай тараған,
О, Жайығым, Жайығым,
Жоқ еді қоныс айыбың!... (155).

Абайдың алдындағы әдебиетте болсын, өз кезіндегі әдебиетте болсын, табиғатты суреттеуде Мұраттың бұл өлеңі ең көркем, маңдайалды өлеңдер деп саналады. Сондықтан, басқа мысалды келтіріп жатудың қажеті аз. Ал, осы өлеңді поэтик тіл жағынан алып қарасақ, жансызды жандандырып айту, яғни, кейіптеу жоқ. Табиғат құбылысын сол өз калпында суреттеген де қойған. Бұл жалғыз Мұрат емес, барлығына тән.

Бізше, Абайдың алдындағы Бұхардан басталған поэзия, көпшілігінде дидактикалық поэзия болды. Дидактикалық поэзия үлгі-өнеге үйретерлік нақыл сөздерді керек етті. Абайдың тұстас ақындарының, Алтынсариннің басқасы, сол әдебиеттің үлгісінде өсті. Кейіптеудің аз кездесуінің бір себебі осы тәрізді. Екінші себебі: бұл дәуірдің ақындары, өздері сол бұрынғы ауыз әдебиетінің жақсы традициясын алса да, ауыз әдебиетінің кейбір жақтарын тым жабайы көрді. Бұл кездегі ақындардың ой-санасы атам заманғы жоққа сенушіліктен анағұрлым жоғары екендігі сөзсіз.

Сондықтан, жануарларды сөйлету, не табиғат құбылыстарына бас ию, бұрынғы “күт”, “жүт”, “қыдыр” тәрізді иелерге бас ию оларға енді ескішілдік көрінді. Ал, кейіптеуді жаңа дәуірге лайықтап, мәдениетті елдердің ақындары тәрізді жаңаша құруға ол ақындардың жеткілікті мәдениеті болмады. Міне, осы себептермен байланысты Абайға шейінгі әдебиетімізде кейіптеу поэтика тілдің ерте туып, кеш қалған түрінің бірі болды.

Абай кейіптеуді қайта тірілтті. Әр түрлі өмір құбылыстарын суреттеуде болсын, автордың ой-пікір көзқарастарын жанды етіп айтып беруде болсын ең күшті құрал екенін танытып, өз өлеңдерінде, аудармаларында кейіптеудің тамаша-тамаша үлгілерін көрсетті. Абайдың атышулы “Қыс”, “Жазғытұрым” тәрізді өлеңдері, “Қараңғы түнде тау қалғып”, “Теректің сыйы” сықылды аудармалары негізінде кейіптеумен жазылған.

Абай кейіптеу жөнінде бұрынғы ауыз әдебиетіндегі ізбен кеткен жоқ. Сол кездегі орыс әдебиетіндегі кейіптеулердің, әсіресе, Лермонтовтың табиғатты суреттеу әдісін үлгі етті. Ауыз әдебиетінен алғаны жансыз нәрсені сөйлету болды. Бірақ, Абайда ондағыдай “табыну”, жалбарыну жоқ. Абай табиғатқа жан бітіреді, қимылдатады, сөйлетеді, сездіреді, бірақ, ескі әдебиет нұсқаларындағыдай оларды шын жаны бар, күші бар деп ұғудан Абай аулақ. Табиғат құбылыстарын ақын кейіптеу арқылы суреттесе, ол оған сенгендігі емес, суреттеген нәрсесін оқушыларының көз алдына жанды түрде елестету.

“Күн жоқта кісімінер жұлдыз бен ай,
Ол қайтсін қара түнде жаркылдамай?!
Таң атқан соң шығарын күннің біліп,
Өңі қашып, бола алмас бұрынғыдай.
Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты,
Құмары екеуінің сондай күшті.
Күн қырындап жүргенде, көк қожандап,
Күйеу келді, ай, жұлдыз көтін қысты.
Ай, жұлдызға жылы жел хабар беріп,
Жан-жануар қуанар тойға еліріп.
Азала, ақ көрпесін сілке тастап,
Жер күлімдер өзіне шырай беріп,
Күн күйеуін жер көксіп ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай,

Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,
Жер толықсып түрленер тоты күстай...” т. б.

(Абай, I том, 124-бет)

Абай табиғатты суреттеуде мәдениетті елдердің табиғатты жандандырып суреттеуінің үлгісін алды деуімізге Абайдың “Қыс” деген өлеңі толық дәлел бола алады:

“Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды,
Үсті-басы – ақ қырау, түсі суық
Басқан жері сықырлап келіп қалды.
Дем алысы – үскірік, аяз бен қар,
Көрі құдан – қыс келіп өлек салды.
Үшпадай бөркін киген оқшырайтып,
Аязбенен қызарып ажарланды.
Бұлттай қасы жауып екі көзін,
Басын сіліксе, қар жауып мазанды алды.
Бұрадай бұрк-сарқ етіп долданғанда,
Алты қават ақ орда үй шайқалды...”

(Абай, I том, 83-бет)

Қысты жанды нәрсе етіп көрсетудің элементі Абайдан бұрын да болды. “Қылышын сүйретіп қыс келеді” дейді қазақ. Қысты қаһарлы батыр, жауынгер бейнесінде ұғады. Бірақ, Абайға шейінгі әдебиеттің қай нұсқасын алсақ та, қысты ақсақалды шал бейнесінде суреттеу болған емес. Қысты шал бейнесінде суреттеу – орыс әдебиетіне тән нәрсе. Орыс ақындарының әр дәуірде көп суреттеген атышулы “Дед морозы” Абайдың қысты суреттеуінде негізгі тұлға (прообраз) болып отыр. Бұл аударма емес, Абайдың өз өлеңі. Өйтсе де, қысты “дед мороздың” бейнесінде суреттеу қазаққа тән нәрсе емес, орыс әдебиетіне тән.

Некрасов өзінің “Мороз, красный нос” деген поэмасының бір жерінде:

“Не ветер бушует над бором,
Не с гор побежали ручьи.
Мороз – воевода дозором,
Обходит владенья свои...
Идет – по деревьям шагает,
Трепчит по замерзлой воде,
И яркое солнце играет
В косматой его бороде...” –

деп суреттейді (156). Бірақ, Абай орыс әдебиетіне еліктеген де, бүкілдей олардың ықпалына беріліп кетпейді. Оны қазақтың өз ұғымына жақындатады. Қысты жанды нәрсе етіп көрсету қазаққа жат еместігі жоғарыда айтылды. Орыстан алғаны – қыстың “ақ сақалы мен кіл аққа киінуі”. Қыстың орыс әдебиетіндегі істейтін іс-әрекеттері: айдын мұзды сықырлатып, сыңсыған қалың ағашты жарып өтіп, тағы басқа, солар тәрізді әр түрлі өз меншігін күзетуші (дәзор) болса, Абайдың қысы қазақтың өзіне таныс “көрі құда”, “шабынатын бура” бейнесінде; оның жүрген жері Некрасовтағыдай қалың тоғай, айдын мұз емес, Арқаның жазық сары даласы; қыс ызғары жанына батқандар – балықшы мен ну тоғайда ағаш кесіп жатқан орыс крестьяны емес, “Шидем мен тон қабаттап киген қазақ малшысы” мен “қыс титығына жеткен тебіндегі жылқы”. Қысқасы, Абай – тек еліктеуші емес, еліктеген нәрсесін өзінше меңгеруші. Қазақтың ұғымында бұрын шал бейнесінде суреттелмейтін қысты, өз елінің тұрмыс-салтына байланысты байырғы, қол бала образдар алып, қазақтың ұғымына сай келтіреді де, елдің өзіндік етіп шығарады. Бұл тәрізді үлкен шеберлік – Абайдың қаламына жалпы таныс нәрсе.

Абайдың орыс ақындары, әсіресе, Лермонтовтан аударған өлеңдерінде ерекше орын алатын нәрсе – табиғат құбылысына тек жан бітіру ғана емес, және тіл бітіру, сөйлету дедік.

“Кавказдай күзді туған перзенттенмін,
Бұлттың сүтін ішіп ер жеткенмін.
Қазбектен, ағам, сені көксеп шығып,
Кім қактықса жолымда күйреткенмін.
Аптығып, асау інің келді, ақсақал,
Тау, тасқа, адамзатқа салып жанжал.
Дем алайын деп келдім, аш қойыңды,
Сәлем-сауқат әкелдім, қош көріп ал!
Әкелген бұғы менен маралым бар,
Адамнан тартып алған көп малым бар.
Ер-тоқымы, атымен, қаруымен
Ер шеркешті әкелген амалым бар.
“Мұның бәрі – тартуым сізге” дейді,
“Ақылдыңды айт, ақсақал, бізге” дейді.
“Бақша, зауыт, жайларды қылдым талқан,
Өрбір бай жалдап жатыр жүз кедейді”.
Қартаң Каспий қалғыған бойыменен

Терекке көзін ашып үндемейді.
Азыркандың, білемін, ақсақал шал,
Тентегінің сөзіне құлағың сал!
Қазақ-орыс қатыны – бір сұлуды
Әкеліп ем, қайтейін, оны-дағы ал!”
Кәрі Каспий кара көк көзін ашты,
Жылы жүзбен терекке амандасты.
Жыбыр қағып, қозғалып сылқ-сылқ күліп,
Қатынды алды, қытықсыз араласты...”

(Абай, III том, 112-бет)

Бұл өлеңге Терек өзені жанды адамдардың амалындай амалдар жасайды және жанды адамдарша сөйлейді. Қысқасы, табиғатқа жан бітіріп, айтайын деген ойын кейіптеу арқылы беруде Абайдың бұл аудармасы өзінің орыс тіліндегі нұсқасынан бір де кем түспейді.

Абайдың бұлар тәрізді пейзаждық өлеңдері әр алуан. Олардың кейбіреулері символ, кейбіреулері аллегория, кейбіреулері жай ғана суреттеу, кейбіреулері кейіптеу болып келеді. Символ мен аллегория бұрын талданса, кейіптеу туралы қазір айтылып отыр. Сондықтан табиғат көрінісін кейде жай ғана суреттеушілік те аз кездеспейді. Мұны алдыңғылармен шатастырмау үшін біреу мысалдар келтіріп өтелік:

“Жаздықүн шілде болғанда,
Көк орай, шалғын, бөйпешек
Ұзарып өсіп толғанда,
Күркіреп жатқан өзенге,
Көшіп ауыл қонғанда...”

(Абай, I том, 64-бет)

“Желсіз түнде жарық ай
Сәулесі суда дірілдеп.
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп...”

(Абай, I том, 202-бет)

Бұл үзінділерде де табиғат суреттеледі. Бірақ, мұнда символ да, аллегория да, кейіптеу де жоқ. Табиғат көрінісін сол өз қалпында әдемілеп суреттеу ғана бар. Сондықтан бұл соңғы айтылғандардың алдыңғылардан жігі бөлек.

Сонымен қатар, айта кететін және бір мәселе – поэтик тілдердің басқа түрлерінің кейіптеуімен байланыстары. Тілде бір сөз екінші сөзбен байланысып, бір сөйлем екінші сөйлеммен байланысып қана ой-пікірді ұқтыру, мағына беру тілдің жалпы заңы десек, поэтик тілдер де бұл заңға бағынады. Өмір құбылысының әр түрлі суретін жасауда поэтик тілдер әрдайым байланыс, қарым-қатыста болып отырады. Олай болмауы мүмкін де емес. Бірақ, әр жағдайға, суреттемек өмір құбылысына лайықты, соған сәйкес, поэтик тілдің бір түрі бірінші орын алуы мүмкін. Мысалы, Абайда адамның, не басқа нәрсенің портретін жасауда көбіне эпитет, сосын теңдеудің қолданылуы тәрізді, бұл бұрын айтылған. Өйтсе де, ол жай поэтик тілдің басқаларының араласып келуіне бөгет емес, қайта, кейбір жағдайларда керекті де. Жоғарғы үзінді келтірген Абайдың “Қыс” өлеңін алсақ, ақын мұнда айтайын дегенін кейіптеу арқылы айтпақ. Бірақ, қысқа дем алғызып, басқан жерін сықырлатып, жүргізіп қою үшін әуелі поэтик тілдің басқаларының көмегімен (эпитет, теңеу, метафора) қыстың өзін ақынға әуелі ақсақалды шал кескініне келтіріп алу қажет болды. Сондықтан, “Денелі, ақ киімді, ақ сақалды, соқыр мылқау” деген эпитеттерді, “Дем алысы – үскірік, аяз бен қар” деген тәрізді метафораларды қолданып отыр. Мұндай байланыстар ақындарда кездеседі және ол заңды да.

Сөйтіп, Абайдың поэтик тілдерінің басқа түрлері жөнінде қазақ әдебиет тіліне қосқан жаңалықтарын жеке-жеке көрсетсек, кейіптеу Абайдың жазба әдебиетімізге бүтіндей қосқан жаңалығы деп айтуға болады. Өйткені, ескі ауыз әдебиетінде өмір құбылысын суреттеуде поэтик тілдің негізгі бір түрі саналып, XVIII–XIX ғасырдың әдебиетінде де қолданылмай, не аз кездесетін кейіптеуді, жаңа дәуір, жаңа ой-санаға сәйкес, жаңаланған түрде қайта тіріліп, поэтик тілдердің өмір құбылысын суреттеуде саналуы құралының бірі етуі – қазақтың әдебиет тілін жасауда, сөз жоқ, ұлы еңбек.

Сонымен қатар, Абайдың кейіптеуді қолдану жолдары әр алуан. Олардың әрқайсысында үлкен шеберлік, міскерліктер бар. Олардың әрқайсысы жеке талдауды керек етеді. Өйтсе де, сол табиғатты жанды етіп суреттеудің сезім дүниесіне қандай әсер етуі жәйлі “Мен көрдім ұзын қайың құлағанын” деген өлеңінен бір үзінді келтірейік:

“Мен көрдім ұзын қайың құлағанын,
Бас ұрып кара жерге сұлағанын.
Жапырағы сарғайып, өлімсіреп,
Байғұстың кім тыңдайды жылағанын?
Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік,
Кеудесіне мылтықтың оғы тиіп.
Қалжырап, қансыраған, қабақ түскен,
Кімге батар ол байғұс тартқан күйік?
Мен көрдім сынық қанат көбелекті,
О да білер өмірді іздемекті.
Күн шуақта жатады қалт-құлт етіп,
Одан ғырат алар жан бір бөлекті”

(Абай, III том, 113-бет)

Табиғат құбылысы, жан-жануарларды кейіптеу арқылы суреттеп, не терең ой, не терең сезімдерді беруге болатындықтың бұл үзінді айқын үлгісі бола алады. Абайдан кейінгі қазақ әдебиетінде кейіптеудің поэтик тілден үлкен орын алуы да Абайдың әсері деуге болады.

**АБАЙ ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ ИРОНИЯ, САРКАЗМ,
ГИПЕРБОЛА (ӨСІРЕЛЕУ) ЖӘНЕ ЛИТОТА**

а) ИРОНИЯ, САРКАЗМ

Ирония, сарказм, гипербола, литотаны бұрынғы поэтик тіл туралы еңбектердің біркатарында (А. Виноградов), тағы басқалар образды сөздердің жеке түрі деп қарайтын.

Қазіргі жоғарғы дәрежелі оқу орындарында қолданылып жүрген кейбір оқу құралдарында Г.Н. Пospelов ("Әдебиет теориясы", 51-бет), Л.И. Тимофеев ("Әдебиет теориясының негіздері", 102-103-бет), Б. Томашевский ("Әдебиет теориясы" (поэтика), 39-бет) тропаның ерекше бір түрі деп талдайды. Ирония мен сарказмды А. Тимофеев те, Б. Томашевский де бір нәрсе деп танып, сарказм деген сөзді мүлде қолданбайды.

Г.Н. Пospelов "Сөздік ирония", "Идеялық ирония" деп екіге бөледі де, сол кітаптың 187-бетінде "Иронияның ең жоғарғы сатыдағы түрі сарказм аталынады" деп ескерту береді.

Бұл авторлардың ирония, сарказм, әсіресе, гипербола-ларды тропаға, оның бір түрі метонимияға жатқызуы дұрыс па, жоқ па? Оны ашық қалдырып, поэтик тілдердің бұл түрлері қазақтың ауыз әдебиеті, тарихи әдебиетте қандай орын алады, соған ғана тоқталмақпыз.

Әдетте сөздің, не сөйлемнің сыртқы құрылысына ішкі мазмұны қарсы келіп, өзі келеке ретінде айтылса, ондай сөзді ирония дейді.

Қара кісіні "аппағым", пұшық кісіні "қонқағым" деу – ирония.

Ирония ауыз әдебиетінде де, тарихи әдебиетте де кездеседі.

Айман теңгеге:

"Менде де бар бір жаман,
Не қылайын қазақтың
Жүйрігі мен жорғасын..." дейді (157)

"Менде де бар бір жаман" деп отырғаны – Әлібек, өзінің сүйген жігіті. "Жүйрік пеп жорға" деп отырғаны – өзінің әрі менсінбей, әрі жауы санап жүрген кісісі Көтібар. Абай алдындағы және тұстас әдебиеттерден де бірнеше мысалдар келтіруге болады.

"Айтатұғын жөнім бар,
Ишанға не десем де,
Жұмаққа тұра бастайтын,
Ел серкесі көсемге" (158).

Дулат осы үзінді келтіріп отырған өлеңінің ұзына бойына молда-ишандарды шенеумен, жерлеумен болады. Екінші бір жерінде:

"Өзінде, ишан, иман жоқ,
Елге иман бермексің" –

дейді. Сөйтіп, отырған ақынның "ишандарды жұмаққа бастайтын ел серкесі көсем" деуін оқушылар керісінше ұғады. Сөз, сөйлемдерінің сыртқы құрылысы мақтап тұрса да, мазмұны оған түп-тура қайшы.

"Мәшһүр Жүсіп, жұрттан асқан шешенсіз бе?
Өр топта сөйлейтұғын көсемсіз бе?
Жеріктес, канат, құйрық, балғаласым,
Данышпан, бұлбұл, түйе есенсіз бе?" (159).

Мұнда да Мәшһүр Жүсіпті кекету ретінде айтып отыр. Иронияның қалай құрылатынын айқынырақ көрсететін және бір мысалды "Біржан мен Сараның айтысынан" келтіруге болады.

Айтыста негізгі тартыстың бірі – Сараның айттырып қойған күйеуі Жиенқұл. Тартыс Жиенқұлдың айналасында болады. Жиенқұл бүкір, мейлінше сиықсыз, жарым ес. Біржан осыны тілге етіп, Сараға "Аулының жақсыларын мақтайсың, олар жақсы адамдар болса, сендей ел қамын жеген қызды ер азғыны – бүкірге берер ме еді?" деп келеді де:

"Шыбықтай жігіт шығар өңі нұрлы,
Өнері өзің теңдес сегіз қырлы.
Шеберден мін алатын мініскерсің,
Ер шығар тоты құстай неше түрлі" – дейді (160).

Оған Сара:

“Көріңсің Біржан салға ай секілді,
Ақ күйрық көңіл ашар шай секілді.
Ұсынса, қол жетпейтін арғымағым
Арғынға баламаймын тай секілді.
Асылым берген құдай өз бағыма,
Теңелмес жеті Біржан тырнағына.
Найманда ұлы дария саят керім,
Балық боп ілінгенім кармағына...”

Біржан мен Сараның екеуінің сөздерінде, сыртынан қарағанда, Жиенкүлді аспанға шығарып мақтап отырғандыққа ұқсайды. Шынына келгенде, мағынасы керісінше, Жиенкүлді келеке етіп отыр. Жалпы алғанда, Абайдың алдындағы, өз кезіндегі иронияның түрі осылар тәрізді.

Бұл үзінділер тек қана иронияның не нәрсе екенін айқындау үшін алынып отырған жоқ, сонымен қатар, ирония Абайға шейінгі әдебиетімізде де поэтик тілдің негізгі бір түрі болғандығын көрсету үшін алынып отыр.

Абайдың өз өлеңдерінде де ирония жиі ұшырайды. Абай иронияларының көпшілігі әлеумет өміріндегі мінез-құлықтардағы кемшіліктерді мінеу, шенеуге арналады.

“Той болса, тон киелік, жүр, баралық,
Бірімізді біріміз аударалық!...”

(Абай, 54-бет)

“Мұндай ма едің, ана күн,
Мұның қалай, батыр-ау?”

(Абай, 86-бет)

дегендер тәрізді мінез-құлықты шенеудің қалпын шанышқан жай түрінен бастап, әлеуметтік мәні бар үлкен мәселелердің өзінде ирониямен суреттеген өлеңдер Абайда аз емес.

Мысал үшін “Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?” деген өлеңін аламыз:

“Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?
Жұрты сүйген нәрсені о да сүймек.
Ішің берік боп, нәпсіге тыю салып,
Паңсымай, жайдақсымай, ірі жүрмек.

Сасқаныңды көрсетпе ешкімге бір,
Сүйтсе де ірісімен кеңесіп жүр.
Кейбірін қауіптендір мінің тауып,
Кейбірін жылы сөзбен көңілдендір.
Көріңбе ел көзіне өсте қорқақ,
Жанды жан демейтұғын жан шығып бак.
Анда-санда құтырған жаман емес,
Оныңды жиі қылмай және бол сақ.
Кісімсі қайда жүрсен, олжаға тоқ,
Шұқыма халық көзінше қарғаша бок!
Жұрт – жас бала, жылатып тартып алма,
Білдіртпей ептен алсаң, залалы жоқ.
Жат елге жадағайда сөйле шәрғез,
Тар жерде тайпалудан танба әр кез.
Жатты жау деп еліңді үрпитіп ап,
Жауға жабдық деп жиып пайда қыл тез.”

(Абай, I том, 154-бет)

Бұл өлең сырт қарағанда ел билеу жөнінде айтылған бір өсиет өлең тәрізді.

“Жатты жау деп еліңді үрпитіп ап,
Жауға жабдық деп жиып, пайда қыл тез” –

деген тек соңғы екі жолын оқығанда ғана жоғарғы айтылғандарының кекесін екенін байқайсың.

Бірақ, біздің бұл жердегі айтпағымыз – өлеңнің жалаң сөз, сөйлем құрылыстары ғана емес, сонымен байланысты әрі оның мазмұны. Демек, Абай бұл өлеңінде өз кезіндегі ел басқарушыларының образын жасады. Олардың жай қарағанда төп-төуір секілденетін іс-әрекет, мінез-құлықтары – алдау, көз бояу, бой көрсету, бұлар – перде ғана, шын беттер перденің әр жағында, ол – жауыздық, кесер кеңірдек, қарабастың қамынан әрі бара алмайтын өзімшілдік деп, Абай өткір ирониямен оларды шенеді. Кейінгі ұрпақтар мұндай іс-әрекеттерден аулақ болу үшін жоғарғылардың сұмдық мінездерін жұрт алдына салып маскаралап, күлкі етеді. Бұл жәйт – ұлы ақынның иронияға тек үлкен мән бергенін көрсетіп қана қоймайды және ирония ақынның әр түрлі өмір жүресінде күшті құралының бірі болғандығын да көрсетеді.

Ирония Абайдың өз өлеңдері ғана емес, аудармаларында да жиі ұшырайды. Абай Крыловтың аудармаларында

кездесетін ирония, сарказмдерін дұрыс түсініп, мәнін берік сақтайды. “Шегіртке мен құмырсқаның” аяғындағы: “Ты все пела? – это дела...” деген сөзін қазақ ұғымына дәл келтіріп:

“Қайтсін қолы тименті,
Өленші, әнші, есіл ер.
Ала жаздай ән салсаң,
Селкілде де билей бер!” –

(Абай, II том, 127-бет)

деп ирониямен бітіреді.

Сарказм – иронияның ұлғайған түрі. Мұның да негізгі мазмұны – өмір құбылысының кейбір жағын мысқылдау, шенеу. Айырмасы: иронияда бір нәрсені шенемек, кекемек болса, ішкі мазмұны кекесін болғанмен, сөз, сөйлемінің сыртқы құрылысы, мақтаған тәрізденіп, бүркемеленеді десек, сарказмда соңғы бүркемелеу жоқ, шенейін, мысқылдайын дегенін ашықтан-ашық шенейді. Сарказм иронияға қарағанда анағұрлым өткір, анағұрлым ұлы. Ирония мен сарказм бір нәрсе деп қарайтын авторлардың: “сарказм – иронияның ең жоғарғы сатыдағы түрі” дейтіні де сондықтан. Әрине, бұл пікірді де қате деуге болмайды. Өйткені, ирония мен сарказмның жақын екені сөзсіз. Сондықтан иронияның жоғарғы түрі сарказм деудің еш қателігі жоқ. Бұл екеуінің арасы жақын екендігін Шернияздың мына өлеңінен көруге болады. Баймағамбет Шерниязға ханымын макта дегенде:

“Ханымның келбетінің келгенін-ай!
Сипаты бейне жұмақ үрдің қызы” –

деп ирониялық түрде мазақтаса, жаманда дегенде:

“Байеке, заманыңда тасуың-ай,
Шерінің сөйлер сөзге асуың-ай.
Ханымның бойы аласа, мұрны кайқы,
Тап мінген мегежінің қашырындай” (162).

деп, сарказммен ханымды келеке етеді. Әрине, бұл да сарказмның нақтылы күшті түрі емес.

Абай алдындағы тарихи әдебиетте шын мәніндегі сатирик акын, поэтик тілдерінде сарказм өте көп кездесетін

акын деп Дулат жырауды айтуға болады. (Дулат – жасырақ кезінде Абайдың көп еліктеген және үлкен дәріптеген ақынының бірі).

“Жатып ішер жалмауыз, Борсық тұмсық қанды ауыз...” “Кенесбай азғын туған соң, Тістеуік айғыр сықылды, Үйірінді сұйылтып, Тай құнанды қуғансың. Ел билерлік ісін жоқ, Дегдар емес, будансың. Ырысының параның, Қотара құйса тоймайтын, Ашылған әбден араның, Түйені жұтсаң түгімен, Биені жұтсаң бүгімен Қақалмай бір-ақ толғайтын...” “Ишан елді аралап, Қошқар, теке жинадың.	Маңдайалды бай болдың, Қылығың неге тыймадың? Өзін алсаң жүз аз деп, Берсен бірді қимадың. Жетерлік болды елге де Сенің берген иманың...” “Ақылы жоқ молдалар Иман сатпақ тиынға. Өзінде ишан иман жоқ, Елге иман бермексің?...” “Майордың алса бұйрығын, Борбайға қысып құйрығын, Ел пысығы жортады. Өзі елді қорқытып, Онан өзі қорқады...” (163).
---	--

Мұнда акын өзінің жек көрген, шенейін деген нәрселерін ашықтан-ашық мысқылдайды. Қожа-молда, елдің сол кездегі атқа мінерлерінің іс-әрекет, мінез-құлықтарын акын қандай жексұрын деп таныса, оны суреттеу үшін қолданатын сөз, сөйлемдері де соған лайықталынып құрылады.

Абай өлеңдеріндегі поэтик тілдерінің басқа түрімен салыстырғанда сарказм ең көп кездесетін түрі деп айтуға болады. Өз мағынасында қолданылатын, ауыстыру мағынасында қолданылатын немесе фигура – бөріде де сарказм қамшының өзегі тәрізді өріліп отырады. Ол заңды. Өйткені, қандай акынның болсын, жауларына қарсы күресте қолданған күшті құралының бірі – сатира. Сатираның тілі негізінде ирония, сарказм, әсіресе, сарказм десек, Абай өлеңдерінде поэтик тілдің бұл түрі не үшін көп қолданылатынының сырын білу қиын емес.

Абайдың әр түрлі тақырыпқа жазған сатиралары көп. Олардың негізгі тілі – сарказм. Мысалы:

“Жылуы жоқ бойының, Жылмиғаны неткені? Құбылуы ойының –	Кетпей құйтың еткені! Мұңды жылмаң киімін Кезек киіп, ел жиып,
---	--

Болыс болса түсініп,
Түксігін салар тырсыып,
Бір көрмекке төп-төтті
Қазаны мен қалбаны,
Дөң айнамай ант атты,

Бүксіп, бықсып әржағы,
Сенен аяр түгі жоқ,
Бүгін жақсы көрініп,
Бүгін жалын, ертең шөк,
Сөзі мен өзі бөлініп..."

(Абай, I том, 214-бет)

"Күштілерім сөз айтса,
Бас ізеймін шыбындап,
Өлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап..."

(Абай, I том, 87-бет)

"Мінер атын, киімін ып-ықшам қып,
Сымбаттанып, сымпиып, тамақ аңдып,
Бұраңдап жылы жүзін асқа сатқан,
Ант ұрғанға қосылма, кетсін қаңғып..."

(Абай, I том, 170-бет)

"Бойы былған,
Сөзі жылмаң,
Кімді көрсем, мен сонан
Бетті бастым,
Қатты састым,
Тұра қаштым жалма-жан..."

(Абай, I том, 43-бет)

Біз жоғарыда Абай – сатирик акын, сондықтан, оның өлеңдерінде сарказм жиі кездесуінің негізгі себебі сол тәсілімен байланысты дедік. Бірақ, Абайдың осы жанрға келуінің өзінде үлкен мән бар. Абайдың алдындағы тарихи әдебиетпен азды-көпті өз кезін сынаған, жамандық жақтарын шенеген сатирик акындар деп Дулатты, сосын Шортанбайды айтуға болады. Ал, XIX ғасырдың екінші жарымында Абайдан басқа ешкімді де айта алмаймыз. Абай сатирик ретінде өз кезінде дара акын болды. Ақан сері тәрізді кейбір акындарда кездесетін сатиралық өлеңдер жеке адамдарға арналған, жалпы әлеуметтік мәні аз.

Қай кезде болсын сатира өмірді, не өмірдегі адамдарды келеке ету, мысқылдау, солардың әр түрлі жаман жақтарын жұрт алдына салып масқаралау, күлу.

Бұл акынның өміртану көзқарастары өз кезіндегі үстем тап, билеуші таптың тілегіне қайшы келген кезде туалы.

Не көптің, не белгілі бір топ немесе тап атынан күрес майданына шығып, өз бойындағы бар күш, бар қайратын жаңағы үстемдік етушілерге қарсы жұмсайды. Қарсы жағының әр түрлі жаман жақтарына көреген келіп, олардың жанына жара салуға өз қолындағы құралдың ең өткірін жұмсайды. Абайдың сол өткір құралы шындық (реализм) және сатира болды десек, осыдан келіп сарказмның Абай өлеңдерінде поэтик тілдің негізгі бірі болып саналуының беті ашылатын сықылды.

"Улы сия, ашы тіл,
Не жазып кетсе, жайы сол" –

деп акынның өзі айтқан, XIX ғасырдың екінші жарымында ескі феодалдық құрылыстың елді ел етпей, жер ететін әр түрлі талас, тартыс, бақ күнестік, жалқаулық, надандық, пәлекорлық, тәрізді іс-әрекеттерінен жерінген, халық қамын ойлап, жоғарғыларға сөзімен қатты күрес ашып, өз жұртын мәдениетке, адамгершілікке үндеген де Абай болды.

Абай өлеңдеріндегі сарказмдік ащы тілдің тууына негіз болған себеп те, оның үлкен мәні де акынның өз кезіндегі, әлеумет өміріндегі шорласқан қайшылық, зор тартыстарға белсене қатысуы болды. Күрес сатираны керек етсе, сатира ирония, сарказмды керек етті. Бұл бір.

Екінші, Абай әлеумет өміріндегі әр алуан мәселелерге сын көзімен қарап, өзінше кемшіліктерін шенеудің көрнекті үлгісін Салтыков-Щедриннен алған деуге болады. "Ойында жоқ олардың Салтыков пен Толстой" деп Абай жай айтпаған, акын оларды өзі ұстаз етіп, басқаларға да үлгі ретінде, ұсыну ретінде айтқан.

Салтыковтың сатирасы ескі Россияның көлеңкелі, кертартпалық жағын шенеуге жұмсалып, демократтық идеяны қолдау, оған бөгет болушыларды өлтіре шаншу болса, екеуін бір сатыға қоймағанмен де, талай мәселелер жөнінен екеуінің арасында пікір жағында үндестігі көп. Олардың алыстан ұштасқан осы пікір үндестіктері бірі екіншісіне еліктеген стиль ұйқастығына негіз болды. Абай сатирасының, демек, сарказмның бір тамыры орыс әдебиеті, турасын айтқанда, Салтыковтың творчествосында жатыр.

Міне, осы айтылған екі түрлі жағдайдың жиынтығы Абайды үлкен сатирик және сарказмдік тілдің ұстасы етті.

б) ГИПЕРБОЛА (ӘСІРЕЛЕУ), ЛИТОТА

Әсірелеу – әр түрлі құбылысты өте асырып айту. Ондағы мақсат – адамның ой-сезіміне тез әсер ету, суреттеген нәрсесін үлкейтіп, көзге елестету.

Әсірелеу өленде де, жай сөздерде де жиі кездеседі. “Көп түкірсе, көл болар”, “Қара аргымақ арыса, қарға адым жер мұң болар” деген тәрізді мәтел, мақалдардың өзі – әсірелеумен айтылған сөздер.

Қанша адам түкірсе де, көл болмайтынының, ат қанша арыса да, қарға адым жерге жетуге болатыны мәлім. Өйтсе де, көп біріксе, бітпейтін іс жоқтығын аңғарту үшін, не арыған атқа жердің өзі алыс көрінетіндігін айту үшін бір нәрсенің ең арғы шегін алады.

Бір нәрсені өте үлкейтіп айтуды әсірелеу десек, өте кішірейтіп айту литота делінеді.

“Ойпаң-ойпаң жерлердің
Ат шалар оты қалмады” –

деген екі жолдың соңғысы – литота.

Әсірелеу мен литота бір нәрсенің екі жағы тәрізді. Екеуі бөлек те, бірге де қолданыла береді. Әсірелеу де, литота да поэтик тілдің басқа түрлерімен, әсіресе, шенеу, метафорамен байланысты түрде өте жиі ұшырайды.

“Етектейін еріннен
Екі елісі қалыпты” –

деген жолдың алдыңғысы – әсірелей теңеу де, соңғысы – литота. “Айдын-айдын сулардың аяқтай суы қалмады” – литоталық теңеу.

Әсірелеу де, литота да жалпы ауыз әдебиеті, әсіресе, жырларда көп кездеседі. Бір сөзбен айтқанда, Абайға шейінгі әдебиетіміздің бәріне тән, әр түрлі өмір құбылысын суреттеуде ең сүйіп қолданатын тілдің бірі деп айтуға болады.

Ауыз әдебиеті:

“Бір мүйізін жер тіреп,
Бір мүйізін көк тіреп,
Айналайын, қара бұлт,
Келші бермен жақындап!..” (164).

“Қызыл бас көрсе, жан тартқан,
Қырық құлаш қызыл дәу...”
“Жоғарғы еріні көк тіреп,
Тайбурыл сонда сөйлейді.”

“Төрт аяғы тиген жер
Тесіле жаздап, солқ етті...” (165).

“Әр жарадан аққан қан
Су сықылды саулады...
Екі қойны толыпты,
Бозмұнайдың сол күнде
Көзінен аққан жасына...” (166).

“Белі нәзік талып тұр
Тартқан сымнан жіңішке,
Үзіліп кетпей не ғып тұр?..” (167).

Етектейін еріннен
Екі елісі қалыпты.
Қиған қамыс құлақтан
Бір тұтамы қалыпты.
Жалбыраған жалынан
Жалғыз қарыс қалыпты.
Күлтеленген құйрықтан
Бір тұтамы қалыпты...” (168).

Абайға шейінгі тарихи әдебиет:

“Аққан жасы сел болған,
Етегі толып көл болған...” (169).

“Алтыннан сарай салдырған,
Ол салдырған сарайдың
Айналасы – айшылық,
Көлденені – күншілік...” (170).

“Біздің анау Нарында
Бір төбелер бар еді,
Айналасы ат шаптырса жеткісіз.
Қиқулап ұшқан қырғауыл
Күнінде құлайда басып өткісіз.” (171).

“Телегей теңіз шалқыған
Қоғалы көлдер суалып,
Тізеге жетер-жетпес күн болған” (172).

“Таулар күйіп, тас жанып,
Лебімен пісті қазаны” (173).

“Біттей нәрсе қалсайшы
Бұрынғы заңнан ырымға...” (174).

“Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салдырды,
Айшылық алыс жолдардан
Көзінді ашып-жұмғанша
Жылдам хабар алғызды...” (175).

Сонымен қатар, болмайтын бір нәрсені немесе өңгіме дәл санын білу емес, көптігін айыру болса да, пәлен деп бір санды кесіп айтуды әсірелеудің ерекше бір түрі деп білуіміз керек. Мысалы: “Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге жайылады” дейді. Шынында, бұл отыз тістен шыққан сөздің қанша елге жайылатынын санап айтқан сөз емес, санауға болмайды да, мақсат ауыздан шыққан сөздің көп жерге жайылатындығын айту болғандықтан, кейде мазмұны, кейде дыбыс үндестігіне қарап бір санды кесіп айта салады. Пәлен деп үзілді-кесілді түрде айту – суреттеп, өмір құбылысының шындығына оқушыларын шек келтірмейтіндей етіп сендіру.

“Үш мың атты бір жерге,
Төрт мың атты бір жерге
Қойып кетіп барады...”
“Аттың жолы қазылды,
Ұмтылғанда қысылып,
Бес жүз құлаш жазылды...” (176).

“Асқар-асқар тауы бар,
Қырық мың шеру жауы бар,
Онан қайтып өтесін?...” (177).

“Өн салып, тоқсан екі түрлендіріп,
Найманның бір жияйын тірі жанын...” (178).

Қысқасы, осы келтірген мысалдар тәрізді, санауға болмайтын, санауға болған күнде де айтайын дегені – бір

нәрсенің дәл саны емес, көптігі, не аздығы. Өйтсе де, соны санағандай, пәлен деп бір санды кесіп айту ауыз әдебиеті болсын, Абайға дейінгі тарихи әдебиетте болсын, қазақ ақындарының сүйіп қолданатын әдісінің бірі.

Ауыз әдебиеті, Абай алдындағы тарихи әдебиетте кездесетін әсірелеу, литотаның негізгі түрлері – осылар.

Біз бұған шейінгі тараулардың бөріне де Абайды өзінің алдындағы әдебиеттермен салыстырғанда поэтик тілдердің қай түрі болсын ұлы ақынның өзіне тән ерекшелігіне айрықша тоқтап, қазақтың әдеби тіліне кіргізген әр түрлі жаңалықтарын айтып, оны мысалдар арқылы, өзімізше дәлелдеп отырдық.

Ал, әсірелеу жөнінде оны айта алмаймыз. Өйткені, әсірелеудің жаңа түрін кіргізуі былай тұрсын, бұрынғы ауыз әдебиеті, не өзіне дейінгі тарихи әдебиеттегі әсірелеу, литоталардың түріндей әсірелеулер оның өлеңдерінде жоқ.

“Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда?...”

(Абай, I том, 51-бет)

“Арақ ішкен, мас болған жұрттың бөрі,
Не пайда не зиянын біле алмай жүр...”

(Абай, I том, 52-бет)

“Бөрінің көңілін тындырып,
Біреуін ала көрмепті...”

(Абай, I том, 175-бет)

“Мұқым қазақ баласы
Тегіс ақыл сұрапты...”

(Абай, I том, 240-бет)

Абай өлеңдерінде кездесетін “әсірелеулердің” негізгі түрі – осылар тәрізді жайшылықта да айтыла беретін, суреттеу құралы ретінде оқушыға ерекше әсер етпейтін дағдыға айналған сөздер. Поэтикалық тілдердің басқа түрлерімен салыстырғанда, оның өлеңінде кездесетін мұның өзі де аз. Бұлар ауыз әдебиеті, жырларда кездесетін:

“Жоғарғы ерні көк тіреп,
Төменгі ерні жер тіреп...”

“Қызыл бас көрсе жан тартқан
Қырық құлаш қызыл дәу...”

тәрізді әсірелеулердей емес, бір нәрсені үлкейтіп айтқымыз келгенде қолданыла беретін жалпы тілімізге тән, дағдылы нәрсе.

Абайдың өлеңдерінде қолданылатын барлық литотаны, әсірелеуді алғанда, бұрынғы әдебиеттердегі әсірелеу, литотаның үлгісіне жақын келетін:

“Көз жұмғанша дүниеден,
Иманын айтып кеткені-ай!..

(Абай, I том, 235-бет)

“Берген бе төңірім саған өзге туыс?
Қыласың жер жаһанды бір-ақ уыс...” –

(Абай, I том, 173-бет)

деген тәрізді әсірелеу мен литота бірнеше жерде ғана кездеседі. Абай сықылды жиырма жыл жазған ақында ескі әдебиеттегі әсірелеудің түріне жақындайтын (онда да жақындайтын) мысалдың өте аз кездесуі Абай өлеңдерінде поэтик тілдің бұл түрі жоқ десек те артық болмайтындығын көрсетеді.

Бұл жерде екі мәселенің бетін аша кетуге тура келеді. Бірінші: ауыз әдебиеті, тарихи әдебиетімізде әсірелеу неге көп қолданылады? Екінші: Абайда бұл неге аз?

Бізше, ауыз әдебиетінде әсірелеудің көп кездесуі, оның өмір құбылысын суреттеуде негізгі құралдың бірі болуы, ауыз әдебиетінің ескі өмірдің сәулесі, ой-сананың сәбилік дәрежесінде туғандығымен байланысты тәрізді.

Бақсы жырындағы:

“Бір мүйізі көк тіреп,
Бір мүйізі жер тіреп”

деп келетін, әр түрлі жын, дию перілерді немесе әсірелей суреттелетін әр түрлі жылан, айдаһар т. б. образдарды алсақ, бір кезде сондай нәрселердің болуына сенушілік – поэтик тілдің бұл түрлерінің – түпкі тамыры, негізгі себебі болғандығын аңғартады. Сол қиял дүниесінен, өмірдегі әр түрлі құбылысты терең түсінбеуден туған әдіс кейінгілерге үлгі болды. Солай суреттеу дағдыға айналды.

Жалпы искусство әдебиетте бола беретін кейбір шарттылық (условность) адам санасының өскен кезінде де “жоғарғы ерні көк тіреп, төменгі ерні жер тіреп” тұратындарды да ерсі көрсетпеді.

Абай алдындағы қазақтың тарихи әдебиетінде де поэтик тілдің бұл түрі басым болды. Өмірдің әр түрлі жағын асырып, не кішірейтіп суреттеулердің әр түрлі үлгілеріне Абайға шейінгі тарихи әдебиеттен бірнеше мысалдар келтіріп өттік. Тарихи әдебиет әсірелеуді дәл ауыз әдебиетіндегі тәрізді қайталамаса да, анағұрлым жолын жіңішкертсе де, “Бір мүйізі көк тірейтіндер” ізін әлі жоғалтпағандығы анық байқалады.

Оның себебі түсінікті. Өйткені, Абай алдындағы тарихи әдебиетіміздің өкілдері – Дулат, Махамбет тағы басқаларын алсақ, олардың ұшқан ұясы, алған үлгісі қазақтың сол ауыз әдебиеті болды. Қайсысына болсын басқа елдің әдебиеті таныс емес болатын. Сондықтан ауыз әдебиетінің әсерінен олардың мүлде арылып кетуі де мүмкін емес еді. Сондықтан да оларда әсірелеу жиі кездесетін.

Абай ше? Абай – жалғыз ғана қазақ мәдениеті-әдебиетінің буында піскен ақын емес, шығыс, батыс, орыс мәдениет-әдебиетімен толық қаруланған үлкен мәдениетті ақын. Оның үстіне, ұлы талант. Өмірді кеңінен шолған дана, үлкен реалист. Осылардың жиынтығында келіп Абай өзінің алдындағы ақындардан да, өз замандастарынан да анағұрлым жоғары болды. Сондықтан, өзіне шейінгі әдебиеттен де ол жоғары еді. Қай жағынан алсақ та, Абай өзіне шейінгі халық мұрасын толық меңгеріп, оның керегін алып, жоғы болса, өзі қосып, керексіз болса, оны екшеп, шетке шығарып отырды. Мұны ол кейде үлкен сезім, кейде салқын ақыл, кейде бақылау, кейде мәдениеті арқылы жасады.

Абайдың ескі мұралардың үлгісінен алмай, оны қазіргі дәуірде ескірген әдіс деп қараған мәселесінің бірі – өмірдегі әр түрлі болмысты шындықтың шегінен асыра көрсету болды. Ол үшін қолданылатын негізгі тіл құралының бірі – әсірелеу, литота болса, олардың Абай шығармаларында неге аз кездесетіні анықталатын сықылды.

Н.Г.Чернышевский “Өмірді аудармай суреттеп, көзге елестету деген – искусствоның жалпы ерекше белгісінің бірі. Искусствоның мәні де осында. Кейде искусстволық шығармалардың басқаша да мәні бар. Ол өмірді жай ғана

түсіндірушілік: көбінесе, олар өмір құбылыстары туралы үкім мағынасында болады¹” дейді.

Абай – осы көзқарасты берік ұстаған адам. Өлең шығармаларының мақсаты – өмір шындығын аудармай өз қалпында суреттеу, өмірді түсіндіру, өзінше кемшілік деп санаған жақтарына үкім шығару деп ұқты. Абайдың барлық шығармаларының идеялық мазмұны осыны дәлелдейді десек, бұл оның тіліне де байланысты. Демек, шындықты шегінен асыра суреттемей-ақ, оқушылардың ой-санасына әсер етуге болатындығын дана ақын, бір жағынан, осыны сезсе, екіншіден, суреттеу әдісінің бұл түрі ескірген, халық санасының сөбилік көзімен өрістес екенін аңғарады.

Сөйтіп, өмірдегі әр түрлі құбылыстардың шын сырын терең ғылыми түрде түсінген, өмір шындығын аудармай өз қалпында беремін деген реалист ұлы ақынның өлеңдерінде әсірелеу, литота – жалпы әсірелей суреттеулердің аз кездесуі, шын мәнінде кездеспеуі заңды, оның өмірге реалистік көзқарасы, жалпы реалистік стильмен байланысты екендігін көрсетеді.

Жоғарғы Абайдан келтірілген, әр түрлі әсірелеулердің бұрынғы әдебиеттерде кездесетін әсірелеулерден өзгеше, жайшылықта да тілде ұшырай беретін сөздер болуының негізгі себебі де осында жатыр.

Абай – тіл мәселесіне қатты көңіл бөлген ақын. Бұған айрықша тоқталамыз. Өйтсе де, образдағы реалистік әсірелеумен байланысты айта кетуді керек ететін бір мәселе – поэтік тілдің бұл түрін қолданбағанда, біле тұра қолданбағаны. Және ақынның өзі оны жақсы түсінетіндігі.

Абай өзінің замандас ақындарына арнаған бір өлеңінде:

“Сөз айттым Өзірет Өлі, айдаһарсыз
Мұнда жоқ алтын иек сары ала қыз”.

(Абай, I том, 101-бет)

дейді.

Бұл өлеңінде өзінен бұрынғы әдебиетте көп кездесетін әр түрлі кереметтермен байланысты сөз қолдануды да, шығыс әдебиетіне еліктеп, әсірелеулердің не шектен асқан сорақы түрлерін қолданып қиссалар жазған Жүсіпбек

¹ Н.Г.Чернышевский. “Эстетическое отношение искусства к действительности”, Москва, 1945 год. стр. 117.

Кожаларды да, сөздің өмір шындығына дәл келу жағын ойламай “сұлу сөзді” орынсыз қолданған Өріпті де өлтіре сынау еді.

Ол кездегі шығыстан аударған, не соған еліктеп өздері шығарған жырлардың тіліне тән нәрсе – әсірелеу болатын.

“Мәһабіл келді бұған жаудай болып,
Тігілген қара суға аудай болып,
Үстіне жеті мың батпан сауыт киіп,
Келді бір кішігірім таудай болып...”

деп келетін “Сал-сал”, “Заркұм” қиссаларындағы әсірелеулерді Абай сорақылық деп білді. Сондықтан да, ол:

“Өлеңі бар, өнерлі інім, сізге,
Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге” – деді.

(Абай, I том, 101-бет)

Біз әсірелеудің Абай өлеңдерінде аз кездесуінің түпкі қазығы – ақынның реализмінде жатыр дедік. Өңгіме реализм туралы және образ туралы болғандықтан, әсірелеумен тікелей байланысты болмаса да (өйткені, бұл мәселе барлық образға бірдей), жалпы реализммен байланысты болғандықтан, Абайдың әр түрлі образдарының өмір шындығымен қабысып жататындығына да аз-маз тоқталып өтуге тура келеді.

Абай қандай ақынды болсын мейлі бір нәрсені суреттегенде қолданған образдары өмір шындығына дәл келіп, шындықпен қабысып жатпаса, сөзінің сырты қанша сұлу болғанымен, оны ақындық деп танымады. Ондайларды қатты шенеді. Жоғарғы келтірген үзіндідегі “Мұнда жоқ алтын иек сарала қыз” дегені Өріп ақынды сынаған сөзі болатын.

Өріп ақын қызды суреттей келіп, бір жерінде “алтын иек” деген сөз қолданады. Оның суреттеуінше: “Қыздың жүзі ақ, иегі алтын”. Демек, Абайша айтсақ, “сары ала” қыз болып шығады. Ондай адам өмір шындығында кездеспейді. Сондықтан, ол образдың өмір шындығында тірек-негізі жоқ. Бұл тәрізді сөз қолданыстар Абай өлеңдеріне жат. Абайдың әр сөзі, әр образы өмір шынды-

ғының бір бөлшегі, ол өмірдің қандай құбылысын суреттесін, әр сөз, әр образының негізінде – шындық жатады. Бұл – Абай өлеңдерінің бәріне тән жағдай. Өйтсе де, мысал үшін Абайдың “Қансонарда бүркітші шығады аңға” деген өлеңі мен “Қанжардан” бір үзінді алып талдап көрейік.

“Қансонарда” өлеңін түгелдей алғанда қазақ даласындағы аңшылық өмірдің жалпы суретін аудармай, сол өзінің шындық калпында береді. Өз алдына жеке образдарын алсақ та, жоғарғы айтылған, Абайдың әр образы шындық өмірдің бір бөлшегі деген пікірдің дұрыстығын айқындайды.

Томағасын тартқанда бір қырымнан,
Қыран күс көзі көріп самғағанда,
“Төмен ұшсам, түлкі өрлеп құтылар” деп,
Қанды кез қайқан қағып шықса аспанға.
Көре тұра қалады қашқан түлкі,
Құтылмасын білген соң құр қашқанға.
Аузын ашып, қоқақтап, тісін қайрап,
О да талас қылады шыбын жанға.
Қырық пышақпен қыржындап тұрған түлкі
О-дағы осал жау емес қыран паңға.
Сегіз найза қолында көз аудармай,
Батыр да аял қылмайды ертен таңға.
Қанат құйрық суылдап ысқырады,
Көктен қыран сорғалап құйылғанда...”

(Абай, I том, 39-бет)

Келтірген үзіндідегі түлкі көрген қыранның, қыран көрген түлкінің көріністерін суреттеген: “Қанды кез қайқан қағып шықса аспанға”, “Қырық пышақпен қыржындап тұрған түлкі”, “Сегіз найза қолында көз аудармай” деген тәрізді образдарды, қыран мен түлкі алған, аңшылық өмірдің шындығына салыстырсақ, дәл емес, осындағы образдардың тууына негіз болған сол өмір құбылысымен қабыспайды деп кім айта алады?

“Қара көз қарап маған көп қадалған,
Құпия қайғы өртеніп бойын алған.
Болатша дірілдеген жалын көрген,
Бір күңгірт тартып және оттай жанған”

(Абай, II том, 103-бет)

деген жолдағы теңеу, эпитетті алып, теңеп отырған нәрсесі болат болса, от көргенде, болаттың қандай өзгерістерде болатынын еске алсақ, жоғарғы образдардың негізі өмірде дәл солай болатын шындық болмыста жатқандығына тағы шек келтіре алмаймыз.

Қорыта келгенде, шын мәніндегі әсірелеу, әсірелеп суреттеу әдісін Абай өз өлеңдерінде қолданбады. Оны ескірген әдіс деп ұқты. Оның орнына негізі өмір шындығына тірелетін образдарды қолдануды дамытты, ілгерілетті. Сөздің түрін қуалап, шындықтың мазмұнына көңіл бөлмеушілікке қарсы қатты күрес ашып, сөздің дәлдік шындығын, өзі берік ұстап, басқалардан да осыны талап етті.

Абай, поэтик тілдердің кейбіреуін, жаңадан енгізген сөз, сөйлем, жаңаша жасалған образдар арқылы дамытса, бұрынғы ауыз әдебиетіндегі қолданылып, өзіне дейінгі тарихи әдебиетте қолданылмай, не мүлде аз қолданылып жүрген кейбір поэтик тілді қайта тірілтіп, жалпы әдебиет тілінен өзінің заңды орнын әперіп т. б. осылар сықылды игілікті еңбектер жасаса, әсірелеу туралы да Абайдың орны ерекше. Өйткені, көбінесе ескі наным, қиял дүниесімен байланысты болып келетін суреттеу әдісін шын мәніндегі реализм жолына салу – ол да аз еңбек емес.

Абайдың ауыз әдебиеті, өзіне дейінгі тарихи әдебиеттен айырмасының бетін ашуда бұл образ қолданыстарындағы реалистік мәселесінің мәні зор. Бұл – Абай шығармалары мен оған шейінгі әдебиеттің жігін айыруда ең күрделі мәселенің бірі.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ФИГУРА ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ. АБАЙҒА ТӨН КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Біз өткен тарауларда Абайдың поэтик тілдерінің өз мағынасын да, ауыстыру мағынасын да қолданатын жеке образдарын талдадық.

Енді образ жасауда, адамның ой-сезіміне әсер етуде, сөйлемдегі сөз байланыстарының мәні қандай, соған тоқталамыз.

Жазушы ақындар шығармаларын жай қара сөз, не ғылыми еңбектердегі сөз, сөйлем құрылыстарының түрлерінен басқаша құрады. Жазушы ақындар қандай өмір құбылысын суреттесе де, ең алдымен сезім дүниесіне әсер ету тілегін алға қояды. Өмірді оқушыларына білдіру ғана емес, сездіру, сезім дүниесі арқылы өмірді тану – ақындардың, жазушылардың алдында тұратын ең бірінші міндет. Ол үшін ақын, жазушылар тек жеке сөздерді ғана талғап алмайды, олардың сөйлемдегі алатын орындарын да талғайды. Бұл негізінде ақынның сезім толқынына байланысты.

Ақынның творчествосы жалаң ғана ойдың жемісі емес, және сезімнің жемісі. Терең ой, үлкен пікір, ыстық сезімді жарып өтіп, сонан шықса ғана, ол, поэзия, сонда ғана ол – поэтикалық творчество. Жай қара сөз, ғылымдық еңбектерден поэзияның негізгі ерекшелігі де осында төрізді. Ақын, жазушылар сөйлемдерді өзінше құрып, сөзді өзінше талдауларының да негізгі себебі осы сезімді беру тілегімен байланысты.

Кейде дағдыдағы қолданылатын сөздердің орнын ауыстырады. Кейде айтылуға тиісті ойдың ұшығын көрсетеді де, соны дәл беретін сөзді әдейі тастап кетеді. Кейде бір сөзді әдейі бірнеше рет қайталайды. Кейде дауыс толқынын өзгертіп, сонымен байланысты, тыныс белгілеріне де өзгеріс тудырады, міне, осылардың бәрін бір сөзбен атағанда фигура дейді.

Қазақ әдебиетіндегі фигуралардың негізгі түрі: арнау (обращение), қайталау (повторение), пендестіру (антитеза), дамыту (градация), инверсия, эллипсис.

а) АРНАУ

Арнау не біреуге, не көпшілікке, не табиғаттың бір құбылысына қайрыла сөйлеу. Кейде лепті сөйлем, кейде сұраулы сөйлем, кейде риторикалық сұраулар арқылы құрылады. Сөйлем құрылысы, ішкі мазмұнына қарай арнау өзара үшке бөлінеді: 1) жарлай арнау, 2) зарлай арнау, 3) сұрай арнау, 4) риторикалық сұрақ.

1

“Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!” (180).

2

“Мұнша қысым қылдың ғой, қатты құдай!
Қабырғама қара жер батты, құдай!
Жаяу жүрсем, табаным ауырады,
Тым болмаса, бермедің атты, құдай! (181).

“Қара бір шашым жаяйын,
Жаяйын да, жияйын,
Қыналы бармақ, жез тырнақ
Күнінде қанға бояйын.
Албыраған ақша бет
Сүйегіне таяйын.
Мөлдіреген қара көз
Жаспен оны ояйын.
Алпандап жүрген жалғызым,
Орнына кімді қояйын?..” (182).

3

“Жаудан жылқы айырып,
Жігіт болар ма екенсің?
Айыр қалпақ киісіп,
Ақырып жауға тиісіп,
Батыр болар ма екенсің?
Сөйлегенде сөз бермей,

Шешен болар ма екенсің?" (183).

"О, Ақтан жас, Ақтан жас,

Сен де жетер ме екенсің?

Жетімдіктің белінен

Асып кетер ме екенсің?" (184).

4

"Қарадан бозда өтер ме?

Қайрылмай дәурен кетер ме?.." (185).

"Борай да борай қар жауса,

Қалыңға боран барар ма?

Қаптай соққан боранда

Қаптама киген тоңар ма?

Туырлығы жоқ тұл үйге

Ту байласа тұрар ма?

Ту түбіне тұлпар жығылса,

Шаппаған нәмөрт оңар ма?" (186).

Риторикалық сұраудың алдыңғы сұрай арнаудан ерекшелігі жауапты керек етпейді.

"Ту түбіне тұлпар жығылса,

Шаппаған нәмөрт оңар ма?.."

дегенде "оңбас" деген жауабы әрдайым оқушының көңілінде тұрады.

Риторикалық сұрақтардың жауабы өзінің ішінде. Оқушылар, сөйлемдегі ой толқынына қарап, жауабын өздері бере алады. Сөйлем әдейі солай құрылады.

Арнаулардың бұл түрлері Абайдың алдындағы не өз кезіндегі тарихи әдебиеттерден де, Абайдың өз өлеңдерінен де түгел табылады. Сондықтан олардың әрқайсысынан мысалдар келтіріп, қайталап жатудың қажеті аз. Өйткені, арнаулар жөнінде не Абай алдындағы әдебиетте, не Абайдың өзінде пәлендей жаңалық бар деп айта алмаймыз. Сондықтан арнаулы осынымен қысқартып, Абай өлеңдеріндегі фигураның екінші түрі – қайталауға тоқталық. Қазақтың өлеңдерінде болсын, көркем қарасөздерінде болсын үлкен орын алатын фигураның күрделі бір түрі – қайталау.

Белгілі бір өмір құбылысына, не бір нәрсеге оқушыларының назарын аудару үшін ақын-жазушылар бір сөзді, не сөйлемді әдейі қайталап сөзге, не сөйлемге ерекше түс береді.

б) ҚАЙТАЛАУЛАР:

- 1) жай қайталау, 2) еспе, 3) синтаксистік параллелизм, 4) анафора, 5) эпифора.

1

"Жөнелді қалмақ, жөнелді,
Шенбер тартып келеді..." (187).

"Аулақ жағын тебініп,
Ауыл жағын шіреніп..." (188).

2

"Ойнама батыр, ойнама,
Ойнаймын деп ойлама!.." (189).

"Әлеп, ақыл – сары алтын,
Алтынды таза сақтамай,
Қалай етіп шіріткен..." (190).

3

"Қас жақсыда кек болмас,
Қас жаманда тек болмас..." (191).

"Панасыз болса, сайдан без,
Пайдасыз болса, байдан без..." (192).

"Керуенім кетті мәріге,
Мәріден кетті әріге..." (193).

4

"Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі,
Атадан ұл тумаса,
Ата жолын кумаса,
Туганнан тумағаны сол игі..." (194).

5

"Біз Еділ үшін егестік,
Біз Жайық үшін жандастық,
Біз Қиғаш үшін қырылдық,
Біз Төптер үшін тебістік,
Біз Таразы сайлап оқ аттық" (195).

"Әлелей болмас ән болмас,
Бәлелей болмас бел болмас,
Шағала келмей, жаз болмас,
Шаңқаң келмей боз болмас..." (196).

"Сексен беске келгенде,
Екі қара көзді алар.

Бойындағы безді а л а р.
Бетіндегі нұрды а л а р,
Аузындағы тісті а л а р..." (197).

Абайға дейінгі қайталаудың негізгі түрлері – осылар. Кейде анафора мен эпифораның қабат келетін түрі (сим-шока, сплетение) де кездеседі. Мысалы:

"Ойнама, батыр, ойнама,
Ойнар кісің мен емес,
Ойнағаның жөн емес!..." (198).

Өлеңдерінен қайталаудың бұл түрлерінің қайсысын болсын табуға болады. Бұлардың әрқайсысына ақынның өз өлеңдерінен бір-бір мысал келтіріп өтелік:

1

"Сап-сап көңілім, сап көңілім,
Саяламай, сай таппай..."
(Абай, I том, 231-бет)

2

"Адам ғапыл дүниені дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі оныкі..."
(Абай, I том, 193-бет)

3

"Толайын десен, шара жоқ,
Толықсып жүрер шама жоқ..."
(Абай, I том, 182-бет)

4

"Ел жамаған билер жоқ,
Ел қыдырып сандалды..."
"Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар..."
(Абай, I том, 120-бет)

5

"Есерлер жас қатынды тұтады екен,
Жас қайғысын білдірмей жұтады екен..."
(Абай, I том, 184-бет)
"Сұм дүние, тұнап жатар ісің бар ма?
Баяғы күш, баяғы түсің бар ма?"
(Абай, I том, 205-бет)

Қайталаулардың Абайға дейінгі әдебиеттерден және Абайдың өзінен мысалдар келтіргендегі айтпағымыз – қайталаудың барлық түрі Абай өлеңдерінде түгел барлығын көрсету ғана емес, қайталаумен байланысты қазақ әдебиет тілін дамытуда Абайдың жасаған еңбегі, үлгілі-өнегесі қайсы? Осының бетін ашу.

Біз Абайдың өлеңдерінде көп қайталанатын кейбір сөздеріне айрықша картотека жасадық. Ондағы мақсат – бұрынғы қайталаулардан айырмасын ашу. Абайдың өзіне тән ерекшелігін айқындау. Біздің алғанымыз – "жүрек", "көңіл" деген сөз. Абайдың барлық өлеңдерінде "жүрек" 80 рет, "көңіл" 13 рет қайталанатын екен.

Бір сөзді қайталап айту ауыз әдебиетінде де, Абайға шейінгі тарихи әдебиетте де поэтик тілдің жалпы заңы бойынша жиі кездеседі және ол орынды да деп жоғарыда оған мысалдар келтірдік. Бірақ, ауыз әдебиетінде ерекше тән және бір нәрсе сөйлемдегі айтылмақ ойға байланысты жоқ сөздердің көп қайталануы болатын.

"Сарманымды ендеше, сарманымды,
Сасық көлге қамаймын бар малымды..."
Тесіп алып, ендеше, тесіп алып,
Жыңғылдан жылқы айдаймын кесіп алып..."

тағы басқа да осылар тәрізді.

Мұндағы: "Сарманымды", "тесіп алып" деген сөздер бір нәрсеге көңіл аудару үшін, не сөз, сөйлемдердің әсерін күшейту үшін қолданылып отырған жоқ. Жолдың санын толтыру үшін, кейінгі жолдарға ұйқас ізделу үшін қолданылып отыр. Сондықтан ол өлеңнің әлі өлеңдік дәрежеге жетпеген балаңдығын көрсететін ауыз әдебиетінің, әсіресе, айтыстардың бойына сіңген зор кемшіліктің бірі болатын. Бұл кемшіліктен Абайға дейінгі тарихи әдебиетте арылып кете алған жоқ еді деп өткен тарауда айтқан болатынбыз.

Абай өлеңдеріндегі қайталанған сөздер бұлар сықылды қайталанбайды. Әрбір қайталанған сөзге, сөйлем құрлысында, басқа сөздермен байланысқанда жаңаша мән, жаңаша мағына беріледі.

Адам баласы бір кездегі толып жатқан нәрселерді бір сөзбен атап, бір ұғымның айналасында ұғатын сананың сәбилік дәрежесінен арыла келе, әр нәрсенің өзіне жекеше ат қойып, бірінен екіншісін айыра ұғыну дәрежесіне ерте

жетсе, мәдениет өсіп, ой-сананың әбден толысқан кезінде бір нәрсенің толып жатқан сан алуан сыры мен қырының барлығын танып білді. Осындай бір заттың сан алуан қыры мен сырын ашып, бір сөздің әр алуан мәні барлығын танып, әдебиет тілін солар арқылы байытып, дамытушылар – классик ақын-жазушылар. Бұл – әр елдің әдебиетіне де тән нәрсе.

Қазақтың ұлы ақыны Абай да – осы ауыр жүкті арқадап, қазақ жағдайында өзінің тарих алдындағы зор міндетін толық атқара алған ақынның бірі.

Біз жоғарыда, Абайдың өлеңдерінде көп қайталанатын кейбір сөздердің жалпы санын айттық. Көзге көрсетіп, көңілге қондырарлық дәлелі болмаса, жалаң санның әрине, құны аз. Сондықтан, сол көп қайталанатын сөздерден бірнеше мысалдар келтірелік.

ЖҮРЕК:

“Сөз айта алмай бөгеліп,
Дүрсіл қағып жүрегі...”

(Абай, I том, 202-бет)

“Ет жүрексіз ерінің айтпа сөзін,
Тіл үйренген нәпсінің қу мінезін...”

(Абай, I том, 205-бет)

“Асау жүрек аяғын шалыс басқан,
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?”

(Абай, I том, 206-бет)

“Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сыя, ащы тіл...”

(Абай, I том, 183-бет)

“Қан жүрек те қайғылы-ау,
Қайрыла кет сен маған?...”

(Абай, I том, 211-бет)

“Толқынын жүрегіңнің аттай таныр,
Бүлк еткізбес, қалайша соқса тамыр”

(Абай, I том, 57-бет)

“Жүрегі – айна, көңілі ояу...
Сөз тыңдамас ол баяу...”

(Абай, I том, 94-бет)

“Жүрегіңмен тыңдамай,
Құлағыңмен қармарсын...”

(Абай, I том, 121-бет)

“Өртенген жүрекке
Бір көрген болар сеп...”

(Абай, I том, 136-бет)

“Сенісерге жан таба алмай,
Сенделеді ит жүрек...”

(Абай, I том, 146-бет)

“Өрбіген жүрек басылмай,
Талапты көңіл елермес...”

(Абай, I том, 151-бет)

“Жүректің сөзін сөйле, тіл,
Жалғаны жоқ бояма...”

(Абай, I том, 164-бет)

“Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі асыл тас,
Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас...”

(Абай, I том, 228-бет)

КӨҢІЛ:

“Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы, жайланып...”

(Абай, I том, 64-бет)

“Көңілімнің күні өшкен соң,
Қайғылы, қара болар күн...”

(Абай, I том, 244-бет)

“Ақ көңілім анық қарайды,
Қызыл гүлім суалып...”

(Абай, I том, 241-бет)

“Жарық етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да...”

(Абай, I том, 237-бет)

“Арттағы майда көңіл жүр,
Жалынсаң қайтып келер ме?”

(Абай, I том, 155-бет)

“Кейде есер көңіл құрғырын
Махаббат іздеп талпынар...”

(Абай, I том, 122-бет)

“Екі көңіл арасы жылшылық жер,
Оны қайтып қосады ол ант атқан...”

(Абай, I том, 185-бет)

“Күнгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа...”

(Абай, I том, 172-бет)

“Жаралы көңіл жазылар
Дүниеде рахат бар шығар...”

(Абай, I том, 150-бет)

“Көрмеген көп дүние көл көрінді,
Кірлемеген көңілдің ашығында...”

(Абай, I том, 70-бет)

Көп қайталанылатын “жүрек” пен “көңіл” деген сөздер кездесетін өлеңдерден келтірілген осы мысалдардың өзінен де әр сөзге әр түрлі мән беріп, әр түрлі мағынада қолданылатыны айқын көрінеді: “Дүрсіл қағып жүрегі” дегенде, “жүрек” өз мағынасында қолданылып отырса, “ет жүрексіз ерінің айтпа сөзін”, “жүрегі – айна”, “жүрегіменен тыңдамай”, “жүрек – теңіз” дегенде “жүрек” өз мағынасында емес, ауыстыру мағынасында қолданылып отыр.

Кейде жаңа эпитеттер арқылы “жүректің” әр түрлі сырын, қасиеттерін жекелеп көрсетеді. “Мұздаған жүрек”, “жылы жүрек”, “қан жүрек” деген сөйлемдерде “жүрек” деген сөз өз қалпында қайталанса да, әр түрлі эпитеттер арқылы өзінше өзгешелігін сездіреді. Сол тәрізді “көңілі жақсы жайланып” пен “арттағы майда көңіл жүр” түрі жағынан бір болса да, көркемдік, сезімге әсер етуі жағынан екі басқа. Алдыңғы жолда “көңіл” өзінің жай мағынасында қолданылса, соңғы жолда ауыстыру мағынасында

¹ Ескерту: “Абай өлеңдеріндегі эпитет және оның түрлері” деген бөлімде Абайдың жаңа эпитеттерімен байланысты “Қан жүрек”, “асау жүрек” деген сөздер алынған. Ол бөлімдерде өңгіме эпитет туралы болса, мұнда сөздің қайталануы туралы. Сондықтан әрқайсысының жөні өзінше басқа.

қолданылып отыр. “Арттағы майда көңіл жүр” – кейіптеу (олицетворение).

Демек, мұндағы алынып отырған “жүрек, көңіл” деген сөздер тілшілердің көзімен қарағанда қайталанып отырған сөздердің кейбіреулері – түбір, кейбіреулері – туынды сөз болып көрінсе, әдебиетшілерге олай емес. Жай ғана айтылатын “жүрек”, “көңіл” деген сөздермен “аяғын шалыс басқан асау жүрек”, “махаббат іздеп талпынған есер көңіл” бір емес. Алдыңғы нәрсенің жай ғана аты болса, соңғылар – сол нәрсені жандандырып айтқан образ. Поэтик тіл. Бірде ол кейіптеу, бірде метафора, бірде метонимия, бірде синекдоха, бірде эпитетпен байланысты образды сөзге айналып, қайталап айтатын сөздің түбірі бір болса да, контексте айналасындағы сөздердің қарым-қатынасына қарай әр жерде әр түрлі жанаша мәні бар.

Біздің байқауымызша, “жүрек” те, “көңіл” де көбіне эпитет пен кейіптеуге байланысты қайталанып, сол арқылы жанаша көркемдік мән беретінге ұқсайды.

Сонымен Абайдың өлеңдеріндегі бір сөзді қайталау аз кездеспейді. Абайдың сөз қайталауы – өзінен бұрынғы әдебиеттің дағдыға айналған немесе сөз таба алмағандықтан, не сөздің ұйқасы үшін ғана қайталау емес, әрбір сөздің толып жатқан ерекше мәні барлығын аңғартатын, олардың ерекшелік мәні басқа сөздермен байланысты түрде айқындалатындығын көрсетіп, оның тамаша-тамаша үлгілерін берген қайталау. Абайдың сөз қайталау жөніндегі басқалардан өзгешелігі де, қазақтың әдебиет тілін дамытудағы зор еңбегінің мәні де – бір сөздің әр алуан сыры мен қыры барлығын ашуында.

в) ШЕНДЕСТІРУ

Фигураның және бір түрі – шендестіру. Бұл – арасы алшақ екі нәрсені бір-біріне қарсыма-қарсы қою. Сол арқылы үшінші бір нәрсені көзге елестету. Қарсыма-қарсы қою кейде мінез жағынан, кейде тереңдік, тайыздық жағынан қарсыма-қарсы қойылуы мүмкін.

“Қатыны семіз, ері арық
Үй жұтынан сақтасын.
Иесі семіз, аты арық
Түз жұтынан сақтасын...” (199).

“Қара жерге қар жауар,
Қарды көр де, етім көр.
Қар үстіне қан тамар,
Қанды көр де, бетім көр...” (200).

“Алдым биік, артым жар,
Айналуға жерім тар...”
“Қарға, құзғын қаһар қылмас
Көп болғаннан сұңқарға...” (201).

Абайға шейінгі әдебиет нұсқаларының негізгі түрлері, осы келтірген үзінділер тәрізді, арасы алшақ жатқан екі нәрсені бір-біріне баламай да, теңемей де бірін екіншісіне тек қарсыма-қарсы қойып, үшінші бір құбылысты білдіру.

“Қар” мен “қара жер” – түс жағынан арасы алшақ жатқан нәрселер. Ақты қараға қарсы қою арқылы еттің ақтығын айрықша көзге түсіреді. “Қар” I-, “Қара жер” 2-нәрсе болса, айтайын деген “еті” (етінің ақтығы) 3-нәрсе.

Абайға дейінгі әдебиетте, біздің байқауымызша, көбіне екі нәрсені қатар қойып, үшінші нәрсені елестету және екі нәрсені қарама-қарсы қою, көбіне, сыртқы белгілері жағынан тәрізді. Жоғарғы келтірілген мысалдар да, Абайға дейінгі барлық әдебиет нұсқаларынан терілген қолымыздағы басқа мәліметтер де осыны дәлелдейді.

Абай өлеңдерінде кездесетін шендестірулердің түрлерін негізінде үшке бөлуге болады.

1

“Қырда торғай сайраса, сайда бұлбұл,
Таудағы әнін қосар байғыз, көкек”

(Абай, I том, 123-бет)

“Біреуі көк балдырған, бірі қурай,
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз...”

(Абай, I том, 185-бет)

“Болмаған соң бір есеп,
Мейлі, қамқа, мейлі, бөз...”

(Абай, I том, 94-бет)

2

“Қар – аппақ, бүркіт – қара, түлкі – қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға,

Қара шашын көтеріп екі шынтақ,
О да бұлк-бұлк етпей ме сипанғанда.
Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,
Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда.
Күйеуі ер, қалыңдығы сұлу болып,
Және ұқсар тар төсекте жолығысқанға...”

(Абай, I том, 39-бет)

3

“Бір суып, бір ысып,
Барады іш пысып...”

(Абай, I том, 160-бет)

“Бір үміт, бір қауіп
Көңілге жол тауып...”

(Абай, I том, 160-бет)

“Таймаңдамай тамылжып,
Бір суынып, бір ысып...”

(Абай, I том, 200-бет)

“Ішім өлген, сыртым сау,
Көрінгенге деймін-ау...”

(Абай, I том, 86-бет)

Бұл үш түрінің негізінде өзгешелік жоқ. Бәріне де негіз – арасы алшақ жатқан екі нәрсені, бір-біріне қарсыма-қарсы қою. Бірақ, сол қарсыма-қарсы қоюдың өзі әр түрлі. Кейде бір нәрсені екінші нәрсеге сыртқы түс жағынан қарсыма-қарсы қояды.

“Қара жерге қар жауар,
Қарды көр де, етім көр...”

Кейде ішкі сезім дүниесінде болатын арасы алшақ екі түрлі сезім түйсіктерін бір-біріне қарсыма-қарсы қою. “Бір суынып, бір ысып, барады іш пысып”.

Абайдан келтірген үзінділердің бірінші түрі бұрынғы әдебиеттердегі бар үлгілер. Екі нәрсені сыртқы белгілер арқылы қарсыма-қарсы қою. Бұлардың ауыз әдебиетінде, Абайға дейінгі тарихи әдебиеттерде кездесетін шендестірулерден айырмасы жоқ.

Бірақ, Абай өлеңдерінде кездесетін шендестірудің

екінші түрі мен үшінші түрінде бұрынғы әдебиеттегі бар үлгілерден құрылысында Абайдың өз қаламына төн недәуір ерекшеліктер бар.

Ең алдымен түрі жағынан алғанда, Абайға дейінгі әдебиеттерде екі нәрсені бір-біріне қарсы қойып, үшінші нәрсені білдірсе, не үшінші бір өмір құбылысын көзге елестетсе, Абай үш нәрсені, не үш түрлі өмір құбылысын бір-біріне қарсы қойып, солар арқылы төртінші бір нәрсені, не төртінші бір өмір құбылысын көзге елестетеді.

“Қар-аппак, бүркіт-қара, түлкі-қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға...”
“Аппак ет, қып-қызыл бет, жап-жаналаш,
Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда...” –

(Абай, I том, 39-бет)

деген үзінділерді алсақ, түсі жағынан арасы алшақ үш нәрсені алып, солар арқылы төртінші нәрсені көзге елестететіндігін көреміз. Бұл Абайға дейінгі әдебиеттерімізде кездеспейді. Сонымен қатар, осы Абайдағы шендестірудің екінші түрі мысал ретінде келтірген жоғарғы сегіз жол өлең – шендестірудің өте бір қиыннан қиыстырылған түрі тәрізді. Біріншіден, бұл шендестіру поэтик тілдің басқа түрлерімен (эпитет, инверсия) байланысып келеді. екіншіден, бұл тек шендестірудің жай түрі ғана емес, күрделі түр деуге болады. Бірақ, айтайын деген ойын шендестірумен айтпақ. Сондықтан поэтик тілдердің басқаларының бұл жерде тек жәрдемшілік қана мәні бар.

Өйтсе де, Абайдың өзіне төн ерекшелігі де, өзінше әдебиет тілінің жалпы қорына қосқан бұл жөнінен жаңалығы да шендестірудің Абай өлеңдерінде кездесетін үшінші түрі деуге болады.

Абайға дейінгі әдебиетте екі нәрсені қарама-қарсы қою тек сыртқы белгілері жағынан десек, Абайдағы шендестірудің үшінші түрі ішкі сезім дүниесіндегі арасы алшақ екі нәрсені қарама-қарсы қоюға негізделінеді.

“Бір суып, бір ысып,
Бір үміт, қауіп...
Бір суынып, бір ысып” –

деген түрлі ішкі өзгерістерге байланысты шендестірулер. Абайға дейінгі әдебиетімізде бұл тәрізді ішкі сезімдегі

құбылыстардан құралған шендестіруді кездестіре алмаймыз. Сондықтан, мұны Абайға ғана төн, Абайдың енгізген жаңалығы деп айта аламыз. Бұлай болуы заңды да. Өйткені, Абайға дейінгі тарихи әдебиеттің болсын, ауыз әдебиетінің болсын тіл байлығын мақтасақ та (мұны Абайдың тілдеріне салыстыру үшін поэтик тілдің әр түрінен келтірген мысалдардың өзі-ақ көрсетеді), біздің мақтай алмайтын, жалпы кемшілік деп санайтын бір мәселеміз – сезім дүниесін суреттеу, сезімдегі болатын әр түрлі жан жүйесінің құбылыстарын суреттеудің аздығы.

Бұл – тілде де солай еді. Абай өз өлеңдерінде, өзінен бұрынғы әдебиеттің кетігін бітеп, кемтігін толтырған қазақтың бірінші психолог ақыны десек, оның шендестірулері де сезімдегі әр түрлі түйсіктерге негізделеді. Бұған біз кейінгі бір тарауда айрықша тоқталамыз.

г) ДАМЫТУ

Өлеңде, не қара сөзде алдыңғы ойдан соңғы ойды, алдыңғы оқиғадан соңғы оқиғаны күшейтіп айтуды дамыту (градация) дейді. Дамыту жай сөздерде де кездеседі. “Бар. Жүгір. Үш” дегенде “бардан” “жүгір”, “жүгірден” “үш” деген күштірек.

Дамыту ауыз әдебиеті, Абайға дейінгі тарихи әдебиетте өмір құбылысын суреттеуде өте сүйіп қолданатын поэтик тілдің бір түрі деуге болады. Көбіне, әсірелеу, литотамен байланысты болып келеді. Дамыту, әсіресе, жырларда, бағырлардың іс-әрекеттерін суреттеген, не аттарының шабысын суреттеген эпизодтарда жиі ұшырайды.

“Өйт, жануар, шу!” деді,
Аршындап бурыл гүледі.
Тау мен тасты көрмеді,
Табаны жерге тимеді.
Көлденең жатқан көк тасқа
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі.
Қарсы келген қабақтан
Бурыл қарғып жөнелді.
Аманбайдың ақ тікен
Асып бурыл жөнелді.

Сенгір-сенгір таулардан
Секіріп бурыл жөнелді.
Кешке таман тай бурыл
Жын қаққанға ұқсады.
Құлан менен құлжаның
Марал менен бұғының
Ұзатпай алдын тосады.
Көл жағалай отырған,
Көк құтан мен қарабай
Көтеріліп ұшқанша,
Белінен келіп басады...”

Мұнда Тайбурылдың шабысы бірден екі дамытыла суреттеледі. Әуелі төбелерден, сосын таулардан секіреді. Кешке жақын марал, бұғы сияқты төрт аяқты аңдардың алдын “ұзатпай тосқан” Бурыл мұнан кейін, ең тез ұшатын құстардың ұшуына пұрсат бермей, көтерілгенше белінен басып өтеді.

Батырлардың жекпе-жекке шығып, соғысқан жерлерінде әр жырда қайталанып отыратын дағдыға айналған дамыту арқылы суреттеулер бар.

Қарсыласып барысты,
Әуелі сөзбен қағысты.
Қасарысып тұрысты,
Әуелі тәуір сөйлесіп,
Артынан шайтан шалысты.
Шалысқан емей немене,
Ырғай сапты найзаны
Ырғай-ырғай салысты.
Итерісіп тұрысты,

Аттары жата қалысты.
Қанжар қалды қайысып,
Семсер қалды майысып,
Қақырығы қан татып,
Түкірігі жын татып,
Өштім, жандым дегенде,
Өлдім, талдым дегенде. (203)
Барып жауды жеңелі...”

деп келеді.

XVIII-XIX ҒАСЫРДАҒЫ ӘДЕБИЕТ

“Жетпіс жасқа келгенде,
Жылуы болмас қойынның,
Қаруы болмас сойылдың,
Өлмесен де жойылдың.
Сексен бес деген сыр екен,
Шындап ұрған пір екен.
Сексен бес жасқа келгенде
Екі қара көзді алар,
Аузындағы сөзді алар,
Бетіндегі нұрды алар,

Бойындағы жырды алар,
Аузындағы тісті алар,
Бетіндегі түсті алар,
Қолындағы істі алар,
Өлмегенде нең қалар?” (204).
“Толғай-толғай оқ атқан,
Он екі тұтам жай тартқан,
Қабырғасын қақыратқан,
Тебінгісін тесе атқан,
Тізгінінен кесе атқан...” (205).

Ауыз әдебиеті, Абай алдындағы тарихи әдебиеттен келтірілген бұл мысалдардың қайсысынан болсын жоғарғы айтылған қимылды, бірінші құбылыстан екінші құбылыс-ты өсіріп, дамытып отыратындығын және сол дамытулардың қайсысы болсын өсірелеу, литота, өсіресе, өсірелеуменің байланысты екенін анық көреміз.

Абай алдындағы әдебиеттердегі кездесетін дамытудың негізгі үлгілерін осыменен қысқартып, енді Абай

өлеңдеріне келсек, біз оның өлеңдерінде поэтик тілдің (фигураның) бұл түрін кездестіре алмаймыз. Жоғарғы үзінді келтірген дамытулар Абай өлеңдерінде жоқ. Мұның себебі не? Бізше, мұның екі түрлі себебі бар. Бірінші: дамыту әдісі, көпшілігінде, сюжетті, оқиғалы шығармаларға, өсіресе, оқиға, қимылдың көп ұшырайтын жерлеріне байланысты.

Абай – ол тәрізді үлкен оқиғалы шығарма жазбаған ақын. Оның сюжетті поэмалары “Масғұт”, “Ескендір”, “Вадим”, “Өзімдерінде” де қиыннан қиысқан оқиғалар аз және көбіне жай баяндау негізінде құрылған. Егер Абай соғысты, не тағы бір сол тәрізді қимылы көп оқиғаны жазса, мүмкін, дамытудың жоғарғы үзінді келтірілген түрлерінде дамытулар онда да кездесер еді. Бірақ, ол – ондай нәрсені жазбаған ақын.

Әрине, бұл да негізгі себеп бола алмайды. Өйткені, дамыту көпшілігінде оқиғалы шығармаларда кездессе де, ол оның тұрақты шарты емес. Басқаша бір өмір құбылысын суреттеумен байланысты да дамытулар бола береді. Адамның жасына берген Бұхар жыраудың мінездемесі – оқиғаға құрылған нәрсе емес, әйтсе де, дамытудың көрнекті бір түрі. Дәл осы Бұхардікі тәрізді адам өмірін суреттеуге арналған өлең Абайда да бар.

“Балалық өлді, білдің бе?
Жігіттікке келдің бе?
Жігіттік өтті, көрдің бе?
Көрілікке көндің бе?...”

(Абай, I том, 171-бет)

Бұл – дамыту емес. Өткен жастарды риторикалық сұрау қойып, жай ғана санап өтеді.

Абай өлеңдерінде дамыту кездеспеуінің екінші және негізгі себебі – оның реалистік стилінде жатқан тәрізді. Дамытудың қандай түрін алсақ та, ол өсірелеу, литотамен байланысты. Онсыз дамыту жоқ. Әрбір өстрелеу, әрбір литота – шындықты жай қалпынан не өте асырып, не өте кемітіп айту деген сөз. Демек, өмірді шын өз қалпында “бұлжытпай” суреттеу әдісіне өсірелеу дәл келмейді.

Өсірелеу, литота Абайдың өлеңдерінде бірен-сарандап қана болмаса, кездеспейді десек, дамытудың Абай өлеңдерінде кездеспеуі соған сабақтас. Демек, өмірге реалистік көзқараспен қарап, өмір шындығын өз қалпын-

да суреттеуді ақынның негізгі нысанасы етуі әсірелеумен байланысты жүретін дамыту әдісіне де шығармаларында орын қалдырмайтынға ұқсайды.

д) ИНВЕРСИЯ

Сөйлемдегі сөздерді дағдыдан тыс түрде қиюластырып құру – фигуранын бір түрі, ол инверсия делінеді.

Сөйлемде сөз мүшелерінің өз орындары бар. Әдеттегі жай сөйлемдерде бастауыш бұрын, баяндауыш соңынан келеді. Анықтауыш өзінің анықтайтын сөзінің алдында тұрады. Тағы басқаларының да өздерінің орны болады.

Бірақ, бұл әдеттегі сөйлемдердің сөз құрылыстарының белгілі орны болу тәртібі өлеңге, не көркем қарасөзге, әсіресе, өлеңдерге шарт болып, өлең сөйлемдерінің өздеріне тән құрылуына бөгет бола алмайды.

Өлеңдерде кейде ұйқастың қажет етуімен, кейде сезімнің, ашығырақ айтқанда, сол сезімді оқушыға жеткізуде үлкен орын алатын дауыс ырғағының керек етуімен байланысты, сөйлемдегі сөздердің орындары, жайшылықта айтылатын сөйлемдерден басқаша болып, ауысып келе береді.

“Келдік талай жерге енді,
Кіруге-ақ қалдық көрге енді...”

(Абай, I том, 119-бет)

Бұл өлең сөйлемді, жай сөйлемге айналдырсақ: “Талай жерге келіп, енді көрге кіруге-ақ қалып отырмыз” дер едік. Бұлай құрылғанда да мағынасына келетін кемшілік жоқ. Бірақ, сезімге әсер етуі жағынан бірдей емес. Алдыңғы, өлең сөйлемі сөздерінің орындары ауысып келуі арқасында оқушыларына күштірек әсер етеді. Соңғы сөйлемнің мағынасын дәл ұқсақ та сезімге өлең сөйлеміндей әсер ете алмайды. Мысалы:

“Патша айтты Қамбарға:
Өлтірейін деп едім,
Кешіксең келмей осыдан...”
Қамбар айтты: “Падишам,
Атпенен тасып аулымды,
Қондырып едім көшіріп” (206).

“Сен өйтіп біздің елге болма қасты,
Қас болсаң, салар жөнге сендей масты...”

“Бір уақыттар болғанда,
Көктей өтіп Жайықты,
Бір қасық ішкен қара су.
Жұмасына ас қылдым” (208).

Бұл үзінділердегі инверсия баяндауыш пен бастауыштың орнын алмастырып құрауға негізделген.

“Патша айтты Қамбарға...”
“Қамбарға патша айтты...” –

дегенде, мұнда аяғында келетін баяндауышты толықтауыштан бұрын қояды. Бұл – инверсияның бір түрі. Екінші түрі – дағдыда эпитет анықтайтын сөздердің алдында келетін болса, оның орнын ауыстырып анықтайтын сөздің соңына қоюшылық.

“Ауыз омыртқа шығынқы, майда жалды...” Абайға дейінгі әдебиеттен инверсияның бұл соңғы түрі аз кездеседі.

Абай өлеңдерінде кездесетін инверсияның негізгі түрлері төмендегілер:

I

“Келдік талай жерге енді,
Кіруге-ақ қалдық көрге енді!
Тыңдаушымыз ұғымсыз,
Қылып төңірім берген-ді!...”
“Жатпа ұяда қорғанып,
Үш, көңілім, көкке, кергі енді!...”

(Абай, I том, 119-бет)

Барып келсе, Ертістің суын татып,
Беріп келсе, бір арыз бұтып-шатып...”

(Абай, I том, 50-бет)

“Біз қырғауыл, сіз түйгін,
Тояттай бер, кел де алып.”

2

“Тау басында бар қара, ұсақ топырақ,
Қапқа толтыр кешікпей, жылдамырақ”.

"Жер соғары сіңірлі, аяғы тік,
Жауырыны етсіз, жалпақ тақтайдай-ақ..."

(Абай, I том, 267-бет)

"Күлте күйрек, қыл түбі әлді келіп,
Көтендігі шығыңқы, ала майлы..."

"Сырты қысқа, бауыры жазық келіп,
Арты талтақ, ұмасы үлпершекті..."

(Абай, I том, 63-бет)

"Қар-аппақ, бүркіт-қара, түлкі қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға..."

(Абай, I том, 39-бет)

Инверсияның бұл түрі Абайға дейінгі әдебиетте кездеспейді, не мүлде аз кездесуі мүмкін десек, мына келтірген мысалдарға қарағанда, бұл әдісті Абай жаңалық деп танып, "машығы" ретінде қолданғанға ұқсайды. Орыстың Пушкин, Лермонтов тәрізді ұлы ақындарында да инверсияның бұл түрі жиі ұшырайды. Әрине, Абай үлгіні солардан алды демек емеспіз, соларша өз халқының әдебиет тілін өзінен бұрынғы әдебиеттерде аз кездесетін, не кездеспейтін, поэтик тілдің және бірінің шебер түрде үлгісін жасап, байытты, қорлантты демекпіз.

Өлеңде болсын, көркем қарасөзде болсын инверсияның мәні үлкен. Өйткені, оқушылар көркем шығармада әрдайым жаңалық іздейді. Мысалы: "Тау басында бар қара, ұсақ топырақ" деген жолды алсақ, мұнда "топырақ" деген сөздің алдында тұруға тісті "қара" эпитетін "топырақтан" бөліп әкеліп, мүлде басқа жерге қойған. Сондықтан ол дағдыдағы сөз қолданыстардан тыс. Сондықтан да, ол жаңа.

"Қар – аппақ, бүркіт – қара, түлкі – қызыл"¹ – деген жолда эпитеттерді бөліп алып, басқа жерге қоймаса да,

¹ Абайдың бұл өлеңін эпитетке де, шендестіруге де, қазір инверсияға да келтіріп отырмыз. Оның себебі: сол үшеуінің де мұнда әлеметті барлығы. Айыра көрсету жағынан "Қар аппақ", "бүркіт қара", "түлкі қызыл" – эпитет, қарсыма-қарсы қою жағынан – шендестіру, сөздің орнын ауыстыру жағынан – инверсия. Бұл айтылған поэтик тілдердің өзара байланыстары ауыз әдебиетінен бастап күні бүгінгі әдебиетімізге дейін өте жиі кездеседі. Оны жеке бір тарау етіп кіргізуді де ойлап едік, бірақ Абайдың өзіне тән пәлендей ерекшеліктер, жаңалықтар бар деп айту қиын, сөз байланыстары жалпы әдебиетке тән нәрсе болғандықтан, бұл мәселені ашық қалдырып, жеке зерттеуді қажет деп таптық.

сөздерінің орнын ауыстырып, сол арқылы жаңа нәрсе етеді. Әдетте: "Ақ қар, қара бүркіт, қызыл түлкі" деп эпитетті анықтайтын сөздердің алдына қойса, Абай ол эпитеттерді анықтайтын сөздердің соңына апарып қояды. Сөйтіп, әдеттегі сөздердің орнын ауыстырып қолдану арқылы оқушыға жаңаша әсер етіп, суреттемек өмір құбылысына олардың көңілін тез аударады. Инверсия, сөзді тек дағдыдағы қалпында ғана емес, дағдыдан тыс та қолдануға болатынын, солай құрудың арқасында өлеңде, көркем қарасөзде сөз, сөйлемдердің оқушыларға әсерін күшейтуге мүмкіншілік барын білдіреді. Міне, осы жағынан алғанда инверсияның мәні үлкен. Оның да көрнекті үлгілерін Абай бізге қалдырып кете алды.

е) ЭЛЛИПСИС

Өлеңде, не көркем қарасөзде айтылуға тиісті кейбір сөзді әдейі қалдырып кету эллиipsis делінеді. Бірақ, сол қалдырып кеткен сөз, сөйлемдегі басқа сөздердің қарым-қатынасына, сөйлемнің мағынасына қарағанда оқушыларға жеткендей, ол сөзді оқушылардың өздері ойлап тапқандай етіп қалдырылады.

Сөз тастап кетудегі мақсат – не оқиғаны күшейтіп, қимылды тездеу, не аз сөзге көп мағына сыйғызу.

Кейде айтылуға тиісті сөздердің алдындағы сөздер айтылады да, сөйлемнің ең негізгі мүшесі әдейі бүгіліп қалады. Бұл көбіне монолог, диалогтарда кездеседі. Мысалы: "Келіп қалды!, Ойбай, келіп қалды!.." дегенде, сөйлемнің негізгі мүшесі "жау" деген сөз айтылмай, кім келіп қалғандығын жұмбақтап, оқушыларын соны білуге ынтықтыру үшін әдейі бүгіп қалынып отыр. Кейде ол не қатты қуанғандағы, не қатты қайғырғандағы сезім құбылысын көрсету үшін де қолданылады.

Эллиipsis те инверсия тәрізді қазақтың ауыз әдебиеті, не Абай алдындағы әдебиетінде қанатын кең жая алмаған поэтик тілдің бір түрі деуге болады. "Тұрмыс-салт" өлеңдерінде, не "Айтыстарда" мүлде кездеспейді. Оқиғамен байланысты жырларда бірен-саран ұшырайды.

"Таң бозарып атқанда,
Таң шолпаны батқанда,
Ұйқыда ел жатқанда,

“Аттан!” деген бір дауыс,
Құлаққа сар-сар келеді...” (209).

Мұндағы мақсат “аттанның” алдындағы “Жау шапты” деген сөзді әдейі тастап кетіп, сол арқылы сөйлемге жаңды түс беру. Мағынасын салмақтырақ ету. Абайға шейінгі әдебиетіміздегі эллипсистің негізгі түрі осы ғана.

Эллипсис поэтик тілдердің басқа түрлерімен салыстырғанда Абай өлеңдерінде сирек ұшырайды. Абай өлеңдеріндегі эллипсистердің түрлерін екіге бөлуге болады.

1. Бүтін сөздерді қалдырып кету.

2. Кейбір сөздердің бөлшегін қысқартып, не оны мүлде айтпау, не бірнеше сөздерге бірыңғай келетін бөлшектің біреуінің айналасында жинақтау.

“Деген сөз: бұқа бұға, азбан дұға...
Хан қарық боп түсіп жүр айқай-шуға”

(Абай, I том, 184-бет)

Бұл үзіндіде: “Бұқа бұға, азбан дұға” деген сөйлемнің аяғында келуге тиісті “Семіреді” деген сөз әдейі қалдырылған. Бірақ, “Бұқа бұға, азбан дұға” деген сөйлемдегі басқа сөздердің мағынасына қарап, дәл сол сөздің қалғанын ұғу қиын емес. Немесе:

“Өлді кейі, кейі сау,
Кімді сүйсе бұл жүрек...”

(Абай, I том, 211-бет)

Мұнда “бірі” деген сөз қалдырылған. Абай өлеңдеріндегі кездесетін эллипсистің бұл – бірінші түрі. Екінші түрі төмендегілер тәрізді:

“Өткен күнгі қызығым,
Ұйықтап көрген түстен кем...”

(Абай, I том, 244-бет)

Мұнда “түстен” деген сөзден кейін айтылуға тиісті “де” жалғаулығы қалдырылған.

“Көркиден, пілдей қуатты,
Тағы арыстан жүректі,
Аплатон, Сократ ақылды,
Қаһарман Ғали білекті...”

(Абай, I том, 240-бет)

деген Абайдың төрт жол өлеңін алсақ, соңғы үш жолында “дай, тай” жұрнақтары қысқартылып, олардың беретін мәні “пілдей” деген сөздегі “дей” жұрнағына бағындырылған. Соңғы сөздердегі “дей”, “тай” жұрнақтары айтылмаса да, тенеулік мағына беріп тұр. Сондықтан бірнеше жұрнақты қысқартып, алғашқы жолында бір-ақ жұрнақты қалдырған.

Сонымен поэтик тілдің бұл түрі жөнінде үлкен өзгеріс жасап, пәлендей жаңалық кіргізбесе де, аз да болса, Абайдың өзіндік ерекшелігі барлығын да тануға болады.

АБАЙ – ҚАЗАҚТЫҢ БІРІНШІ ПСИХОЛОГ АҚЫНЫ

Қазақтың ауыз әдебиеті, Абай алдындағы, не тұсындағы әдебиетінің өсе алмай келе жатқан мәселесінің бірі ішкі сезім дүниесін суреттеу болатын.

Ауыз әдебиеті, Абай алдындағы тарихи әдебиеттердің не үлгілі деген шығармаларын алсақ та, адамның ішкі сезімі, психологиялық моменттерді суреттеуде үлгі етерлік нәрселері аз, тіпті жоқ болатын еді десек те, кеміткендік емес, шындық. Өзіне дейінгі әдебиеттердің бұл тәрізді өрістей алмаған жағын толықтырып, сезім дүниесін сөз арқылы терең суреттеу әдісінің тамаша үлгілерін көрсеткен Абай қазақта бірінші ақын болды.

Абайға шейінгі әдебиетімізде адамның басындағы күйініш, сүйініш, әр түрлі ішкі сезім дүниесін, екінші сөзбен айтқанда, адамның психологиясында болатын өзгерістерді суреттеудің екі түрлі әдісі бар еді. Бірінші – психологиялық параллелизм, екіншісі – әр түрлі монологтар арқылы суреттеу.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПАРАЛЛЕЛИЗМ

Ауыз әдебиетінде геройлардың (қаһарман) бастарында болатын күйініш, әр түрлі психологиялық, өзгерістерді суреттегенде, оған табиғатта, не жануарларда болатын әр түрлі құбылыстар қатарласа, жарыса жүретін. Сол қатарластыру арқылы адамның басындағы сезім дүниесін суреттеу психологиялық параллелизм әдісі болатын. Бұл ауыз әдебиетінде әбден бекіп, тұрақталған әдіс еді.

“Кейбір жұлдыз әуеде ай секілді,
Кей жаман бас білмеген тай секілді.
Келген жерден өлеңді қоя беріп,

Баласы жақсы ауылдың қай секілді.

“Айды қара, ендеше, айды қара,
Көрейін шырайыңды, айға қара,
Сізге деген сәлмебай үйде қапты,
Базаршылар келгенше, жайға қара” (210).

“Аққу көлден ұшады қаңқылдаған,
Әдемі балақ жүні жалпылдаған.
Томағасын сыпырған тұрымтайдай
Көзіңнен жар айналсын жарқылдаған” (211).

“Жүгірдім бала күнде сорды айналып,
Көп жейді тұрымтай құс торғайды алып.
Келгенде біздің елдің боз баласы,
Отырсын кетейін деп оңтайланып” (212).

“Есік алды шок княк,
Қалмады сенен бір тұяқ.
Қалғанда сенен бір тұяқ,
Жылар ма едім мен бейбақ?” (213)

Бұл – психологиялық параллелизмнің ескі түрлері. Параллелизмнің адам баласының табиғат тануының сәбилік дәрежесімен байланыстылығы, ескі кездегі көп төңірге табынушылық, кейінгі кезде бір төңірге сенумен байланысты жақтары, оның өзара түрлері, тарихи даму жолдарына біз әдейі тоқталғанымыз жоқ. Өйткені, біз бұл жерде параллелизмнің тек іс-әрекет, қимыл жақтарынан табиғат, жануарлардағы құбылыстарды қарсыма-қарсы қойып, солар арқылы адамның көңіл-күйін суреттейтін кейбір түрлеріне ғана тоқталмақпыз. Параллелизмнің бұл түрлерінің сезім дүниесінде болатын өзгерістерді суреттеуге тікелей байланыстары бар.

Ауыз әдебиетіндегі, адамның ішкі сезімін суреттеудегі ең үлгілі саналатын “Тарғын” жырындағы белі мәрттігіп жатқанда айтқан Тарғынның монологынан бір үзінді келтірейік:

“Асыл туған Ақжүніс,
Көкті бұлт қоршайды.
Күнді байқай қарасам,
Күн жауарға ұқсайды.
Айды байқай қарасам,
Айды бұлт күрсайды,
Түн жауарға ұқсайды.
Көгілдірін еріткен

Көле құлар шулайды.
Шулағанға қарасам,
Көктен сұңқар шүйліп
Соғылғанға ұқсайды.
Бойды байқай қарасам,
Қол, аяғым суысып,
Ауыз-мұрным сынысып
Алланың ақ бұйрығы
Таялғанға ұқсайды...

Бұл – Тарғынның өлер алдындағы “жан” күйзелісін, оның қиналып жатқандағы ішкі сезім дүниесіндегі күйініш халін суреттеу. Бірақ, соны суреттеу үшін табиғаттағы әр түрлі құбылыстарды, әр түрлі жануарлардың арасындағы қарым-қатынастарды параллель етеді. Қаһарманның басындағы ауыр халін оқушылар (читатель) сол қатарластыра суреттеген табиғат құбылысы, жануарлардың арасындағы қарым-қатынастар арқылы ғана сезеді. Ауыз әдебиетінде бұл – дағдылы әдіс. Адам баласындағы күйініш, сүйініш, жалпы психологияда болатын әр түрлі құбылыстарды параллелизмді қолданбай, тікелей суреттеу пәлен шығарма, пәлен жырда бар деп айта алмаймыз.

Параллелизм әдісі тек ескі ауыз әдебиеті ғана емес, қазақтың Абайға дейінгі тарихи әдебиетіне де тән әдіс.

Абайға дейінгі әдебиеттің биік шыңы саналатын Махамбеттің өзі де адамның басындағы күйініш-сүйінішті суреттеуде жоғарғы айтылған параллелизм әдісінен әрі бара алған жоқ. Поэтик тілдің басқа жағынан оны қанша мақтасақ та, тап бұл мәселеге келгенде параллелизмнен басқа әдіс қолданды деуге дәлеліміз жоқ.

Исатай досы өліп, өзі хан-төрелерден қуғын-сүргін көріп жүрген кезіндегі өз басындағы ауыр халін суреттемек өлеңдерінде Махамбет сол айтылған психологиялық және синтаксистік параллелизм әдісін қолданды. (Сонымен қатар, бұл өлеңде поэтик тілдердің басқа түрлері бар. Ол өз алдына. Өйткені, айтайын деген пікірін, суреттемек құбылысын параллелизм арқылы бермек болған. Сондықтан басқаларына тоқталмаймыз).

“Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,	Лашын құстың тешіні.
Көл қорыған сен едің,	Мені елден айырған –
Сен де айрылдың көліннен.	Хан Жөңгірдің екпіні.
Ел қорыған мен едім,	Айтып, айтпай немене.
Мен де айрылдым елімнен.	Құсалықпен өтті ғой
Сені көлден айырған –	Махамбеттің көп күні...” (214)

Ақын өз басындағы ауыр хал, көрген зорлығына, лашыннан тепкі көрген қызғыш құстың ауыр халін қазқатар (параллель) қойып, соңғы арқылы ішкі өз жағдайын көрсетеді. Бұл жалғыз Махамбет емес, Абайға дейінгі тарихи әдебиеттің өкілдерінің бәріне де тән әдіс еді.

Ал, параллелизмді Абайдың өзі қолданды ма десек, қолданды деген жауап беруге тура келеді. Поэтик тілдің

басқа түрлерімен салыстырғанда, жоқтың қасы екені рас. Өйтсе де, бірен-сарандап табылады.

“Көк ала бұлт сөгіліп,
Күн жауады кей жакта.
Өне-бойын егіліп,
Жас ағады аулакта.
Жауған күнмен жаңғырып,
Жер көгеріп, күш алар.
Аққан жасқа қаңғырып,
Бас ауырып, іш жанар...”

(Абай, I том, 189-бет)

“Сұлу аттың көркі – жал,
Адам заттың көркі – мал.
Өмір сүрген кісіге
Дәулет – қызық, бала – бал”.

(Абай, I том, 192-бет)

Бірақ адамның ішкі сезім дүниесін суреттеуде Абайға тән әдіс бұл емес. Бұл – оның әр алуан әдістерінің бір түрі ғана. Оған кейін ерекше тоқталамыз. Біздің бұл жердегі айтпағымыз: ішкі сезім дүниесін суреттеуде өзіне дейінгі негізгі әдістің бірі саналған параллелизмді Абай қолданды ма? Қандай дәрежеде қолданды? Міне, осының бетін аша кету.

Сөйтіп, Абайға шейінгі әдебиетте сезім дүниесін суреттеудегі негізгі әдістің бірі параллелизм дедік, оған бірнеше мысалдар келтіріп, өзімізше, дәлелдедік те. Енді, адамның басында болатын әр түрлі сезімді суреттеудегі, ауыз әдебиеті, Абай алдындағы тарихи әдебиеттің екінші түріне келеді.

Бұл әр түрлі монологтар арқылы жасалынады.

Ауыз әдебиетіндегі әр түрлі лирикалық өлеңдерді, бағырлар жыры, тарихи жырларды, лиро-эпос жырларды, не тарихи ақындардың шығармаларын алсақ та, күйініш-сүйініш, қысқасы, адамның басында болатын әр түрлі ішкі сезімді суреттеуде монологтардың үлкен орын алатындығын және ерекше құрылатындығын көреміз.

“Бедеу аттың бестісі-ай,
Адамның азбас естісі-ай,
Қайда кетіп барасың,

Қарағымның аманат қойған ешкісі-ай,
Шөрей, жаным, шөрей!" (215).

Бұл үзіндіде, жалғыз ұлы жау еліне барып, хабарсыз кеткен, дұшпаны жаулап алып, өз малына өзін малшы қылып қойған сексендегі шалдың ауыр халі суреттеледі. Осы қалпында оқығанда, кім де болса шалдың басындағы ауыр халін сезгендей, аяғандай. Бірақ осы өлеңдегі зар, мұн "ай" деген шылаумен байланысты. Егер "ай"-ды алып тастасақ, біз алдыңғыдай әсерді сезе алмаймыз.

"Бедеу аттың бестісі,
Адамның азбас естісі,
Қайда кетіп барасың,
Қарағымның аманат қойған ешкісі,
Шөрей, жаным, шөрей!" –

десек, мұнда алдыңғы күйініш жоқ, жай ғана суреттеу болады да шығады. Не мына мысалды алалық:

"Туырлықтай ту алған Мамай!
Қылышын қанға суарған Мамай!
Жауды көрсе, қуанған Мамай!" (216).

Бұл өлең осы тұрғысында, өміріндегі ең қымбаттысы – баласынан айрылған ананың зор қайғысын, жүрек жалынын, ішкі сезіміндегі ауыр күйінішін көрсетеді...

Бірақ, мұндағы күйініш сыр – қаратпа сөзді сөйлемнің аяғында келтіріп және соны бірнеше рет қайталап айтуда. Егер, сөйлемнің аяғындағы қаратпалы сөз болып, әрі бірнеше қайталанып тұрған "Мамай" деген сөзді алып тастап:

"Туырлықтай ту алған,
Қылышын қанға суарған,
Жауды көрсе қуанған..." –

деп өзгертсек, алдыңғы үзіндідегі сезілетін ауыр хал, күйініш сезілмейді. Соңғы Мамайдың ерлігін жай ғана суреттеу болып шығады. Қорыта айтқанда, монолог арқылы психологиялық әр түрлі құбылыстарды суреттеудің негізгі қайда жатыр? Демек, дұрыс ырғағында жатыр деп жауап беруге болады.

Монолог – төл сөз. Әрбір төл сөз біреудің сөзін бұлжытпай жазуды, өзі қалай айтса, солай етіп оқуды, не солай етіп айтуды керек етеді. Демек, ауыз әдебиеті, не Абай алдындағы тарихи әдебиет осы жүйені қолданып, дауысқа салып айтып, сол арқылы сезімдегі құбылысты сездіру әдісін қолданған.

Абай алдындағы әдебиет нұсқаларының психологиялық моменттерді суреттеудегі негізгі екі әдісі осы айтылған психологиялық параллелизм мен монолог арқылы суреттеу еді.

Бұл әдістің алдыңғысы сезім дүниесін суреттеудегі мәңгіден бері келе жатқан ескі, сондықтан, тек анда-санда ғана қолданбаса, сезімге әсер етуге, көркемдік қасиеті жұқарған, тозығы жеткен әдіс болатын. Соңғы, монолог әдісін алсақ, бұл да зордан молда, жоқтан бар игі ғана еді. Жоғарғы тәрізді сөйлемнің құрылысын сәл өзгертсе, өзінің сезімге әсер ететін күшінен айрылып қалатыны да осы әлсіздігі еді.

Абай дәуіріндегі мәдениетті елдердің әдебиеті бұл екеуін де аттап өткен болатын. Олар параллелизм әдісін ескі түр деп қараса, монологтарды қолдану мүлде басқаша түр, басқаша мазмұн алған. Ол кездегі орыс, не басқа елдердің әдебиеті монологтарды адамның мінезін ерекшелуге пайдаланатын. Егер ішкі сезім дүниесін суреттеу үшін қолданылатын монологтар болса, онда ол бір сөзді қайталау әдісімен емес, не эллипсис заңы, не тыныс белгілеріне сүйенетін.

Сөйтіп, бұл екі әдістің екеуі де Абай алдындағы әдебиетіміздің адамның сезім дүниесін суреттеуде өте кейін қалғандығын көрсететін еді.

Абай оны сөзді де, түсіне де білді. Көп елдің әдебиетін, әсіресе, орыстың классик әдебиетін терең зерттеп, олардан керегін ала білген және алғанын өз бойына сіңіріп, қазақ оқушыларының жүрегіне жат емес, жақын нәрсе етіп шығара білетін, сөзге ұста, місеркер ақын Абай өзіне шейінгі қазақ әдебиетінде де қолданылатын ішкі сезімді суреттеу әдістері ескірген әдістер екеніне көзі әбден жетіп, оның жаңаша жолын іздей де, таба да, оны шебер түрде қолдана да білді. Бұл адамның сезімінде болатын әр түрлі құбылыстарды суреттеу үшін оған басқа нәрселерді қатарластырмай (параллель етпей), не сөйлемнің аяғына әр түрлі сөздер қосып, дауыстап, тек үн араласқанда ғана психологиялық моменттерді бере

алатын монологсыз-ақ Абай сезім құбылысын тікелей суреттеп, адамның басында болатын әр түрлі халді көрсете алды.

Бұл адамның сезімінде болатын әр түрлі құбылыстарды тікелей суреттеу әдісі – Абайдың ең сүйіп қолданған әдісі болды.

Мұны біз Абайдың көп өлеңдерінде кездестіреміз. Сондықтан бір-ақ өлеңіне тоқтап, қалай қолданатындығының үлгісін көрсетелік:

“Қызарып, сұрланып,	Үндемей сүйісіп,
Лүпілдеп жүрегі,	Мас болып өздері.
Өзгеден ұрланып,	Жанында жапырақ,
Өзді-өзі керегі,	Үстінде жұлдыз да,
Екі ғашық құмарлы	Елжіреп-қалтырап,
Бір жолдан қайта алмай,	Жігіт пен ол қыз да.
Жолықса ол зарлы,	Өзге ойдан тыйылып,
Сөз жөндеп айта алмай	Бірімен бірі өуре,
Аяндап ақырын,	Жүрекке құйылып,
Жүреппен алысып,	Жан рахат бір сөуле.
Сыбдырын, тықырын,	Жүрегі елжіреп,
Көңілмен танысып.	Буындар босанып,
Дем алыс ысынып,	Рахатпен әлсіреп,
Саусағы суынып,	Көзіне жас алып,
Белгісіз қысылып,	Жүйрік тіл, терең ой,
Пішіні құбылып,	Сол күнде қайда еді?
Иығы тиісіп,	Ғашыққа мойын қой,
Тұмандап көздері,	Жеңілді, жеңілді!”

(Абай, I том, 132-бет)

Бұл тәрізді адамның ішкі сезімінде болатын әр түрлі құбылыс, белгілі бір жағдаймен байланысты сезімде кездесетін өзгерістерді шебер түрде суреттеу, Абайға дейін қазақ әдебиетінде болған емес. Абайдың қолданысында жоғарғы өлеңнің әр сөзі – ішкі сезімнің айнасы. Алыстан аңсап қосылған шын ғашық екі жастың жан жүйелеріндегі құмарлық, мастық, “жан рахат” тәтті сүйістерді: бір қызарып, бір бозарып құбылған бет, лүпілдеп соққан жүрек, ысынған дем, суынған саусақ, қысылған пішін, тұмандаған көз, елжіреген жүрек, босанған буын, әлсіреген бой, көзге іріккен жас, қысқасы, адамның сыртқы құбылыстарын суреттеу арқылы, іштерге әр түрлі сезіну түйсіктерін дәл бере білген.

“Ғашықтың тілі – тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішпен біл.
Сүйісер жастар қате етпес,
Мейлін илан, мейлін күл!
Ол тілге едік онтайлы,
Хәрісіз біліп сондайды,
Біліп-ақ ұғып қоюшы ең,
Енді ішіме қонбайды...”

(Абай, I том, 157-бет)

деп ақынның өзіне өзінің берген мінездемесі – шын және өте әділ айтылған сөз. Адамның сыртқы құбылысынан ішкі сезім дүниесінде не болып жатқанын тапжылдырмай танып және оны бұлжытпай, дәл етіп суреттеуде Абайды кіммен болсын қатар қоюға болады.

Өңгіме, әрине, тек адамның сезім құбылысын суреттеуінде ғана емес, сол сезімдегі әр түрлі өзгерістерді басқаға сездіре алуында, өлеңді оқығанында әр сөздің жан-жүйесін тербете алуында ғой. Ол тілекті Абай жоғарғы өлеңінде ойдағыдай етіп, орындай алған десек, басқа өлеңдері жөнінде де осыны айтуға болады.

Абайдың өзіне дейінгілерден бұл жөніндегі ерекшелігі де, оның үлкен психологтігі де – осынысында. Бұл шеберлікке Абай қалай ие болды? Бізше, бұл үшін искусствоның екі түрлі заңын берік ұстағанға ұқсайды.

Бірінші, суреттеген болмысының өмір шындығына дәл келуі. Екінші, басқаның сезім, күйініш, сүйінішін өз сезімінен өткізе білетіндігі, сол арқылы оқушыларының сезімін тербете алуы. М ы с а л ы:

“Дем алыс ысынып,
Саусағы суынып,
Белгісіз қысылып,
Пішіні құбылып,
Иығы тиісіп,
Тұмандап көздері,
Үндемей сүйісіп,
Мас болып өздері...” –

деген жолдарын алсақ, ішкі сезімді беру үшін қолданылған образдары шындыққа дәл келмейді деп кім таласа алады? Бұл суреттеу жастық, сүйіспендіктің тәттілігін татқан жанның қайсысының көкейіне қонып, көңілін тербетпес?

Бұл тәрізді тербетте жазған ыстық сөз қандай сезімді болсын тербетіп, қандай жанды болсын тебіrentетіні сөзсіз. Бұл үшін жалғыз-ақ шарт бойында жан, кеудесінде жүрегі бар тірі адам болуы керек.

Сөз арқылы адамның психологиясын суреттеудегі осы тәрізді шеберлік Абайды қандай үлкен психолог ақын-жазушылардың да қатарына қосады.

Сонымен қатар оны талантты психолог ақын-жазушылардың қатарына қосатын, екінші бір шеберлік – суреттеп отырған құбылысын, қаншама өзінің сезім жүйесінен өткізіп, жан толқынымен жаза отырса да, оқушыларына сол құбылысты сырттан ғана суреттеуші болып көріне білуінде.

Екінші сөзбен айтқанда, әр түрлі болмысты лирикалық суреттеу бар, психологиялық суреттеу бар. Мұның екеуі бір-бірімен нық байланысты. Бірақ, бір нәрсе емес. Лирикалық шығармаларда ақын сол суреттеген құбылысына өз сезімін қатыстыра отырып суреттейді және сол суреттеп отырған нәрсесінің жағдайына қарай ақын да қайғырады, қуанады, күйінеді, сүйінеді т. б.

Психологиялық суреттеу әдісінде, ақындардың суреттеп отырған құбылысына өз сезімін қатыстыру, өз басындағы күйініш-сүйінішін бірінші орынға қою болмауы керек. Оның жасырын қалып, біреулердің бастарында болған қайғы-қуанышты ақын тек бұлжытпай суреттеуші ғана болып көрінуі қажет.

Сезім құбылысын суреттеудегі лирикалық шығарма мен психологиялық шығармалардың бұл – негізгі айырмасы. Абайдың жоғарғы өлеңдеріндегі:

“Жүйрік тіл, терең ой,
Сол күнде қайда едің?
Ғашыққа мойын қой,
Жеңілдің, жеңілдің!” –

деген соңғы төрт жолындағы өзіне қайрылуы болмаса, басқа жолдарының бір жерінде, тереңнен толғап жазып отырса да, өз сезімінің ұшығын көрсетпей, басқа адамдардың ішкі сезімдеріндегі психологиялық моменттерді сырттан ғана бақылап, сырттан ғана суреттеуші болып көрінуі және сол қаһармандарының басында болған халдерге оқушыларын бой суындырып, солардай сезіндіре білуі Абайдың үлкен психолог, “жан жүйесінің инженері”

екендігін айқындайтын негізгі мәселенің және бірі деуге болады.

Сонымен қатар, бұл қазақ әдебиетінің тілін дамытудағы Абайдың тарихи айрықша еңбегінің бірінен саналуға тиіс. Өйткені, өзіне дейінгі әдебиетте болмаған өмірді терең суреттеулердің жанаша әдісін тауып, соныдан жол салып, тамаша-тамаша үлгілерін қалдыру – өзінен соңғы әдебиеттің кең өріс алып дамуы, ілгерілеуі үшін тарих алдында зор еңбек, үлкен табыс. Мұндай зор еңбек жасап, ұлы табысқа қолы жеткен және оны толық меңгеріп, үздік-үздік үлгілер қалдырып, әдебиеттің алтын қазынасы етуші, бірінші психолог ақын қазақта Абай болды.

**АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АҚЫЛ, НАҚЫЛ СӨЗДЕР,
ОЛАРДЫҢ АБАЙҒА ШЕЙІНГІ ӘДЕБИЕТТЕРДЕГІ БАҢ
ТҮРЛЕРІМЕН САЛЫСТЫРҒАНДА БІРЛІГІ ЖӘНЕ
АЙЫРМАСЫ**

Қазақтың ескіден келе жатқан ауыз әдебиетін алсақ, үлкен бір саласы болып саналатын түр – ақыл, нақыл сөздер деуге болады. Күні бүгінге шейін бұл екеуі қосылып, бірнеше рет қазақ тілінде кітап етіліп, шығарылды. Бірақ, олардың ешқайсысында айтуға тұрарлықтай бұл мәселеге талдаулар берілген емес. Халық әдебиетіндегі аз сөзбен көп мағына беретін қысқа-қысқа терең мағыналы сөздерді – нақыл сөз, не мақал-мәтел деп атап, жинап бас-тырумен ғана қанағаттанып келінді.

Мұның екеуі де, негізінде, аты белгісіз халық даналарының өмірді бақылай келіп айтқан үлкен ой, терең пікірлердің жиынтығы. Тәжірибе жемісі. Нақыл сөздерді де түгелдей халық туғызды десек, қате болар еді. Өйткені, халық дегенде біз еңбекші халықты ұғамыз. Әрине, нақыл сөздерде үстем таптың идеясын үндейтіндері де толып жатыр. Сондықтан да, біз “негізінде” деп, әдейі ескертіп отырмыз.

Бізше, күні бүгінге дейін, “мақал-мәтел”, “нақыл сөз” делініп келген, не олай деп айтылынбаса да, сол тектес сөздерді мағынасына, құрылысына қарап, ақыл сөздер (дидактикалық сөздер), нақыл сөздер (афоризм) деп екіге бөлуге керек тәрізді. Мақал-мәтелдер өздерінің мазмұнына қарай, кейбіреуі ақыл сөздер тобына, кейбіреулері нақыл сөздер тобына жатуға тиісті. Бұл екеуінің айырмасы қайсы? Бізше, бірі – өмірді танытады. Екіншісі – өмірге жетектейді.

Ақыл сөздер – халықтың кейінгілерге қалдырған өсиет-ақылы, өмір-тіршіліктеріне жетекші басшылық. Сондықтан, оның мағынасы ашық, ұғуға жеңіл, көпшіліктің бәріне түсінікті, аз сөзге көп мағына сыйғызып, көркемдеп айтылған үгіт-насихат.

Нақыл сөздер дегеніміз – үлкен ой, терең пікірге кұрылған, өмір туралы айтылған ел санасының қорытынды-

сы. Ашы мен тұшы, алыс пен жуық, жақсы мен жаман – осылар сықылды өмірдің әр түрлі жақтарын ой елегінен өткізіп, олар жөніндегі халықтың шығарған үзілді-кесілді өкімі; өмірдегі әр алуан құбылыс, іс-әрекеттерді өзінше, әбден бақылап, сынай келе, қатесіз, өмірде тап солай болатындығына көздері жетіп, өмір шындығына айтқандары дәл келетін етіп кейінгі ұрпаққа қалдырған халық дана-лығының сөулесі, ой түйіні.

Нақыл сөз, мағына жағын алғанда, ақыл сөз тәрізді мынаны істе, – жақсы, ананы істеме, – жаман демейді. Өмірдегі өзінің көргенін, сезгенін, бақылағанын қорытып айтады да қояды.

“Жаманға жүзің салма,
Малды екен деп,
Жақсыдан қолыңды үзбе
Жарлы екен деп”

(ақыл сөз)

“Өнерлі жігіт өрде озар,
Өнерсіз жігіт жер соғар”

(нақыл сөз)

Алдыңғысында адамның кімнен қашып, кімнен қол үзбеу керектігін айтса, соңында ол жоқ. Өнерлі жігіт пен өнерсіз жігіт туралы өзінің бақылай келе қорытқан пікірін айтады. “Мынаны ал, ананы алма” демейді. Оқушы, тыңдаушы өзінше ойлап, өзінше түйюлері керек.

Ауыз әдебиеті болсын, Абай алдындағы тарихи әдебиет болсын ақыл, нақыл сөздерге бай. Өмірдің әр түрлі жақтарын қамтыған неше алуан түрлерін ауыз әдебиеті, тарихи әдебиеттен кездестіруге болады.

АҚЫЛ СӨЗДЕР:

(Ауыз әдебиеті)

“Қайыры жоқ көлден без,
Қайырымы жоқ елден без”
“Бүлінген елден бүлдіргі алма...” (217)

“Жамандық көрген жеріңнен
Еңбекте де қаш!
Жақсылық көрген жеріңе
Еңбекте де жет!...” (218).

Сөз бергенге ерме,
Бөз бергенге ер!
Сөз бейнет болар,
Бөз көйлек болар..." (219).

(Тарихи әдебиет)

Жал күйрығы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз.
Қалың малы арзан деп,
Жаман қатын алмаңыз.
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Жаманнан қатын алсаңыз,
Жауға шабар ұл тумас".
"Атасы оның текті деп,
Тұрлаусыздан сөз ұқпа.
Ауызы оның епті деп,
Нашардан шыққан жақсының
Сөзін жерге тастама,
Атасы жаман өтті деп..."

НАҚЫЛ СӨЗДЕР

(Ауыз әдебиеті)

"Емен ағаштың иілгені – сынғаны,
Ер жігіттің ұялғаны – өлгені" (222).

"Алтау ала болса,
Ауыздағы кетеді.
Төртеу түгел болса,
Төбедегі келеді..." (223).

"Көкті бу көтереді,
Сүйрікті су көтереді,
Ауырды нар көтереді,
Өлімді бар көтереді..." (224).

(Тарихи әдебиет)

"Жапанға біткен жантақты
Жаһан кезген нар жейді.
Төтті менен дәмдіні

Қолында пұлы бар жейді.
Қорқақтықтың белгісі
Арықты да "жар" дейді.
Кертартпаның белгісі
"Кең дүниені тар" дейді.

"Арғымақтың баласы
Аз оттар да, көп жусар,
Талаудан татқан дөні бар.
Азамат ердің баласы
Аз ұйықтар да, көп жортар.
Дұшпанға кеткен арымен,
Барымтаға түскен малы бар..."

Ауыз әдебиеті, Абайдың алдындағы XVII-XIX ғасырдағы тарихи әдебиеттердегі ақыл, нақыл сөздердің негізгі үлгілері – осы келтірілгендер.

Ауыз әдебиеті немесе Абай алдындағы әдебиеттерімізде ақыл, нақыл сөздердің басым жатуы заңды. Біз, осы еңбектің "Көркем сөз, оның қазақ өміріндегі орны, мәні" деген тарауында, ауыз әдебиеті халықтың тек қана көркем өнері емес, әрі философиясы, әрі ғылымы, әрі тәрбие құралы болады дедік. Ендеше, сол әдебиетті тәрбие құралы етудің тілегі жұртты өмірді тануға, адамды өмірдегі жақсылыққа үйретіп, жамандықтан қашыруға жетектейтін ақыл, нақыл сөздердің ауыз әдебиетінен үлкен орын алуының негізгі себебі болды.

Абай алдындағы қазақтың тарихи әдебиетінің сарыны да негізінде ақыл, нақыл сөзге құрылды. Сондықтан оларды негізінде дидактикалық поэзия деп атасақ артық болмайды.

XVIII ғасырда Бұхардан басталатын жазба әдебиет тарихын алсақ, әр ақын өзінің таптық көзқарас, дүние танушылығына қарай өздерінің шығармаларында көптеген ақыл, нақыл сөздер қалдырды. Олардың ішінде біздер үшін де пайдалылары бар екендігі сөзсіз. Абай алдындағы тарихи әдебиеттерде ақындардың көпшілігінің жырау деп аталынуы да әдебиетімізде осы дидактикалық сарынның басымдығы еді. Бұхар жырау, Жанкісі жырау, Үмітай жырау, Жанұзақ жырау, Дулат жырау, Шортанбай жырау, Досқожа жырау деп, халықтың көп ақындарға ат қоюы да олардың өлең-жырларының дидактикалық сарынымен байланысты.

Өрине, бұл сөзден Абай алдындағы әдебиеттің бәрі бірдей солай екен деп ұғуға болмайды. Сол жырау атаңған ақындардың дидактикасыз, жай көркем өлеңдері де болды. Немесе жырау емес, тек ақын деп аталатын Махамбет, Шернияз, Нысанбай, Мұраттардың өлеңдерінен де ақыл, нақыл сөздерді табуға, тіпті, кейбіреулерінен жиі ұшыратуға болады. Сондықтан, әңгіме негізгі туралы екендігін ұмытпауымыз керек.

Ақыл, нақыл сөздердің не әдемі, не терең мағыналы түрлері Абайдың өз өлеңдерінде де көп. Табиғатты, ел өмірін, сүйіспендік, өнер, ғылым, тағы басқа өмірдің әр түрлі саласына арналған, ақынның жай, көркем, сұлу лирикаларымен қатар, өз кезіндегі шет көрген мінез-құлықтарды қатты сынаған улы сатираларымен қатар, өз кезіндегілерге сабақ, кейінгілерге үлгі ретінде айтқан өлеңдер де Абайда аз емес. Бұл өлеңдердің идеялық, мазмұны, характері ақыл, нақыл сөздерді керек етті.

Абай өзінің әлеумет өміріндегі ролін жақсы түсінді. Ол өзін өз кезінің ақыны ғана емес, ұстазы білді. Сондықтан ол, өмірдің барлық саласынан, жұртының бүтінгісіне де, келешектегісіне де сабақ беруді адамдық борышым деп ұқты. Ақынның онысы дұрыс та, орынды да еді... Өйткені, XIX ғасырда қазақ тарихы Абайдан артық ойшыл, онан оқымысты, онан асқан ақындық талантты білмейді. Жалғыз қазақ емес, Абайды өз кезінде шығыста теңдесі аз табылатын ақын десек, асырып айту болмайды.

Сөйтіп, өз заманының ұстазы, өмірді “оқушыларына” үйретуші, танытушы ақын Абай ақыл, нақыл сөзге көп көңіл бөлді. Бұған өз өлеңдерінен және қарасөздерінен бірнеше мысалдар келтірейік:

АҚЫЛ СӨЗДЕР

“Әсемпаз болма әр неге,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар, қалан.”

(Абай, I том, 158-бет)

“Досына достық – қарыз іс,
Дұшпанына өділ бол!”

(Абай, I том, 130-бет)

“Егіннің ебін,
Сауданың тегін,
Үйреніп, ойлап мал ізде.
Адал бол, бай тап,
Адам бол, мал тап,
Қуансаң, қуан сол кезде.
Бірінді, қазақ, бірін дос
Көрмесең, істің бәрі бос...”

(Абай, I том, 96-бет)

“Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның тіленбей”

(Абай, I том, 96-бет)

“Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеніз.
Тілеуін, өмірін алдында,
Оған қайғы жесеніз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шаппақ,
– Бес дұшпанын, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рахым ойлап қой,
– Бес асыл іс, көнсеңіз...”

(Абай, I том, 61-бет)

Бұл келтірген үзінділерде ақын өнер, ғылым, еңбек, достық, қастық, әділдік, өсек, өтірік, жауыздық, рахымшылық, талап, ар, ұят, тағы басқа бірнеше нәрселердің бетін ашып, не нәрсені адам қасиеті біліп үйрену, не нәрседен қашу керектігіне басалқылық жасап, даналық ақыл береді. Осылар тәрізді өмірдің әр саласын алып, аз сөзге көп мағына сыйғызып, жұртшылыққа айтқан Абайдың өнегелі сөзі, үлгілі өсиеті көп. Мысалы үшін, осы келтірілгендеріміз де жеткілікті. Сондықтан оның нақыл сөздерінен бірнеше үзінділер келтірейік.

НАҚЫЛ СӨЗДЕР

“Екі кеме күйрығын
Ұста, жетсін бұйрығын”.

(Абай, I том, 98-бет)

“Азат басың болсын құл:
Қолдан келмес іске ұмтыл”.

(Абай, II том, 125-бет)

“Берекелі болса ел:
Жағасы – жайлау, ол – бір көл.
Берекесі кеткен ел –
Суы ашпаған батпақ көл...”

(Абай, I том, 100-бет)

“Жарлылық, жалынышты жалтаң көздік,
Сүйкімді икемі жоқ, шалдуарлық...”

(Абай, I том, 54-бет)

Нақыл сөздер Абайдың кара әңгімелерінде де кездеседі. Ғылымдар Академиясының Қазақ филиалы 1940 жылы бастырған 11 томында, “Отыз жетінші сөз” деген атпен басылған кара әңгімесінде жиырма төрт түрлі нақыл сөз (афоризмдері) бар.

1. “Көңілдегі көрікті ойдың ауыздан шыққанда өңі қашады...”

2. “Өкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың”.

3. “Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оның өзінің замандастары виноват”.

4. “Биік мансап – биік жартас: ерінбей еңбектеп жылан да шығады; екпіндеп ұшып қыран да шығады. Жікшіл ел жетпей мастанады, желөкпелер шын деп ойлайды...”

5. “Бақпен асқан патшадан мимен асқан кара артық: Сақалын сатқан көріден еңбегін сатқан бала артық...”

6. “Қайратсыз ашу тұл; тұрлаусыз ғашық тұл; шөкіртсіз ғалым тұл”.

7. “Дүние – үлкен көл; заман – соққан жел, алдыңғы толқын ағалар, соңғы толқын інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер”.

8. “Жаман дос – көлеңке, басынды күн шалса, қашып құтыла алмайсың, басынды бұлт алса, іздеп таба алмайсың...” тағы басқалар. (Абай, II том, 219-220-бб.).

Біз жоғарыда ауыз әдебиеті, Абай алдындағы тарихи әдебиет, Абайдың шығармаларынан ақыл, нақыл сөздерге бірнеше мысалдар келтіріп, ақыл, нақыл сөз деп нені ұғамыз, бұл екеуінің бірлігі, айырмасы қайсы, ауыз әдебиеті, тарихи әдебиет, Абайдың өз өлеңдерінде жиі кездесуінің себебі не деген сұрауларға өзімізше жауап бердік. Енді Абайдың бұл жөнінде ерекшелігі қайсы, соған келелік.

Абай алдындағы ауыз әдебиеті, тарихи әдебиеттегі ақыл, нақыл сөздерді құрылысы жағынан қанша көркем, мағына жағынан қанша терең десек те, не түрі, не мазмұны ұлттық шеңберден аса алмайды. Қазақтың не терең деген нақыл сөздерін алсақ та, мағынасы терең болса да, түрі бұрынғы-байырғы қалпында қала беретін.

“Елу жылда – ел жана,

Жүз жылда – қазан...”

деген нақыл сөзін алып, философиялық мәніне көз жіберсек, өмір өзгеріп отырады деген ұғымға жақын келеді. Бірақ, сол философиялық пікір қазақтың “Қара қазаны” арқылы берілген.

“Арымас тұлпар болмас,

Қажымас сұңқар болмас...”

“Еттің бәрі қазы болмас,

Иттің бәрі тазы болмас...”

деген нақыл сөздерді алсақ та, үлкен ойды жабайы түрде бергендігін көру қиын емес.

Үлкен ойға, орайлы сөз тауып, ақыл, нақыл сөздерді мәдениетті биік сатыға көтерген қазақ тарихында бірінші ақын Абай болды. Оның даналығы, үздік суретші таланттарының үстіне әрі өз елінің, әрі шығыстың, орыстың мәдениеттерімен қаруланған адам болуы өзіне шейінгі қазақ әдебиетіндегі ақыл, нақыл сөздердің үлгілерін мазмұны жағынан да, түрі жағынан дәрежесіне жеткізді.

Абайдың өлеңдерінен жоғарыда келтірілген үзінділерді былай қойғанда, Абай өзіне шейінгі қазақ әдебиетіндегі болмаған сөз образы арқылы шын мәніндегі үлкен-үлкен философиялық пікір айту әдісін жоғарғы сатыға көтерді. Қазақ тілі, қазақтың сөзімен де қиюын тауып қалай білсе, мәдениетті елдердің тіліндегі философиялық ұғымды өз дәрежесінде айтуға болатындығының үлгісін көрсетті.

“Осыны оқып ойлай бер, болса зерек,
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек...”

(Абай, I том, 181-бет)

“Ақыл – мен, жан – мен өзім, төн менікі,
“Мен” менен менікінің мағынасы екі.
Мен өлмекке тардыр жоқ әуел бастан,
Менікі өлсе, өлсін, оған бекі...”

(Абай, I том, 193-бет)

“Тоты құс түсті көбелек
Жаз сайларда гулемек.
Бәйшешек солмақ, күйремек,
Көбелек өлмек, сиремек...”
“Сүймек, сезбек, киінбек,
Адам затқа не керек:
Харекет қылмақ, жүгірмек,
Ақылмен ойлап сөйлемек.
Өркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек,
Заманға оны илемек...”

(Абай, I том, 225-бет)

“Единица – жақсысы,
Ерген елі бейне нөл.
Единица нөлсіз-ақ:
Өз басындық болар сол.
Единица болмаса,
Не болады өңкей нөл?...”

(Абай, I том, 100-бет)

Бұл келтірген үзінділердегі өмірге көзқарас дүние танушылық ой-пікір, оларды айтып беру үшін қолданылып отырған сөз, образдар жоғарғы ауыз әдебиетінен келтірілген “елу жылда – ел жаңа, жүз жылда – қазан”, “ет жақсысы – қазы, ит жақсысы – тазы”, “жалп-жалп еткен жапалақ жабы жерге қонбайды” немесе:

“Арғымақ жабы көрінер,
Аса шауып буланса.
Айдын көл батпақ атанар,

Айдыны құрып суалса.
Бәйтерек сабау көрінер,
Жапырағы түсіп қуарса –

дегендей емес, мәдениетті философ ойшылдардың өмірді тану, өмірге көзқарас, өздерінің терең ой, кесек пікірлерін айтуда қолданатын: “мен” (“я”), “Единица”, “Ноль” (герой, толпа), “Ақыл” мен “сезім”, “ерік” (разум, чувство, воля), міне, осылар болды. “Тоты құс түсті көбелек” өлеңінде өмірде өзгермейтін нәрсе жоқ барлығы өзгеріліп отырады деген кәдімгі философиялық категорияның бірін Абай өз өлеңінде сол ұғымды бере аларлық сөз тауып, философиялық ойды сол өзінің дәрежесінде оқушыларына жеткізе білген. Мұндай пікірлерді түсіндіруге бұрынғы әдебиеттерде қолданылатын байырғы сөз, сөйлемдерден өзгеше, жана сөз, жана сөйлем құрылыстарымен айтып береді. Бұрынғы әдебиеттердегі өмірді тану, өмірге көзқарастарды көрсететін өлең-жыр, әр түрлі таппак, билер сөздерін алсақ, қаншама терең десек те, мәдениеті әлі ер жетпеген сөбилік дәрежесін көрсетсе, Абайдың бұл топқа жататын сөздерінің бәрі де зор мәдениетке еріскен, өмірді кеңінен шолып, терең түсінген философиялық үлкен ой, сананың жоғарғы мәдениеттік сатыдағы дәрежесін көрсетеді.

Қазақ әдебиетінің тілі Абайға шейін бұл дәрежеге жете алған жоқ еді. Бұған жеткізген де, бұл жөнінде әдебиет тілін зор өзгеріс жасап, дамытып, ілгерілеткен де Абай болды.

Абайдың өзіне шейінгі ақыл, нақыл сөздермен бірлігі жоғарғы айтылғандар болса, ерекшелігі – осы соңғы айтылған ойлау, өмір тану шегін шын мәніндегі философиялық дәрежеге жеткізіп, оны қазақтың өз тілі, өз сөзі арқылы да айтып беруге болатындығын айқындау. Бізше, бұл – қазақтың әдеби тілін дамытудағы ұлы ақынның ұлы еңбектерінің күрделі бір саласы.

Ескерту: Ақыл, нақыл сөздердің көпшілігі метафора, тенеу, эпитет, тағы басқа да поэтик тілдердің түрлеріне негізделініп құрылады. Негізгі үлгілерін “көркем тілдің қазақ өміріндегі мәні, орны” деген тақырыпта айтқандықтан және поэтик тілдердің өзара байланыста болып отыруы жалпы тіл заңы болғандықтан, ол жағына тоқталғанымыз жоқ.

АБАЙ АУДАРМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛІ

Абай орыс әдебиетін 1882 жылдан бастап аударған. Ең бірінші аудармасы – орыстың атақты ақыны Лермонтовтың “Бородино” атты патриоттық өлеңінен үзінді. Ең соңғысы – “Вадим” атты Лермонтовтың ұзақ әңгімесінің желісін, оқиғасын алып, өзінше қысқартып жазған поэма. Абай аудармаларының барлық саны – елу екі. Бір мысал-басня “Қарға мен түлкі” екі вариантта аударылған.

Абайдың көп аударған ақындары – Крылов, Пушкин, Лермонтов. Әсіресе, Лермонтов. Орыстың басқа ақындарының өлеңдері бірен-саран ғана кездеседі.

Орыстың атақты жазушы, ақындарын аударуда Абай тек қана қазақ емес, бүкіл шығыс елінде елеулі орын алады. Шығыс елінде, 1889 жылға шейін Пушкиннің “Онегині” тек Азербайжанда ғана аударылған. Сонан кейінгі аударған қазақ – Абай. Қазақпен салыстырғанда ол кезде үлкен мәдениетті саналатын татар, өзбек, тағы басқа көршілес елдердің бәрінен Сарыарқада жатқан Абай, орыстың ұлы ақыны Пушкиннің дүниежүзілік мәдениет мұрасының шаршы төрінен орын алған еңбегінің ұлылық қасиетін танып, Татъянаның үнімен даланы жанғыртыруы – қазақ үшін мақтанарлық іс.

Абайдың өмірбаянын жазған тарауда “Абай 70-80 жылдардан бастап орыс мәдениетіне түгелдей бет бұрды, ол кездегі орыстың алдыңғы қатардағы идеясымен жақсы танысып, Сарыарқадан оларға үн қосушы бірінші ақын да Абай еді” дедік. Демек, болашағы мол ұлы орыс халқының тез ілгерілеуіне бөгет болып отырған аграрлық-патриархалдық патшашыл Россияның құрылысын, әлеумет өміріндегі әр түрлі кемшіліктерді қатты шенеп, соларды жою арқылы Россияны алға апаруға күш салған, ол жолда асқақ шат, қиын соқпақтарға кездесіп, талай қиыншы-

лықтарды бастарынан кешірген Крылов, Пушкин, Лермонтовтың шығармалары Абайға қона кетуі, олармен өзінің мұңдас болуы – екі елдің ұлы ақындарының идея-тілектерінің бірлігі еді. Крылов жазған “Қасқыр мен козы”, “Қарға мен түлкі” оқиғалары, тағы басқалар ол кезде қазақта да аз емес болатын. Сонымен қатар орыстың ұлы ақындарының жалпы адамгершілікке үндеген әр түрлі мысалдары мен үлгілі өлеңдері, өз елінің басшысы, ұстазы боламын деген кеменгер ақынға осы жағынан да дәл келеді. Бұл бір.

Екінші, Пушкин, Лермонтовтардың шын мәніндегі искусство иелері екендігін Абай жақсы ұғынды.

Абайдың аудармаларының характеріне жалпы шолу жасасак, жоғарғы ақындардың ол кез келген өлеңдерін аударма бермеген. Таңдап, талғап аударған.

Абайдың аударған өлеңдері не адамгершілік тақырыбына байланысты жаман мінез-құлықты шенеу, жақсылыққа үндеу, не патриоттық үлкен идеяны көксеген өлеңдер, не терең ой – философиялық, не үздік көркем өлеңдер болып келеді. Крыловтың мысалдары, “Теректің сыйы”, “Түтқын”, “Татъянаның Онегинге”, “Онегиннің Татъянаға” жазған хаттары, тағы басқа осылар тәрізді аты шулы өлеңдер. Сөйтіп, Абайдың Пушкин, Лермонтов, Крылов тәрізді орыстың ұлы классиктерін аударуы кездейсоқ емес, заңды, жоғарғы айтылған екі түрлі күрделі себептерге негізделген деуге болады.

Абай аудармаларының тарихи-әлеуметтік мәні үлкен. Өйткені, ең алдымен, қазақ жұртшылығы Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков тәрізді дүние жүзілік әдебиетінің ірі тұлғаларымен бірінші рет Абай арқылы танысты. Екінші, өзінің зор талант, асқан шеберлігінің арқасында, ұлы ақындардың ұлы еңбектеріндегі үлкен идея, сұқтанар сұлулықты қазақ оқушыларының ой-сезіміне жеткізе аударма біліп, оларға жалпы қазақ халқының жүрегінен жылы орын әперді. Оларды қазаққа өз ақындары – Махамбет, Бұхар жырауларындай сүйгізді. Абайдан бергі әдебиетті сүйетін қазақтардан, хат білсін, білмесін “Татъянаның хаты”, “Қараңғы түнде тау қалғып”, “Қанжар” (кинжал), “Жалғыз жалау жалтылдап” өлеңдерін білмейтін қазақ аз шығар. Сөйтіп, Абайдың аудармалары алдағы халықтың мәдениеті, үлкен идея, ұлы ақындар мен қазақ халқының жұртшылығы араларындағы дәнекер болды.

Абай оларды тек қана досы көріп қойған жоқ, әрі өзінің ұстазы тұтты.

Абайдың ұлттық шеңберден шығып, жалпы адам баласылық идеяны көксеген, интернационалдық жүректің иесі ақындығын осы орыс жазушыларына көзқарасының өзіндік дәлелдейді. Абайдың жастарға үлгі ал, өнеге үйрен деген адамдары қазақ емес, Толстой, Салтыков-Щедрин т.б. болды.

“Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бөріңде ой.

Бұл сөзден Абай өз халқын жек көрді деген ұғым тұмайды. Абай айналасындағы әлеумет өмірін, “ел еркегін” сынағанда, өмір уын ішіп бүк түсе қайғырғанда сол халық үшін қайғырып, халық қамы үшін өмірден тыныштық көре алмады. Бар өмір, бар асылын сол халық үшін жұмсады. Бірақ, ол кезде қазақта Салтыков пен Толстой жоқ еді. Ендеше өмірге адамгершілік көзбен қараған, интернационалдық жүрегі бар ақынның объективтік көзқарасы Салтыков, Толстойды қазаққа үлгі еткізді.

Енді аударманың құрылысы жағына келсек, Абай аудармаларын негізінде екі түрлі деуге болады. Біріншісі, дәл аударма, екіншісі, ерікті аударма. Дәл аудармалары шумақ, бунақ, буын, ұйқастарына қарай өзара және екіге бөлінеді. Кейбір өлеңдерді аударғанда, Абай шумағын да, ұйқас түрлерін де берік сақтайды. Орыс өлеңдерінің ырақ, буындары қазақ өлеңінің буындарына дәл келе бермейді. Өйткені, орыс өлеңі тоникалық, не силлабо-тоникалық өлең құрылысына жатады да, қазақтікі силлабо-тоникалық өлең құрылысына жатады. Сондықтан Абай аударған өлеңдерінің буынын қазақша дәл беруге мүмкін болмаса да, саны жағынан соған жақын келетін өлеңмен аударды. Кейде ұйқастарын, кейде тіпті образдарын да дәлме-дәл шығарады:

Қазақшасы:

“Қараңғы түнде тау қалғып
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт дел-салғып
Түн басады салбырап.

Орысшасы:

Горные вершины
Спят во тьме ночной.
Тихие долины
Полны свежей мглой;

Шаңдай алмас жол-дағы
Сыбырламаз жапырақ.
Тышшығарсын сен-дағы,
Сабыр кылсаң азырақ...”

Не пылит дорога,
Не дрожат листы.
Подожди немного
Отдохнешь и ты...” (227).

(Абай. II том, 94-бет)

Осы өлеңнің, әсіресе, соңғы төрт жолын алсақ, орысша-сына дәлме-дәл. Өрине, алдыңғы жолдарын да дәл емес деуге болмайды. Бір тілден екінші тілге аударғанда сөз орны ауысу, бір сөздің орнына басқа синонимдер алу – аударманың жалпы заңы. Оның бұдан басқа да бірнеше аудармалары: “Жалғыз жалау жалтылдап”, “Қонады бір күн жас бұлт” т. б. жоғарғы келтірген мысалдар төрізді дәлме-дәл аудармалар. Абайдың дәл аудармаларының және бір түрі деп: “Онегиннің сипаты” (Пушкин), “Қанжар”, “Жолға шықтым”, “Терек сыйы”, “Дұға”, “Өзің сенбе, жас ойшыл”, “Еврей күйі” (Лермонтов) атты өлеңдерін айтуға болады. Мұнда өлеңнің буыны, ұйқасы сақталмайды. Орыс тіліндегі өлеңнің буындарының аз-көбіне қарамай, бәрін де қазақтың он бір буынды қара өлең ұйқастарымен аударды. Лермонтовтан аударғандарының оригиналдары – шалыс ұйқас (а-в-а-в), Абайда (а-а-в-в) көпшілігінде – қара өлең ұйқасы. “Онегиннен” аудармасы да осылар төрізді буын, ұйқастары сақталмайды. Бірақ, бұларды да дәл аудармалардың қатарына қосуға мүмкіндік беретін және бөріне тән бір нәрсе – оригиналдың өзіндегі автордың айтайын деген ойын толық сақтап, ойдағы образдарға дәл келетін қазақша образды сөз табу. Жоғарғы аталған өлеңдердің қайсысын алсақ та, осы жүйені берік сақтайды. Мысал үшін Онегиннің орысша, қазақша мінездемесін аламыз:

ОРЫСШАСЫ:

“Как рано мог он лицемерить,
Таить надежду, ревновать,
Разуверять, заставить верить,
Казаться мрачным, изнывать,
Являться гордым и послушным,
Внимательным, иль равнодушным!
Как томно был он молчалив,
Как пламенно красноречив,
В сердечных письмах как небрежен!

Одним дыша, одно любя,
Как он умел забыть себя!
Как взор его был быстр и нежен,
Стыдлив и дерзок, а порой,
Блистал послушною слезой!

ҚАЗАҚШАСЫ:

"Жасынан түсін билеп сыр бермеген,
Дәмеленсе, күндесе білдірмеген.
Нанасын, не айтса да, амалын жоқ,
Түсінде бір кәдік жоқ алдар деген.
Кейде паң, кейде көңгіш орныменен,
Кейде елеусіз, кейде ынтық формыменен,
Кейде үндемей жүрсе де, сөзге баяу,
От жалындай жауапкер құрбыменен.
Ғашықтың сөзге жүйрік, әсіресе,
"Дем алысым құмарым, бір сен" десе,
Жанын құрбан жолына қылған жансып,
Көз қарауы құбылар әлденеше.
Кейде ұялшақ, төменшік, кейде тіп-тік,
Қамыққансыр, қайғырып орны келсе..."

Бұл өлеңді ұйқасы, не тармақтары (жолдары), буын саны бірдей болмағандықтан, дәл емес деуге болмайды. Мазмұны, сол мазмұнды берудегі образ, сөз мәндері дәлме-дәл. Сондықтан, біз мұны дәлме-дәл аударма деп санаймыз. Дәл аударманың осы соңғы түрімен байланысты айтылған: "Қанжар", "Дұға", "Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз", "Терек сыйы", "Өзіңе сенбе, жас ойшыл", "Еврей күйі" – бәрі де "Онегиннің сипаты" тәрізді ұйқас, буын сандарын сақтамағанмен, мазмұнын, образдарын бұлжытпай дәл беру әдісімен аударылған: Кейбіреулерінде шумак, не бірнеше жолдарын Абай аудармай кететіні рас. Бірақ, ол өз алдына мәселе. Біздің бұл жердегі айтпағымыз – ақынның неге аудармағаны емес, аударған жерлерін, өлеңдерін қалай аударғаны. "Онегиннің сипатынан" келтірген үзіндінің орысша, қазақшасын салыстыра оқыған адамға дәлдігі айқын. Кім аударса да, бұдан артық дәл, бұдан артық жанды етіп аудару алуы екі талай.

Екінші түрі – ерікті аударма. Бұған жататындар: "Онегиннің Татьянаға жазған хаттарын", Крыловтан ауда-

рған кейбір мысалдар және қара сөзден өлең еткен "Вадим" поэмасы. Бұлардың негізі ғана орысша. Абай олардың жалпы мазмұнын өз сөзі, өз ұғынуынша әдемілеп айтты береді. Солардың үлгісін ғана алып, өзінше жазады. Бірақ, жалпы сарыны, ізі сақталынады. Кейде өз жанынан сурет, баяндаулар қосып, кейбір жерлерін мүлде тастап кетеді. Кейде орыстың ол кездегі жоғарғы топтарының өмірінде ауызына түспейтін сөздерді де Абай Татьянаның аузынан шығарады:

"Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем.
Екі сөз жоқ өмірімде,
Мен де сорлы бақыты кем..."

(Абай, II том, 81-бет).

"Қаймақ пен қаспақ", "Евгений Онегин" романында мүлде жоғы былай тұрсын, орыстың ол топтарының адамдарының мүлде басына келмейтін сөздер. Абай аудармаларының екінші түрі – осы тәрізді ерікті аударма өлеңдер.

Абай аудармаларының өзара екіге бөліп қараған бірінші түрі қазақ әдебиет тарихында ең үлгілі, ең сапалы аудармалар болып саналады. Өйткені, Абай – бір тілден екінші тілге аударылғанда сақталуға керекті шарттардың негізін дұрыс ұғынған ақын. Сондықтан да, ол өлеңнің мазмұны, түріне қарап, әр түрлі әдіс қолданады. Орыс тіліндегі өлеңдердің дәлме-дәл аударуға келетіндері болса, қазақ өлең құрылысынан оған дәл, не жақын келетін түрлерді іздеп, "бұлжытпай" дәл беруге тырысады. ("Қараңғы түнде тау қалғып" т. б.); оған болмаса, мазмұнымен қолданған образдарын дәл етіп береді. Бұл – аудару жұмысының жалпы заңы. Бір тілден екінші тілге аударғанда қолданылатын ежелгі әдістің бірі.

Сонымен қатар Абай аудармаларының және бір іздік ерекшелігі – қандай аудармашы болсын, өз тіліндегі көркемдік, құндылығын, құлаққа қонымды, көңілге жағымдылығын, қазақшаға аударғанда сол өзінің түп нұсқасындағы дәрежеде сақтай алуы, әрі оны қазақша етіп шығара білуі. Бұл аудармашыларда өте сирек кездесетін қасиет. Басқа аудармашылардың аударған өлеңдерін оқып, оны оригиналдарымен салыстырсақ сөзі, мазмұны дұрыс болғанымен, оригиналдың өзін оқығандағы әсерді

аудармадан ала алмайсың. Және оқығанда-ақ аударма екені көрініп тұрады.

Абай аудармаларында ол жоқ. Дәл, бұлжытпай аударды деген өлеңдердің өзін алсақ та қазақтың өз өлеңдеріндей болып шығады. Оригиналмен салыстырсақ, дәл оқысақ, өлеңнің өз тіліндегі әсерімен Абай аудармаларынан алатын әсерінде айырма жоқ. Міне, аударма жөніндегі Абайдың озат шеберлігі де, бұл күнге шейін үлгілілігі де осында.

Абай аудармаларының бұл тәрізді үздік болуының, бізше, үш түрлі себебі бар: 1) өзінің үлкен таланттығы; 2) орыс тіліндегі өлеңдерде қолданылатын сөздердің тек жай мәнін ғана емес, әдемілік қасиеттерін терең ұғынуы; 3) Қазақтың өз тіліне ақынның мейлінше байлығы.

Пушкин, Лермонтов, Крылов – ұлы таланттар. Олар тәрізді ақындардың өлеңдерін аударушы да талантты ақын болуы керек. Кез келген ақынның оларды ойдағыдай етіп аудару қолдарынан келе бермейді.

Абайдан кейінгі қазақ ақындарының, не оның алдындағы Алтынсариндердің аударғандары Абай аудармасынан әлдеқайда олқы жатуы, орыс тілін Абайдан аз білетіндігінде емес, ақындық дарындарының жетпейтіндігінде.

Әрине, орыс тілін жақсы білмесе, жеке талант та өз бетімен аударма жөнінде ештеңеге арзымайды. Және тілді білу бар да, оның әдемілік қасиетін ұғыну бар. Екеуі бір-бірімен байланысты. Бірақ, бір емес. Тіл білген адамның бәрі бірдей әрбір сөз, әрбір образдың әдемілік қасиетін түсіне бермейді. Тілдегі сөз образдарының ой тербетіп, жан сүйсіндіретін әсерін сезіну тіл білген адамның бәрінің қолынан келе бермейді. Ол үшін аударушы ақынның өзінде сол тілді жай жақсы білу, түсінуімен қатар, әдемілік қасиет, күшін ұғып, түсіне білерлік ақындық жан, үлкен талант болуы керек.

“Линейная рука тебя мне поднесла,
В знак памяти, в минуту расставания,
И в первый раз не кровь вдоль по тебе текла,
Но светлая слеза – жемчужина страдания.

В черные глаза, остановясь на мне,
Исполнены таинственной печали,
Как сталь твоя при трепетном огне,
То вдруг тускнели, то сверкали...” (229).

“Еркелі нәзік қолымен маған тиді,
Ұмытпа деп айрылған жерде берді.
Қан сорғалар жүзіне жас сорғалап,
Қайғымен өртенгеннің белгісі еді.

Қара көз қарап маған, көп қадалған,
Күпия қайғы өртеніп бойын алған.
Болатша дірілдеген жалын көрген,
Бір күңгірт тартып және оттай жанған.”

(Абай, II том, 103-бет)

Осы екі үзіндіні салыстырсақ та, Абайдың орыс тіліндегі образды сөздердің әдемілік, көркемдік қасиет, күші, сезімге өз тілінде қандай әсер етеді, оған теңдес қазақша қандай қолданса, қазақтың өз ұғымынша қандай сөздер әсерлі болатындығын терең ұғынғандығын, орыс тіліндегі қолданылған сөз образдары мен қазақ тіліндегі қолданылған сөз образдарының жай ғана мәнін емес, әдемілік күшін, әсерін ұға, түсіне білушілерге дәлелдеп жатудың қажеті аз. Міне, осы жерден келіп, орыс өлеңдерін аударуда қазақ тіліне байлығының үлкен орын алуы, яғни, жоғарғы айтылған үшінші себебі келіп шығады. Егер оригиналды үздік образдарды түсіне тұрса да, оған лайықты және қазақ оқығанда да ой тербетіп, жан үзгендей сөз таба алмай қожыратса, бұлай болып шықпаса еді. “Линейная рука” – дегенді “апақай”, “аппақ”, “талдырмаш”, “жіңішке” деп аударса да, мағынасын берер еді. Бірақ, толып жатқан синонимдардан “нәзік қол” дегенді таңдайды және өте дұрыс, орынды таңдаған.

Лермонтов:

“Как сталь твоя при трепетном огне,
То вдруг тускнели, то сверкали...” –

десе, Абай да сол орыс тіліндегі күрделі тенеуді бұлжытпай, күш, қасиетін өз қалпында сақтап:

“Болатша дірілдеген жалын көрген,
Бір күңгірт тартып және оттай жанған...”

деп аударайды. Бұл күрделі тенеу орыс тілінде қандай үздік, әдемі, қандай жан тебірентетін күшті, әсерлі десек, қазақшасы туралы да соны айта аламыз. Сөйтіп, Абайдың

шебер аудармашылығының негізінде ұлы талант – орыс тілінің әдемілік күш, қасиетін терең ұғу, қазақтың өз тіліне байлық, оны таңдап, талғап ала білуде жатқандығын көреміз.

Абайдың жалпы аудармаларымен байланысты тоқталуды керек ететін және бір мәселе: орыс әдебиетін терең білу және қазақшаға аудару Абайдың өзіне не берді, қазақ әдебиетін дамытуда аудармалардың қандай мәні бар деген сұрақтарға жауап бере кетуді керек етеді.

Бірақ аңғарған адамға бұл сұрақтардың бір қатарына “Абайдың қазақ әдебиет тіліне енгізген жаңа сөз, сөйлемдері” деген бөлімде және эпитет, тенеу, тағы басқа поэтик тілдердің түрлерімен байланысты бірқатар жауап берілді. “Мүйіз шығар”, “Сабағын айтып тынар”, “мен сынық жан”, “тасты жол”, “барасың қайда, қайда болмай маған?” деген тәрізді сөз қолданыстар немесе “Апарар сырын білмес бір далаңға” орыс әдебиетінен алынған сөздер деп, жоғарыда айтылған болатын. Сол сықылды:

“Қатып қалған кезімде бір тамшы жас
Төгілмей ме, бой жылып, о да ерісе?...” –

(Абай, II том, 89-бет)

деген тамаша көркем образдардың тегін қуа келсек те, бірқатарының ақ негізі Пушкин, Лермонтовтарда жатқандығын көру қиын емес. Жоғарғы өлеңнің орыспасында:

“И если есть в очах застывших капля слез
Они расстают и прольются...” –

делінген. Орыстың әдеби тілінің үлгісімен жасалынып, Абайдың қазақ әдебиет тіліне кіргізген тілдерге осы еңбектің әр тарауында айрықша тоқтап отырдық. Оларды қайталап айтудың керегі аз. Сондықтан, бұрынғы тарауларда айтылмаған, бізше, бұлар да орыс әдебиетінің үлгісінен алынған және бір-екі әдіске тоқталалық. Бұлар – шебер құрылған диалог пен мінездеу.

Диалогтың түрі бұрын да бар. Қазақтың айтыстары диалогтан құралады. Батырлар жырындағы кездесетін екі батырдың сөйлесулері, не билер сөздері – бәрі де диалог. Бірақ, айтыс, жырларда кездесетін диалогтар көпшілігі тым ұзақ, тым шұбалаң, әрқайсысының сөздері ұзын-ұзын монолог болып келетін. Өлеңде бір сөз, екі сөзден құрыл-

ған және сөйлеушілердің мінез-кұлқына тән, олардың бейнесін айқындауда үлкен мәні бар, әрі қысқа, әрі шебер құралған диалогтардың көрнекті үлгілері қазақ әдебиетінде Абайдан басталды десек, бұл үлгіні Абай орыс әдебиетінен алды. Өйткені, олардың көпшілігі аудармаларында кездеседі.

“Ағайын, дос-жарын	Аулаққа тастап өрнеңді
Жиып алған үйіне.	Бүйтіп қапыл қалмау гой...”
Жылады шағып мұң-зарын,	“Аузың күйді аулақтан,
“Болыстық қыл” деп күйіне.	Енді жақын салсаңшы.
Бәрі ақылды, бәрі есті,	Қабаған біздің мойнақтан
Бәрі желдей еседі.	Бір күшікті алсаңшы!
“Болмас еді бұл” десті,	Бір күшікті сіз үшін
“Өзіңнен болды” деседі.	Берейін, құда, келтіріп,
Біреу айтты: “Лапкінді	Жылда талай күшікті
Мұнша алысқа салмау гой,	Бос қырушы едім өлтіріп...”

(Абай, II том, 117-бет)

Диалогке өте шебер Крылов, Лермонтов, Пушкиндердің өлеңдерін аудару сол үлгіні қазақ әдебиетіне енгізуге негізгі себеп болды.

Өлеңде өз сөздерінің арасына, қатысушылардың мінез-кұлықтарын айқындайтын, соларға тән солардың өздерінің бірді-екілі қысқа-қысқа сөзін кіргізіп отыру әдісі де, не қаһармандардың өз аузынан шыққан сөз арқылы олардың образын жасау әдісі де сол орыс әдебиетіндегі диалог, тіл сөздерді қысқа, шебер түрде қолдана білумен байланысты тәрізді. Бірінші, бұл әлгі Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінде болған емес, екінші, Абайдың бұндай өлеңдері оның аудармалық еңбектерінен кейін жазылған.

1

“Бай алады кезінде көп берем” деп,
“Жетпей тұрған жерінде тек берем” деп.
Би мен болыс алады күшін сатып:
“Мен қазақтан кегінді әперем” деп.
Дос алады “Бермесен, бұлт берем” деп,
“Жауыңа қосылуга, сырт берем” деп.
“Бұзылған соң, мен оңай табылмаспын,
Неғылып оңайлықпен ырық берем” деп.

(Абай, I том, 46-бет)

“Болыс болдым, мінекей,
Бар малымды шығындап.
Түйеде ком, атта жал
Қалмады елге тығындап.
Сөйтсе-дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап...”

(Абай, I том, 87-бет)

Мұның біріншісінде автор өз сөзінің араларына оқиғаға қатыстырып суреттеп отырған адамдарының төл сөздерін кіргізе отырса, екіншісінде ұзақ монолог ретінде болыстың өз сөзі арқылы оның мінез-құлқын көзге елестетеді. Алдыңғысының да, соңғысының да адам образын жасауда мәні үлкен.

Абайдың орыс классиктерінен алған өте бір құнды әдісі – сөз арқылы қаһармандарының мінез-құлық, ішкі сыр-сипатын ашу. Бұл – психологиялық суреттеуде ерекше әдіс. Психологиялық суреттеуде ішкі әр түрлі сезім өзгерістері көрсетілсе, мінездеуде адамның бойына берілген, өзіне тән, басқалардан ерекшеліктерін суреттейді. Біреу күйгелек, біреу жеңілтек, біреу салмақты, біреу ақкөңіл, біреу сұңғыла – әр адамның өзіне тән табиғи мінездері болады. Өрине, бір адамда бір мінез ғана болуы шарт емес. Бірнеше мінездердің басы қосылып, өте қиыннан қиысқан мінездердің болуы мүмкін. Жалпы, әсіресе, бірнеше қаһармандар қатысқан сюжетті ұзақ поэма, роман, әңгімелерде образ-типтердің бірі екіншісіне ұқсап кетпеу үшін мінездеудің мәні үлкен.

Абайға дейінгі қазақ әдебиетінің қай түрінде болсын мінездеу де өте кенже қалған әдіс болатын. Жырларда, не әр түрлі поэмаларда мінездеулер не кездеспейтін, кездесе қалса, жұрнағы, сұлбасы ғана болатын. Жырларда кездесетін батырлардың бір-бірінен онша айырылмай, барлығы біркелкі болып келушілігінің бір сабағы осы мінездеулердің бойы өсіп, бұғанасы қатпауымен байланысты. Батырлар жыры, не сол жырлардағы бір батырдың екіншілерден айырмашылығын көрсетпек болғанда, көбіне, сыртқы портрет жағынан суреттеу арқылы жеке-кей көрсететін.

Абай қазақ әдебиетінің бұл кемшілігін сезді де, орыс

әдебиеті, әсіресе, Пушкин өлеңдерін аудару арқылы мінездеудің тамаша-тамаша үлгілерін қалдырды. “Онегиннің сипаты” деп аталатын “Евгений Онегин” романынан аударған үзіндісі адамның мінез-құлқын қалай суреттеу керектігін көрсетуде, бізше, өзіне шейінгі әдебиетте жоғы былай тұрсын, күні бүгінге дейін теңдесі жоқ мінездеу.

“Жасынан түсін билеп, сыр бермеген,
Дәмеленсе, күндесе, білдірмеген.
Нанасың не айтса да, амалың жоқ,
Түсінде бір кәдік жоқ алдар деген.

Кейде пай, кейде көңгіш орныменен,
Кейде елеусіз, кейде ынтық формыменен.
Кейде үндемей жүрсе де сөзге баяу,
От жалындай жауапкер құрбыменен.

Асықтық сөзге жүйрік әсіресе,
Дем алысым, құмарым бір сен десе.
Жаның құрбан жолына қылған жансып,
Көз қарауы құбылар әлденеше.
Кейде ұялшақ, төменшік, кейде тіп-тік.
Қамыққансыр, қайғырып, орны келсе.

Жай, жаңа кісі болып түк білмеген,
Қалжынын білдірмейді қалай деген.
Жаның шопыр, ерлігі жаннан бөлек,
Кісіге балдан тәтті орны келген...”

(Абай, II том, 69-бет)

Бірақ, мінездеу жөніндегі Абайдың үлгілі ісі тек орыс әдебиетіндегі жақсы үлгілерді аударуында ғана емес, өз бойына сіңіріп, өз шығармаларында да үздік өнеге қалдыруында.

Абайдың поэмаларындағы Ескендір, Аристотель, Махмұд, Жәдігәй шал, Өзім, Хан, қыз образдарын, олардың әрқайсысының мінездерін жеке-кей көрсетуде шеберлігін былай қойғанда, өз кезіндегі болыс, билерді, атқа мінер куларды сықақ еткен қысқа-қысқа өлеңдердің өзінде де адамның ішкі сыр-сипатын өте ашық, айқын етіп көрсетеді (“Болыс болдым, мінекей”, “Мәз болады болысың”, “Дұтбайға”, “Көкбайға” т. б.)

"Жылуы жоқ бойының –	Дөң айнамай ант атты,
Жылмиғаны неткені?	Бүкіп, бықсып ар жағы.
Құбылуы ойының –	Сенен аяр түгі жоқ,
Кетпей құйтың еткені.	Бүгін жақсы көрініп.
Мұнды жылмаң киімін,	Бүгін жалын, ертең шоқ,
Кезек киіп, ел жиып,	Сөзі мен өзі бөлініп.
Болыс болса, түсінің	Өлі үміт, өлі серт,
Түксігін салар тырсың.	Жын сықылды бұзылып.
Бір көрмекке төп-төтті	Қулық емес, бұл бір дерт,
Қазанымен қалбаны.	Тұрлауы жоқ құбылып..."

(Абай, I том, 214-бет)

Ұлы сарказммен жазылған сатиралық, осы кішкене өлеңнің өзінен де ақынның мінездеуге қандай ұсталығын көруге болады. Сондықтан басқа мысалдар келтірмесек те болады.

Жоғарғы айтылғандарды қорытсақ, Абайдың аударма жөнінде де қазақ әдебиет тарихында орны айрықша екендігін көреміз.

Бірінші, бұл – қазақ әдебиетінің даму жолындағы күрделі жаңа адым. Екінші, қазақ жұртшылығын ұлы идея, үлкен қор, жоғарғы сатыдағы әдебиетпен таныстырып, екі елдің рухани тіршілік мәдениет-әдебиеттерін байланыстыруға берік дәнекер болды. Үшінші, орыс әдебиетін жақсы аудару, олардың үлгісінде жаңа образ, жаңа сөз, сөйлем, қазақ әдебиетінде бұрын жоқ әр түрлі әдістерді әдебиетке кіргізіп, қазақтың әдеби тілін бұрынғыдан да байытып, дамытты, ілгерілетті. Төртінші, шет тілден өлеңдерді қалай аудару керек екендіктерінің бірінші рет жолын салып, кейінгілерге үлгісін пішіп беру болды.

Абай аудармалары – бүгінгі аудармашылар үшін де көрнекті үлгі.

ТІЛ ТУРАЛЫ АБАЙДЫҢ ӨЗ КӨЗҚАРАСЫ

Абай өлеңдерінің поэтик тілдерін ауыз әдебиеті, өзінен бұрынғы, өз кезіндегі тарихи әдебиет тілдерімен салыстыра зерттегенде, сөйлемнің жалпы құрылысына, мағынасына қатысы жоқ кездейсоқ сөздердің кездеспейтінін, әрбір сөз, әрбір образдары сөйлемдегі ойдың бір керегіне жарап, айтайын деген пікірлеріне дайын байланыстылығын, сөйлемде сөз орындары ауыстырылса, олардың өзі де белгілі бір заңға сүйенетіндігін көрдік.

Мұның негізгі себебі, әрине, ақынның таланты, сезім күшімен байланысты. Қандай ақынды алсақ та, өз сезгенін, өз ой-пікірін айту үшін сөзді күні бұрын іздемейді, сөз ой мен сезімге ере туады. Ақындар әр кезде терең ойды толқыған сезімге суарып, сөз арқылы жарыққа шығарады. Сондықтан, поэзияның тілі – ой-пікірдің тілі ғана емес және сезімнің де тілі. "Жазушы образ арқылы ойлайды" дейтін Белинскийдің жұртқа мәлім формуласының мәні осында.

Ақын-жазушылардың образдарында ой мен сезім қиюын таптырмай, әрдайым жымдасып жатады. Жай қара сөз, ғылымдық мақалалардан, поэзия, көркем қара сөздің тілдерінің айырмашылық жағы да осында.

Көркем тіл ой ғана емес, сезімнің көлеңкесі екенін Абай да жақсы түсінген. Сондықтан да ол:

"Ет жүрексіз ердің айтпа сөзін,
Тіл үйренген нәпсінің қу мінезін..."

(Абай, I том, 205-бет)

дейді. Бірақ, бұл айтылғандардан ақындар өнебойы тек сезімнің жетегіне ере береді деген ұғым тұмауы керек. Сөз талғау, сөз таңдау ұдайы ой толқыны, сезім түйсігінен туа бермейді. Негізінде солай болғанмен, әсіресе, жазба

әдебиетінің өкілдерінде өз шығармаларының тілін жөндеу олардың творчестволық жұмыстарында ерекше орын алады. Саналы түрде, өз еңбектеріне сын көзімен қарап, талай сөзді сызып, талайын өшіріп, олардың орнын, ой-сезімін дәл бере алады деген басқа сөздермен алмастыруды біз Пушкин, Лермонтовтар тәрізді ұлы ақындардың қолжазбаларынан да жиі ұшыратамыз. Сонымен қатар тіл мәселесіне мәдениетті ақындардың саналы түрде қарап және үлкен мән беретіндіктеріне орыс әдебиет тарихынан да айқын көруге болады.

Пушкин 1835 жылғы өзінің Дуровқа жазған хатында "...Сөз негүрлым түсінікті болса, ол солғұрлым жақсы. Ең негізгі нәрсе – шындық, шын ниет..." дейді (230).

Дәл осы пікірді, оның замандасы Баратынский де айтады: "...Егер сөз туралы тоқталсақ, біз жазғанда бір-бірімізге ойланған ойымызды жеткізу үшін жазамыз, егер оны дәлдеп айтпасақ, біздің ойымызды басқалар қате түсінуі, не мүлде түсінбеуі мүмкін. Онда не үшін жаздық..." (231).

"...Жазғаныңызды қолдан келгенше, түсінікті етіп жазыңыз. Қандай ойды айтпақсыз, оның бәрі бір. Айтағыңыз жана, бұрын ешкім қозғамаған нәрсе болса, нұр үстіне нұр, ол жаңа пікірді айту үшін қолданатын сөздерін ешуақытта түсініксіз, жасалынды сөз болмасын..." (232).

Біздің қазақ әдебиеті тарихында, жалпы искусство, поэзия, оның тілі туралы жоғарғы аттары аталған классиктердің ой-пікірлерінің дәрежесінде пікір айтқан ең бірінші ақын Абай болды.

Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан, сауық ойда жоқ, әуел баста-ақ..."

(Абай, I том, 82-бет)

деп ақын өзінің оқушыларымен сырласқан бір өлеңінде өлең жазудың алдында тұрған екі мақсатын ашып айтып, "тіл ұстарту" мәселесін бірінші орынға қойса, екінші өлеңінде:

"Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,

Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,

Ол – ақынның білімсіз бейшарасы.

Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,

Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,

Сонда да солардың бар таңдамасы.

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын,

Қазақтың келістірер қай баласы..."

(Абай, I том, 78-бет)

Және бір өлеңінде:

"Өлең деген – әр сөздің ұнасымы,

Сөз қосарлық, орайлы жарасымы.

Сөзі тәтті, мағынасы түзу келсе,

Оған кімнің ұнасар таласуы..." –

(Абай, I том, 81-бет)

деп өлең, сөз, тіл деген не нәрсе, олардың әрқайсысына өзінше анықтамалар береді.

Абайдың бұлардан басқа да тіл туралы айтқан сөздері көп, олардың әрқайсысынан үзінді келтіріп жатпай, тек осы сөздерін талдап өтсек те, ұлы ақынның тілге өз көзқарасын тануға болатын секілді.

Абайдың поэзияға тілі жағынан қоятын шарты ең алдымен "жеңілдік" (түсінікті), "жүрекке жылы тию" (сезімге әсер ету), "мағынасының түзу келуі". Осыларды жинақтай келіп, Абайдың өзі қалдырған формуласымен айтсақ: "Іші алтын, сырты күміс" жақсы сөз, міне, поэзия – өлеңнің тілі. Бұл формула: сөздердің түсініктілігін де, әлемілігі – сезімге әсер ету жағын да, мазмұнының терең болуын да толық қамтиды. Сөз дәлдігін бұзатын екіұштылық, түсіну, ұғымды ауырлататын жасандылық, сөз, сөйлемдердің көркемдік қасиеті, мазмұнын сұйылтатын мағынаға қатысы жоқ, орынсыз шет сөз қолданушылық – бәрін де Абай өлеңнің құнын түсіретін нәрсе деп қатты сынады, мейлінше қарсы болды.

"Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,

Ол ақынның білімсіз бейшарасы" –

(Абай, I том, 78-бет)

лейді. Сөйтіп, Лермонтов, Пушкин, Тургенев тағы басқалардың тіл туралы айтқан құнды пікір, өрнекті үлгілеріне дәл келетін ой-пікірді қазақ әдебиет жағдайына лайықтап, кейінгі ұрпаққа өнегелі сөз қалдырушы қазақта бірінші ақын Абай болды.

Бұл пікірді жоғарғы орыс жазушыларының сөздерін оқып, сонан кейін айтты ма? Әлде бұл қорытындыға ақын өз бақылауымен келді ме? Міне, осының жігін аша кетелік.

Екі елдің ақындарының дәл келген кейбір сөз, образ, не сөйлем, не кейбір афоризмдеріне қарап, мынау анадан алған екен деп ой-оңай, шолақ қорытынды жасаушылар көп болады. Біз ол пікірден аулақпыз. Әдебиет тарихында, әсіресе, ауыз әдебиетінде бір сюжеттің бір-бірімен ешбір байланысы жоқ екі елде де кездесе беретіні тәрізді, дәлме-дәл, не оған жақын келетін ой, пікір, образды сөз, сөйлем, афоризмдер де әдебиетте кездесе береді.

Қазақтың “Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан” деген мәтелі, не татардың “бірде олай, бірде бұлай, дүние шолай айнала” дейтіні, “Барлық нәрсе өзгереді, бір қалыпта тұрмайды” дейтін Гераклиттың сөзін оқығандықтан айтылды деуге болмайтыны өзінен өзі айқын нәрсе. Бірақ мазмұндарында еш өзгешелік жоқ. Сол мазмұнды хат білмейтін қазақ та, татар да басқа сөзбен айтып берген. “Көңілдегі көрікті ойдың, ауыздан шыққанда өңі қашады” дейтін Абайдың өзі айтқан әйгілі афоризмнің мазмұнын дәлме-дәл түрде, 1934 жылы, Горький өлгенде жазған мақаласында француздың атақты жазушысы Ромен Роллан айтты. Ол өзінің мақаласын “...Горькийдің өлгенін естігендегі күйінішімді айтып беруге тілім жетпейтін секілді. Сондықтан ол туралы әуелі мүлде ешнәрсе жазбайын деп бір ойладым...” деп бастайды. Жоғарғы афоризмде де осы пікір. Бірақ, Р.Роллан да Абайды оқыған жоқ. Мұндай кездейсоқ дәл келу бола беруге мүмкін.

Сондықтан тіл туралы Абайдың пікірлерінің орыс классиктерінің айтқан пікірлерімен дәл келулері – не еліктеу, не олардың пікірін қайталау емес, өз қорытындысы, өз бақылауларының нәтижесі. Мұның негізін ел алдымен Абайдың өз творчествосынан, өзінің жалпы өмірге, сол өмірдің сөулесі болған искусство – әдебиетке көзқарасынан іздеуіміз керек.

Қазақ тарихында искусство, поэзия өзінің не нәрсе екендігін, кім үшін керектігін бірінші рет Абайдан естіді.

Оған дейін қазақтың искусствосы, әдебиеті ешкімнен ешқандай баға алған емес. Абайдың:

“Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызықтың бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы бос қақпай елең-селең” –

(Абай, 1 том, 81-бет)

деді. Бір жағынан ақын қазақтың өз өміріндегі поэзияның қандай ролі барлығын көрсетсе, екінші жағынан ақынның искусствоға берген, өзінше, жалпы бағасы болатын.

Алғашқы коммунизм қоғамынан бері искусство әрі өмір сөулесі, әрі адам тіршілігінің бір құралы болып, адам қоғамның даму тарихымен бірге жасасып келеді. Қай дәуір, қандай қоғамды алсақ та, искусствосы жоқ елді тарих білмейді. Мәдениеті төменгі сатыда тұрған елдердің искусствосы да төменгі дәрежеде болады, ол сөзсіз. Бірақ, болады. Өзінше, сол елдің рухани және тіршіліктің бір құралы боп жұмыс атқарады десек, Абайдың искусство туралы айтқан жоғарғы пікірі осыған дәл келеді.

Айрықша тоқтап, өн искусствосы туралы жазған өлеңінде өннің әр түріне Абай құнды-құнды бағалар береді.

“Көңіл құсы күйқылжып шартарапқа,
Адам ойы түрленіп ауган шақта,
Салған өн – көленкесі сол көңілдің,
Тақтысына билесін ол құлаққа.
Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжиды,
Жүрек тербеп оятар баста миды.
Бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды.
Ұйықтап жатқан жүректі өн оятар,
Оның төтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар.
Адам аз мұны біліп өн саларлық,
Тыңдаушы да аз ол өннен бәһра аларлық.
Мұңмен шыққан, оралған төтті күйге
Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық..
Көбінесе, өн басы келеді ашты,
“Кел, тыңда!” деп өзгеге болар басшы.

Керім толған тауысар, қаңғыр-күңгір,
Сол жеріне ойынмен араласшы!
Өннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей ойлы күйді,
Тыңдағанда көңілдің есері бар...”

(Абай, I том, 187-бет)

“Алты өлеңмен білдірдім өннің жайын” деп ақынның өзі айтқандай, жалпы әнге, оның әр түріне берген бағасы осы алты шумақта түгел қамтылады. Сондықтан басқа өн туралы өлеңдеріне тоқталмасақ та болатын тәрізді.

Абай искусствоның қай түрі болсын оның мәнін, өзіне тән ерекшелік қасиеттерін терең ұғынды. Шын мәніндегі искусство не, ол қалай жасалынады, қалай жасау керек, олардың әлеуметтік мәні қандай деген сұрақтарға жауап іздеп, дұрыс баға бергендігін жоғарғы үзіндіде келтірген: “Туғанда дүние есігін ашады өлең”, “Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы”, “Көңіл құсы күйкылжып шартарапқа” деген өлеңдерінің өздері-ақ дәлелдейді. Өн, өлең, жырларды Абай өте жоғары бағалап, ақындардың шын өз мәніндегі искусство жасауларын, өлеңнің искусстволық дәрежесін жоғары көтерулерін талап етіп, бағасын төмендетуге, өлеңнің беделін түсіруге себепші жайттардың қандай түріне болса да, Абай аяусыз соққы беріп, қатты күрес ашты.

“Бұрынғы ескі билі тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.
Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлең менен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап...”

(Абай, I том, 78-бет)

деп Абай тағы бір өлеңінде біреулерді мақтап, мал табатын ақындарды “сөз қадірін кетірушілер” деп қатты шенесе, екінші өлеңінде:

“Сый дәмепте, берсе алма еш адамнан,
Нең кетеді, жақсы өлең сөз айтқаннан.

Сүйінерлік адамды сүй, қызмет қыл,
Аулақ бол өнін сатып ақша алғаннан”

(Абай, I том, 82-бет)

деп жоғары сатыдағы, шын искусство поэзия жасаудың жолын көрсетіп, басқаларға ақыл береді.

Бірақ, Абай “искусство искусство үшін” деген пікірден аулақ. Жоғары дәрежедегі поэзия жасаса, өлеңнің қадірін түсіретін “көр-жерді” сөз етуден, “мақтап мал табамнан” аулақ бол дегенде, поэзияның мақсатын ақын тек ғана өдемілікті жырлау демейді. Бұл пікірге де Абай қарсы. Поэзияның әлеумет өмірімен нық байланысты болып, оның бір керегіне жарауы қажет деген тілекті Абай әрдайым бірінші орынға қояды.

Жоғарғы тілмен байланысты айтылған:

“Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шаппақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан, сауық, ойда жоқ әуел баста-ақ” –

(Абай, I том, 82-бет)

дейтін сөзінде “искусство искусство үшін” деген теорияға қарсы екендігін де, өлеңді жұртшылық тілегі үшін жазу негізгі нысанасы екендігін де ақын ашық айтады. Ақын осы пікірін екінші өлеңінде бұдан да гөрі тереңірек түрде баяндап:

“Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ, барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін” –

(Абай, I том, 101-бет)

дейді. Сөйтіп, Абайдың өлеңге де, әнге де қоятын шарттары – осылар. Искусство әлеумет өмірінен тыс, өз алдына бір нәрсе емес, өмір тіршілігі үшін, оқушыларын жақсылыққа, адамгершілікке жетектеп, тәрбие құралы болуы керек деген мұнарадан қарап, жұртшылықты осы көзқарасқа үндейді.

Абайдың тілге зор көңіл бөлуінің негізгі тамыры, міне, осында. Яғни поэзия, қысқасы искусствоны, оның әлеуметтік мәнін терең ұғынуда жатыр. Поэзияны әлеу-

мет өмірінің күшті құралы деп танушылық, сол міндетті атқара аларлық шын мәнісіндегі сөз искусствосын жасау тілегі осыны қажет етсе, ондай жоғарғы сатыдағы сөз искусствосын жасау да тілдің негізгі құрал екендігін ұғынған Абай тілді ерекше мәселе етіп қоймауы мүмкін де емес еді. Сондықтан да Абай тілді бірінші орынға қойып, өлenniң әр сөз, әрбір сөйлемі үшін жаны ауырып, бір сөзді орынсыз қолданушыларға аяусыз күрес ашып ("Мұнда жоқ алтын иек сары ала қыз"), "сөз қадірін кетірушілерге" өлтіре соққы берді. Сондықтан да біз Абайдың поэзия тілі жөніндегі терең, құнды пікірлерін ақынның өз табысы, оның өз творчествосы, өмірге өз көзқарасымен тікелей байланысты түп тамыры осында дейміз.

XV ТАРАУ

ҚАЗАҚТЫҢ ӘДЕБИЕТІН ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ ТІЛІН ДАМУ, ІЛГЕРІЛЕТУДЕГІ АБАЙДЫҢ ТАРИХИ МӨНІ

(Қорытынды)

Абай қазақтың әлеумет өміріндегі әр түрлі қайшылықтардың шорласқан кезінде өмір сүрді дедік.

Абайдың кезі қазақ даласында ескі феодалдық қоғам құрылысының әлсіреп, капитализм элементтерінің кіре бастаған кезі болатын.

Тарих белінде түйіскен екі түрлі жүйе (система) бір-біріне оңайлықпен жол бере қоюы қиын еді. Сондықтан талас-тартыстың болуы заңды еді. Бұл кездің өзінде, дегенмен, феодалдық құрылыс әлі күшті, қаусауы жетіп болмаса да, болашағы бұлдыр еді. Ал, қазақ даласына жайыла бастаған капиталистік элементтердің алдыңғымен салыстырғанда болашағы мығым болатын.

Капитализм элементтерінің қазақ даласына қанат жая бастауымен байланысты әр түрлі жаңалықтар да ене бастады. Оқу, өнер-білім т. б. мәдениетке қол созу бұл кезде әлеумет өміріндегі прогресшілдердің айрықша көңіл бөлген мәселелері болды. Олар Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин тәрізді мәдениетті оқымыстылар болатын. Бұлар ескілікке қарсы негізгі мәселенің бірі етіп ағарту мәселесін қойды.

Бірақ, әлеумет өміріндегі қайшылық, тартыстар тек ескішілдік пен жаңашылдықтың маңында ғана емес, басқа да мәселелердің талас-тартыстары көп еді. Ең алдымен, сол ескі феодалдардың өз араларындағы ескіден келе жатқан ру тартысы, сауда капиталының өкілдерінің өзара бөсеке таласы, мұның үстіне тап осы кезде шыққан штат, болыстың старшиндыққа таласу, тағы басқа жесір дауы, жер дауы, талас-тартыстар, осылардың арқасында жарқ еткен күйрықты жұлдыздай қазақты басқа мәдениетті ел қатарына қалай жеткізу керек, қайткенде алауыздықтан құтылып, бір бүтін ел болады деген үлкен идея да жүрді.

Адамның мінез-кұлқы, өмірге көзқарасын айқындауға, жоғарғы қайшылық, тартыстардың әрқайсысының өзінше мәні болды.

Жоғарғы айтылғандардың үстіне бұл кез Россияда бұрынғы халықшылдардың, онан кейін демократияшыл әр текті интеллигенттердің патша өкіметімен белдесіп, майданға шыққан күрестің қызу кезі болатын. Россияда болған бұл үлкен тартыстардың алыстағы жаңғырығы мен дүмпуі канаттас отырған ұсақ ұлттарға да жетіп жатты. Осылардың бәрін қоса алып қарасак, бұл кез әр түрлі тарихи жағдайлардың өте бір шорласқан, шиеленіскен кезі болды. Міне, тап осы кезде Абай тарих сахнасына шықты.

XIX ғасырдың 70-80 жылдарында Абай үлкен білімді, ой-санасы әбден толысқан ақын болатын. Сондықтан ол әр түрлі әлеуметтік ірі-ірі мәселелерге басқаларша емес, тереңірек қарады. Қазақтың әлеуметтік өмірінде не болып жатыр, соны ғана бақылап қойған жоқ, көршілес елдерде, әсіресе, мәдениет, ой-пікір жағынан озық алда отырған Россияда не болып жатыр, оған да көз тіге білді. Сонымен қатар бұл кез оның өз бойындағы талант, ақындық қабілетінің де кемеліне келген кезі болатын.

Бұл тәрізді үлкен қайшылықтар кейбір әлсіздерді батырып, жоқ етіп жіберсе, зор күш, ірі таланттарды жарыққа шығарып та кетеді. Сөйтіп Абай жалғыз қазақтың әлеумет өмірінің қайшылықтарының ғана емес, XIX ғасырдың екінші жарымындағы бүкіл Россия өміріндегі зор қайшылықтардың нәтижесінде тарихи белге шықты.

Абай алдындағы Шоқан Уәлиханов, ақынның өз замандасы Алтынсарин Ыбырай, тағы басқа солар тәрізді сол толқынның ішінде жылт еткен шам сәулесіндей өз елін алға апару, мәдениетті ел ету идеясын қолданған, өз кезінің алдыңғы қатарындағы ой-сананы берік ұстаған адамдардың, олардың басқа да сол XIX ғасырдың екінші жарымындағы әр түрлі прогрестік ой-пікірдің бөрінің де келіп құйған ұлы арнасы – Абай, Абайдың ұлы еңбектері болды.

Абай шығармаларынан қазақтың әлеумет өміріндегі жоғарғы айтылған өмір шындығы түгел орын алды деуге болады. Қазақ өмірінің қай саласын алсақ та, Абайдың тоқталмаған мәселесі кемде-кем шығар.

Өнер, білім, дін, философия, ғылым, искусство, әділдік, жауыздық, достық, қастық, адамгершілік, махаббат, елдік, бірлік, тәлім-тәрбие, өмір, өлім, кәрілік, төңір, табиғат, қысқасы, өмірдің әр алуан саласы – Абай шығармаларының негізгі тақырыптары. Бұлардың көпшілігі – бүкіл адам баласының, жер жүзінің ұлы жазушыларының бәрі де сөз еткен, бәрі де өз пікірін айтқан тақырыптар. Абайдың солармен қатар түсіп, жалпы адам баласылық тақырыпты жыр қылып, қазақ даласынан оларға өнін қосуы ұрпағы үшін мақтанарлық ісі еді десек, сол тақырыптардың барлығы Абайда бір идея, бір мақсатқа бағыныпқы. Ол идея, ол мақсат: қазақ халқын елдік, бірлігі күшті, ар-намысы мол, еңбек сүйген, іргесі берік, мәдениетті ел ету, сөйтіп, оны басқа алдағы елдің қатарына жеткізу еді.

Абай не жазсын, қандай тақырыпты жыр етсін, ізін қуаласак, түп-тамыры сол ел тілегінде жатады. Өз кезіндегі әлеумет өміріндегі әр түрлі мінез-кұлық, іс-әрекеттерді қатты шенеп, мінесе де, адамгершілік, оқу-өнер үйрен деп басалқалық айтса да, жалқаулықты мысқылдап, еңбек етуге шақырса да, түйіні – қазақты мәдениетті, өнегелі ел ету. Қайғы, қуаныш – бәрі де осыған келіп тіреледі.

Жалпы елдік, өнер, ғылым мәселелерін Шоқан (Чокан) Уәлиханов та, Ыбырайлар да көтерді, олар да халықты елдік, өнер, білімге шақырды. Ендеше, Абайдың олардан айырмасы қайсы? Бізше, Шоқан да, Ыбырай да бұл мәселелер жөнінде жақсы тілек, жалаң үгіттен әрі бара алған жоқ. Әрине, бұл айтқанымыз, қазақтың бірінші демократ интеллигенті, бірінші үлкен ғалымы Шоканның да, өз кезінің үлкен ағартушысы, қазақтың бірінші педагог, бірінші көркем қара сөз жазған және жазба әдебиет тарихында балалар әдебиетінің атасы болған Ыбырай Алтынсаринның да тарихи мәндерін кемітпейді. Бәлкім оларсыз Абай – Абай да болмаған болар еді. “Атаны көріп ұл өседі, ананы көріп қыз өседі” дейді қазақ мақалы, сондай-ақ, Шоқан, Ыбырайлардың Абай үшін де мәні зор.

Бірақ, Абайдың олардан әлеумет өмірі, қазақ тарихында бұл мәселелер жөнінде де өзінше ерекшелік, орыны бар.

Абай қазақты мәдениетті іргелі ел етуге тек қана

үгітші болып қойған жоқ, әрі үгітші, әрі насихатшы, әрі күрес ері болды. Елді ел етерлік жақсылыққа үндеп, ақыл айтып, басшылық етсе, елді қор ететін “ала жылан, аш бақа” күпілдектерге, алауыздық партиягершілік, сұм-сұрқия не азғындықтарға қарсы күрес ашып, аяусыз сокқы берді. Бұл жағынан, Абайдың алдыңғылар былай тұрсын, онан кейінгі қазақ оқымыстыларынан да Абаймен ешкімді қатар қоюға болмайды.

Сөйтіп, өз кезіндегі әлеумет өмірінде болған сан қайшылық-талас-тартыстардың бірінің де жетегінде кетпей, олардың әрқайсысын өзіне сабақ етіп, өз халқының тағдыры үшін қайғырып, өз бойындағы бар асылын сол халықтың мүддесі үшін жұмсап, өз еліміздегі және мәдениетті елдердегі, әсіресе, орыс еліндегі, алдыңғы қатардағы халықтың жақсы идеяны ту етіп, елін ілгері бастауы қазақ халқы үшін оның тарихи әлеуметтік мәні де, тарихта орынының зорлығы да жалпы айтқанда, міне, осында.

Сонымен қатар, Абай тарихтың оған артқан жүгі тек әлеумет мәселесі ғана емес, келешек ұрпағының алдындағы өзінің ақындық міндетін, яғни, әдебиет мәселесін де жүктегенін Абай жақсы ұғынды, сондықтан, ол өзінің барлық мүмкіншілігін бұл жолдан да аяған жоқ.

Абайға дейінгі ауыз әдебиеті, тарихи әдебиетті алсақ, қазақ өлең құрылысының үш-ақ түрі болатын:

1. Он бір буынды.

2. Жеті буынды.

3. Аралас буынды. (Бұған кіретіндер өнге арналған өлеңдер мен жырларда көп кездесетін көп жолдары жеті буын, кейде сегіз буын да аралас келіп отыратын өлеңдер. Мысалы:

4	3	4
Қара таудың (басынан) көш келеді,		
4	3	4
Көшкен сайын (бір тайлак) бос келеді.		
Ел жұртынан (айрылған) жаман екен,		
Екі көзден (мөлдіреп) жас келеді (233).		

* * *

4	3
“Алты қырлы ақ мылтық,	

4	3
Ата алмасам (маған серт)	

4	3
“Толғауыма (шыдамай),	

4	3
Толықсысаң (саған серт)” (234).	

* * *

4	3	4	2
“Бір толарсақ, (бір тобық) санда болар, жар-жар-ау!			

4	3	4	2
Қырық кісінің (ақылы) ханда болар, жар-жар-ау!			

4	3	4	2
“Әкем-ай!” деп (жылама), байғұс қыздар), жар-жар-ау!			

4	3	4	2
Әкең үшін (қайын атаң) онда болар) жар-жар-ау!” (235).			
(Жырларда келетін түрі)			

4	3
“Бір азырақ //жырлайын,	

4	3
Боз торғайдай // шырлайын,	

5	3
Босағасы биік // біреуді,	

4	3
Баса келіп // қорлайын...” (236).	

Абайға дейін қазақтың өлең құрылысының барлық түрі осы үшеуі-ақ болатын. Қазақтың өлең құрылысы силлабалық өлең құрылысының жүйесіне жататындықтан, негізгі өлшеуіші – буын. Буыны жағынан ауыз әдебиетінің де, Абайға дейінгі тарихи әдебиеттің де жеткен жері осы еді. Және бұл түрлер қазақта үйден тұрақталып, беркіп алған түр болатын.

¹ Ескерту: Қазақтың он бір буынды өлеңдері бунақтарының орны ауысып түсуіне қарай өзара үшке бөлінеді. Бас бунағы 3 буынды, орта бунағы 3 буынды, аяқы бунағы 3 буынды. Жалпы саны 11, одан өзгермейді.

Абай ең алдымен қазақ өлеңдерінің осы жағына көңіл бөлді.

Дәуірдің өзгеруі, ой-сананың ілгерілеуі, әлеумет өмірінің жалпы дамуы жаңа мазмұнды туғызса, жаңа мазмұн жаңа түрді керек етті. Асқан талант, аңғарымпаз ақыл, өз тұстастарына қарағанда анағұрлым үлкен мәдениеттілік – бөрінің жиынтығы ақынның жаңа кезеңдегі жаңа ой-санасы, жаңа мазмұнда айтып беруі үшін жаңа түр табуына әкеліп тіреді.

Абай ең алдымен 8 буынды және 6 буынды – жаңа екі түр кіргізді. Бұның екеуі де Абайға дейінгі әдебиетімізде жоқ түр еді. Үшінші, “Аралас буынды” өлең құрылысының жаңа түрлері. Соңғы түр – Абайда ең көбі. Абайдың өлең құрылысын зерттеуші авторлар: С.Мұқанов (Абай, I том, 20-бет) “Абайдың қазақ өлеңіне кіргізген 15 түрлі жаңалығы бар” десе, Е. Смайылов “Абайда 16 түрлі жаңа өлең құрылысы бар” дейді. (“Әдебиет майданы”, журнал, №11–12, 105-бет).

Біз бұл жерде Абайдың өлең құрылысына түгел тоқтап, талдау бермек емеспіз. Сондықтан Абайдың кіргізген жаңалығы он бес пе, он алты ма, әлде онан да көп пе, ол мәселені ашық қалдырып, жалпы алғанда Абайдың қазақтың өлең құрылысына үлкен өзгеріс кіргізгендігін ғана айтпақпыз. Бұл жағынан алғанда, жоғарғы авторлардың келтірген үзінділері факт ретінде дұрыс. Бірақ, бұл жолдастардың кемшілігі: С. Мұқанов қазақ өлеңінің негізі етіп буын мен ұйкасты қатар алған, өрине, қате. Қазақтың өлең құрылысының негізі-шумақтағы буын санының біркелкі келуіне бағынады. Ал, Смайылов жолдас, өлең өлшеуінің негізін буын етіп ала тұрса да, бір жүйеге жататын, бірақ, буын саны әр басқа өлеңдерді сол жүйеден (системадан) бөліп әкетіп, әрқайсысын өз алдына жеке өлеңнің түрі ретінде қарайды. Өрине, бұл да дұрыс емес. Мысалы: “Сегіз аяқ” пен “Алты аяқ”, не “Сен мені не етесің” өлеңдері өзара құрылысы әр басқа болса да, бұлардың бәрі де “аралас буынды” өлең түріне жатады. Оларды осы жүйеден шығарып, айырмасын сонан кейін көрсету керек еді. Міне, бұл жерлердің жігі ашылмаған.

Жоғарғы айтылған Абайдың қазақ өлеңіне өзі енгізген жаңа түрлері дегеніміздің үлгілеріне бірнеше мысалдар келтірелік: I. таза сегіз буынды:

¹ Ескерту: Қазақтың он бір буынды өлеңдері бунақтарының орны ауысып түсуіне қарай өзара үшке бөлінеді. Бас бунағы 3 буынды, орта бунағы 3 буынды, аяқсыз бунағы 3 буынды. Жалпы саны 11, одан өзгермейді.

4 4
“Жарым-жақсы // киім киіп,
4 4
Келді жанға // жылы тиіп.
4 4
Диуана болды // бұл көңілім,
4 4
Басылмай бір // құшып, сүйіп...”

(Абай, I том, 82-бет)

II. алты буынды:

3 3
“Қара көз, // имек қас,
3 3
Қараса, // жан тоймас.
3 3
Аузың бал, // қызыл гүл,
3 3
Ақ тісің // кір шалмас...”

(Абай, I том, 135-бет)

III. аралас буынды:

5
1. Алыстан сермеп, //
5
Жүректен тербеп, //
5 3
Шымырлап бойға // жайылған. //
5
Қиядан шауып, //
5
Қисынын тауып, //
5 3
Тағыны жетіп // қайырған
5 3
Толғауы тоқсан // қызыл тіл,
5 3
Сөйлеймін десең, // өзін біл!

(Абай, I том, 95-бет)

5
2. Сайрай берер, тілім //

4 3
Сарғайған сон // бұл дерттен!

5
Бүгілді белім, //

4 3
Жар тайған сон // әр серттен. //

Қамықты көңіл, //

6
Қайтсе болар жеңіл?..”

(Абай, I том, 103-бет)

3. “Бойы былған,

4
Сөзі жылман,

4 3
Кімді көрсем // мен сонан. //

4
Бетті бастым, //

4
Қатты састым, //

4 3
Тұра қаштым // жалма-жан. //

(Абай, I том, 143-бет)

3 3
4. “Сен мені // не етесің? //

4
Мені тастап,

4
Өнер бастап,

3
Жайыңа,

4
Және алдап,

2
Арбап,

4 4
Өз бетіңмен // сен кетесің.

3 3
Неге әуре // етесің?

4
Қосылыспай, //

4
Басылыспай //

4
Бойыңа //

4
Және жаттан

2
Бай тап,

4 4
Өмір бойы // қор етесің.//

(Абай, I том, 104-бет)

4 4
5. “Ата-анаға // көз қуаныш, //

4 3
Алдына алған // еркесі.

4 4
Көкірегіне // көп жұбаныш, //

4 3
Түрленіп ой // өлкесі. //

5
Еркелік кетті, //

3
Ер жетті, //

3
Не бітті?.. //

(Абай, I том, 126-бет)

“Аралас буынды” Абай өлеңдерінің бұл келтірген бес түрінен басқа да түрлері көп. Жоғарғы авторлардың Абайда бірі “он бес”, екіншісі “он алты” жана түр бар дейтіндерінің де, көпшілігі осы “аралас буынды” өлеңдердің әр түрлі бұтағы. Өрине, бұлар тегі жағынан

“аралас буынды” өлеңнің түріне жатса да, әрқайсысы өзінше жаңа түр. Абайға шейінгі әдебиетімізде өріден келе жатқан, тек сұлбасы ғана бар “аралас буынды” өлеңдермен салыстырсақ, Абайда кездесетін “аралас буынды” өлеңдер – жаңа ырғақ, жаңа құрылыс, жаңаша естілетін, Абайдың өзіне ғана тән, әдебиетімізге Абайдың өзі енгізген жаңалықтар. Абайдың қазақ өлеңдеріне кіргізген жаңалықтарының үлгілерін көрсету үшін келтірген осы мысалдардың өзі де жеткілікті, сондықтан, осы жаңалықтарды қалай кіргізгені туралы аз тоқталып өтелік.

Абай қазақ өлеңдеріне әр түрлі жаңалықтарды, бізше, үш түрлі жолмен кіргізгенге ұқсайды. Кейбір өлеңдерін өнге арнап жазған. Кейбір өлеңін қазақта бұрыннан бар өлеңдердің ізімен жаза келіп, аяғына жаңаша бунақ, буындар қосып, жанартқан, кейбір өлеңдерді басқа елдердің ақындарының өлең құрылысына еліктеп, сол әдіспен жаңа түр жасаған.

Бірақ, Абайдың үлкен шеберлігі соларды тек түр етіп енгізуінде ғана емес, түрін мазмұнына сай етіп, оқушылардың көңіліне қондыра білуінде. Оның басқа елдердің ақындарына еліктеп шығарған өлеңдері болсын, өнге арналған өлеңдері болсын, не әр түрлі әдіспен ескі өлеңдерге жаңаша түр берсін – бәрі де құлаққа жұғымды, көңілге қонымды келеді. “Сегіз аяқ”, “Қор болды жаным” тәрізді белгілі әні бар өлеңдердің өзі де Абайға дейінгі “Аралас буынды” өлеңдердей емес, әнсіз жай оқығанында өзінің өлеңдік, не көркемдік қасиетіне, не мазмұнына ешбір нұқсан келмейді.

Бұрынғы “аралас буынды” өлеңдердің қайсысы болсын әнсіз, өлеңдік қасиеті аз болатын. Абайдың бұл да – үлкен шеберлігінің бір тамыры. Сонымен қатар, Абай өлеңінің жаңа түрі, жаңа құрылысына өте сәк, өте саналы түрде қараған ақын.

“Шу дегенде құлағың тосаңсиды,
Мұндай сөзді өскесін бұрын көрмей” –

деп, ақынның өзі айтқан сөзі өлеңінің тек мазмұны ғана туралы айтылған жоқ және түрі туралы да айтылған еді. Абай олай деп айтпаған күнде де, мұны жоғарғы келтірген мысалдардың өзінен де аңғаруға болады. Абайдың жаңа-

лық деген бір өлеңін, тұтас алып, құрылысын байқасақ, оның бірінші шумағындағы әр жолдың буын сандарының, екінші шумағында дәлме-дәл қайталанып отырылуы, сөз жоқ, ақынның өзі енгізген жаңалықтарға саналы түрде көзқарасы болғандығын көрсетеді.

Қазақтың өлең құрылысына жасаған бұл тәрізді ірі төңкерісі Абайдың тарихи ұлы еңбегінің және бір негізгі саласы.

Қысқарта айтқанда, Абайдың тарихи зор мәні қазақ тарихындағы ерекше, өз кезіндегі әлеумет өмірінің айқын айнасы болып, өз кезінің алдыңғы қатардағы әлеуметтік ой-сананың жиынтығы, сарқынды – сіріндісі бола алуында. Бұл бір. Екінші: өз дәуіріндегі жаңа түр іздеп, қазақтың өзіне шейінгі өлең құрылысына үлкен төңкеріс жасап, қазақ өлең құрылысын жаңа арнаға салып, жаңаша түр енгізіп, ол түрлерді қазақтың тіл, өлең құрылысына табиғи етіп жасай алуының арқасында, оны қазақ поэзиясына сіңіре алуында. Бұл екі.

Бұл айтылған екі түрлі Абайдың ірі еңбегінің әдебиет тарихы, теория мәселесі үшін мәнінің зорлығы, орнының айрықшалығы қосымша дәлелді керек етпейді.

Осы айтылған үлкен тарихи мәні бар екі мәселемен нық байланысты үшінші және бір мәселе келіп шығады. Бұл, осы еңбектің негізгі тақырыбы және осы тараудағы (қорытындыға) айтылмақ пікірдің де негізгі түйіні – қазақтың әдебиет тілін жасау, дамыту, ілгерілетудегі Абайдың мәні мен тарихи орны қандай деген мәселе.

Абай өз кезіндегі алдыңғы әлеуметтік ой-сананың жиынтығы, қазақтың өлең құрылысына үлкен төңкеріс жасаған новатор болды десек, қазақтың әдебиет тілін дамыту, байытып, ілгерілетуде де осы пікірді айтамыз.

Абайдың әдеби тіліне не жаңалық енгізіп, қандай өзгеріс жасағаны, қай кетігін қалап қайта тұрғызғаны, нені дұрыс көріп, дамытып ілгерілеткені, нені шет қақпай жасап, не нәрсеге қарсы күрес ашқаны, жалпы да, поэтик тілдердің әр түрімен байланысты конкрет түрде де, бұл еңбектің ұзына бойына айтылып, өзіне дейінгі әдебиет нұсқаларымен келтірген мысалдарды Абайдан алынған мысалдармен салыстыра отырып дәлелделініп өтті. Сондықтан Абайдың поэзиясының тілі жөніндегі айтылған барлық пікірлерімізді жинақтасақ төмендегі қорытындыларға келеміз:

Бірінші: ең алдымен Абай түр — мазмұнының түрі болуы керек, ұлттық түр әлеуметтік, адам баласылық идеяны айтып беру үшін жұмсалуды керек, әр сөз мағына жағынан дәл, пікірі анық, түсінуге жеңіл және сөйлемде не екі ұшты, не сөйлемдегі ойға тікелей қатысы жоқ сөз болмауы керек деген принципті қатты қойып, өз шығармаларының үлгісінде көрсетіп және қазақ тілінің байлығы, қандай ой-пікірді айтып беруге болсын, негізінде сөзі жететіндігін де айқындап берді.

Екінші: Абай қазақ тілінің араб, парсы, татар сөздерімен қатты шұбарланып, қазақ тілінде деген кейбір өлеңдерді қай тілде екенін айыру қиын халге жеткен кезінде тарихи сахнаға шығып, қазақ тілін орынсыз шұбарлаушыларға аяусыз соққы беріп, ана тілін таза сақтады. Әдебиетке жаңаша бағыт беріп, өзінен кейінгі ақындарға үлгі қалдырды.

Үшінші: қазақтың өзіне дейінгі тіл байлығын, шығыс, орыстың классик поэзияларының үлгілерін меңгере отырып, қазақтың әдеби тіліне өзіне дейінгі әдебиеттерде қолданылмаған жаңа сөз, жаңаша сөйлем құрылыстарын енгізді. Әйтсе де, Абай тіл жөніндегі енгізген жаңалықтарының негізі етіп жасалынды жаңа сөздерді емес, жаңа сөйлем, жаңаша сөйлем құрылыстарын алды. Бұрынғы әдебиеттерде қолданылмаған, бірақ, қазақтың жалпы тілінде бар сөздердің жақсыларын теріп, өлеңдеріне кіргізіп, жеке алғанда сөздер бұрын болса да, Абайдың қолданысындай түрдегі байланыста қолданылмайтын, сондықтан, жаңа саналатын сөйлем, сөз құраулар өзінің тілдегі жаңашылдығының негізгі тірегі етті. Мұны ол өз мағынасында қолданылатын сөздерде, ауыстыру мағынасында қолданылатын (тропа) сөздерде де және фигураның түрлеріне де қолданды. Сөйтіп Абай қазаққа бұрын олай қолданылмайтын сөздерінің жаңаша байланыстарын жасай, мұны поэтик қазақтың әдеби тілінің классикалық үлгісін жасады.

Төртінші: қазақ әдебиетінде ескіден келе жатқан ой-сананың сөбилік дәуірі — балаң кезімен байланысты туған тілдегі әсірелеу, литоталық поэтик тілдерді ескілік санап, оның орнына өмір шындығымен нық байланысты, өмір құбылысын суреттеудің жаңа әдісін ұсынды. Әр образ, әр суреттелген көрінісінің негізінде шындық болуы керектігінің айқын үлгісін көрсетті.

Бесінші: Бұрынғы әдебиетте болса да, әлі дәуірлей алмаған сатиралық жанр, оның өткір құралы саналатын сарказм, иронияларды ең жоғарғы сатыға көтеріп, халық тіршілігіне зиянды іс-әрекет мінез-құлықтарды шенеудің күшті қоры етті.

Алтыншы: Абай өзіне дейінгі әдебиетте жоқ, адамның ішкі сезім дүниесін тікелей суреттеу әдісіне соныдан жол салып, психологияны суреттеуде дүние жүзінің атышулы ақын, жазушыларының шығармаларымен тең түсетін шығармалар беріп, өзінің асқан шеберлік ұсталығын ұрпаққа өнеге ретінде қалдырды.

Жетінші: Абай қазақтың өзіне дейінгі ауыз әдебиеті, тарихи әдебиетіндегі ақыл-нақыл сөздерінің үлгісін ала отырып, дамытты, ілгерілетті. Сөздің бұл түрлерін тек қазақтың өз шеңберінде қалдырмай, философиялық ойлау негізіне шейін жеткізді. Қиын тауып қалай білсе, қазақ тілі, қазақтың сөзімен де терең-терең, философиялық ой-пікірді айтып беруге болатындығын, әңгіме тілдің, не сөздің жетпеуінде емес, мәдениеттің жетпеуінде екендігін айқындап, философиялық ой-пікірді қалай айтып берудің үлгілерін көрсетті.

Сегізінші: қазақтың бұрынғы әдебиет нұсқаларында тек параллелизм түрінде ғана кездесетін табиғат құбылыстарын өз алдына өлеңнің бір жанры дәрежесіне жеткізіп, не сұлу, не әдемі табиғатты суреттеу (пейзаждық) өлеңдерін жасады.

Тоғызыншы: Орыс әдебиетінің ұлы классик ақындарының өлеңдерін аударып, олар арқылы дүние жүзілік әдебиетке қол созды. Қазақ жұртшылығын жер жүзінің даңқты ақын, жазушыларының сөз, идеяларына таныстырып, классик аудармалардың үлгі, өнегелерін кейінгілерге сабақ етті. Орыстың ұлы ақындарын терең түсініп, аударатырып, олардың үлгісімен қалай жаңа сөз, сөйлемдер құру және оларды қазақтың өз ұғымына жатық, көңіліне қонымды етіп шығару әдістерін көрсетті. Сөйтіп, қазақтың әдеби тілін байыту, күшейтуге бұл мүмкіншілікті де толық пайдалана білді. Дүние жүзілік әдебиетпен, өзінің жақсы таныстығы арқасында, адамның мінезін суреттеу әдісі, кейде “диалог” түрінде, кейде “қыстырма сөз” түрінде, сөйлем араларында қолданылатын “төл сөздердің” өзіне шейін әдебиетте болмаған жаңа үлгілерін жасады.

Оныншы: Поэзияның әлеумет өміріндегі мәні мен орны үлкен екендігін терең түсініп, шын мәніндегі көркем поэзия жасаудағы негізгі құрал тіл екендігін, сондықтан, оған айрықша көңіл бөлу керектігіне басшылық етті. Тілді бағаламаушылық, не оған жүрдім-бардым қарап, сөз “қадірін” кетірушілік, ары мен ақындық міндетін арзанда-тып, “мақтау” өлең айтушылық, тағы басқа осылар сы-қылды сөздің мазмұнын және искусстволық қасиетін төмендетушілерге де, түр қуалап, жасалынды сөз, шын-дықтан тыс образ қолданушыларға да қарсы күрес ашып, сөздің әрі көркем, әрі жеңіл, түсінікті, әрі мазмұнды болу-ын талап етіп, өзі оның айқын үлгілерін жасап, кейінгілерге басшылық етті.

Тіл жөнінде басқа мәдениетті елдердің, ұлы адамдар-дың қойған шарттары мен талаптарын Абай да қойып, ол да солардың пікірлеріндей тамаша-тамаша құнды пікірлер айтты. Сөйтіп, бұл туралы да кейінгі ұрпақтарға өшпес өсиет, өлмес өнеге қалдырды.

Абайдың әдеби тіл туралы кейінгілер үшін үлкен мәнді де ұлы еңбегі де, қорытып айтқанда, осы он түрлі мәселелердің айналасынан табылады.

Бұл еңбек, бірінші жағынан, Абайға дейінгі қазақтың бай ауыз әдебиеті, XVIII ғасырда басталатын тарихи әдебиетін есінен шығарып, қазақ әдебиеті тарихында, әде-биет тілінде кесіп алғандай тек Абайдан бастағысы келетін көзқарастың қателігін, Абайдың поэзиясының да, тілінің де терең тамырының бір бұтағы өзіне шейінгі қазақ әдебиетінде жатқандығын көрсетсе, екінші жағынан, жо-ғарғы қорытып айтқан тіл жөніндегі он түрлі Абайдың та-рихи ұлы еңбегі, Абайды не үшін қазақтың әдебиет тілінің негізін салушы, дамытып, ілгерілетуші дейтініміздің де себептерін ашып береді.

Бұл төрізді бір дәуірдің алдыңғы қатардағы идеялары-ның жиынтығы, әрі күресшісі болуы, бір халықтың ғасыр-лар бойы сүтпен еніп, сүйекке сіңген әдебиетінде төңкеріс жасауы, осылармен байланысты, қазақтың әдеби тілін өзіне шейінгі әдебиеттің тілінің дәрежесінен әлдеқайда жоғарылатып, мәдениетті елдердің поэзиясының тілдерінің қатарына жеткізуі – бәрі қосыла келіп Абайды қазақтың ұлы классик ақыны етті.

Абайдан кейінгі қазақ әдебиеті Абайдың үлгісінде өсіп, өркендеді. XX ғасырдың бас кезінен бастап, күні бүгінге

шейін өлең құрылысы, тілі жөнінде Абайдың әсерінсіз әде-биет тарихының қатарына қосылған қазақ ақынын табу қиын. Бұл мәселенің бетін ашу – келешекте зерттеушілердің ісі. Бірақ, оның өзінен кейінгілерге тигізген әсерін зерттеу үшін де Абайдың алдында не бар еді, өзі не жасады деген күрделі бір мәселенің бұл еңбекте негізінде беті ашылса, мақсаттың орындалғаны, келешек зерттеушілерге де жол ашқанымыз болып саналады. Сон-дықтан Абайдың тілін зерттеу тек кешегі тарихты білу ғана емес, бүгінгі әдебиетімізді білу үшін де негізгі мәселесінің бірі.

ҮЗІНДІЛЕР АЛЫНҒАН МАТЕРИАЛДАР

- (1) Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 166-бет.
- (2) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 118-бет.
- (3) Семейдің облыстық архиві. Іс №242.
- (4) Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. III том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж.
- (5) В.Г. Белинский. Полн. соб. соч. под ред. Венгеров. Том IV. стр. 516.
- (6) Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №21.
- (7) Бұл да сонда. Папка №21.
- (8) Бұл да сонда. Папка №45.
- (9) Бұл да сонда. Папка № 45.
- (10) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 23-бет.
- (11) Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №47. 23-бет.
- (12) Бұл да сонда. Папка №21.
- (13) Бұл да сонда. Папка №21.
- (14) Античные теории языка и стиля. Изд. АН СССР. Москва, 1940 г. стр 182.
- (15) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 38-бет.
- (16) Бұл да сонда. 172-бет.
- (17) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 82-бет.
- (18) Дулат өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 179-бет.
- (19) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 90-бет.
- (20) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 419-бет.

- (21) В.В. Радлов. Образцы народной литературы тюркских племен, часть III, С-П, 1870 г. 17-бет.
- (22) А. Саади. Тіл, әдебиет, язу һәм олардың тарихи өсулері. Қазан, 1926 ж. 86-бет.
- (23) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 300-бет.
- (24) Бұл да сонда. 534-бет.
- (25) Н. Наушабаев. Манзумат Қазақыя. Қазан, 1903 ж. 2-бет.
- (26) Юсуп пен Злиха (османша). Қазан, 1902 ж. 2-бет.
- (27) Сүлеймен Бақырғани 3-бет.
- (28) Ғали Рахим, Ғазиз. Татар әдебиетінің тарихы. Қазан, 1925 ж. 117-бет.
- (29) Н. Наушабаев. Манзумат Қазақыя. Қазан, 1903 ж. 32-бет.
- (30) З. Өл-Жауһри-Өл-Маскау. Түр, казак. Қазан, 1909 ж. 40-бет.
- (31) Орынбай Құрманбаев. Насихат Қазақыя. Қазан, 1900 ж. 32-бет.
- (32) Бұл да сонда. 32-бет.
- (33) Ақмолла өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 132-бет.
- (34) Ақан сері өлеңдері (қолжазба). Қаз. ҚБМБ. 182-бет.
- (35) Абай Құнанбайұлы. I том. (С. Мұқановтың бас мақаласы). ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 14-бет.
- (36) Қашафиддин мен Шаһмардан. Мақұлат. Қазан, 1895 ж. 5-бет.
- (37) С.Е. Малов. К истории казахского языка. Известия Акад. СССР отд. лит. и языка. №3, Москва, 1941 г.
- (38) А. Навои. "Фархад и Ширин". Ташкент, 1940 г. стр. 33.
- (39) Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №16.
- (40) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 100-бет.
- (41) Қазақ әдебиеті. Қаз. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 129-бет.
- (42) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 167-бет.
- (43) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 33-бет.
- (44) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1935 ж. 74-бет.
- (45) Бұл да сонда. 95-бет.

- (46) Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №111. 109-бет.
- (47) Билер сөзі. Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №125. 413-бет.
- (48) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 415-бет.
- (49) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 67-бет.
- (50) Бұл да сонда. 147-бет.
- (51) Жұмбақтар. ҚКӨБ, Алматы, 1940 ж. 150-бет.
- (52) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 194-бет.
- (53) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 39-бет.
- (54) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1935 ж. 280-бет.
- (55) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 168-бет.
- (56) Әдебиет хрестоматиясы. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 310-бет.
- (57) Қазақ әдебиеті. Қаз. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 600-бет.
- (58) Махамбет өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 315-бет.
- (59) Мұрат өлеңдері. (қолжазба), қаз. ҚБМБ. 88-бет.
- (60) Махамбет өлеңдері (қолжазба). Қаз. ҚБМБ. 117-бет.
- (61) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 187-бет.
- (62) Айтыс (қолжазба). Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №4. 170-бет.
- (63) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 26-бет.
- (64) А.Н.Веселовский. Историческая поэтика. Ленинград, 1940 г. 146-бет.
- (65) Ж.Вандриес. Язык. Москва, 1937 г. 151-бет.
- (66) А.С.Орлов. Казахский героический эпос. Изд. АН СССР, Ленинград, 1945 г. 116-бет.
- (67) Бұл да сонда. 27-бет.
- (68) Бұл да сонда. 116-бет.
- (69) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1935 ж. 151-бет.
- (70) Билер сөзі. Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №166. 116-бет.
- (71) Бұхар жырау сөздері (қолжазба). Қаз. ҚБМБ. 116-бет.
- (72) Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. ҚБМБ. Алматы, 1943 ж. 27-бет.

- (73) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 332-бет.
- (74) Шернияз өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 360-бет.
- (75) Бұл да сонда. 370-бет.
- (76) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 100-бет.
- (77) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 405-бет.
- (78) Бұхар жырау сөздері (қолжазба). ҚБМБ. 116-бет.
- (79) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 86-бет.
- (80) Шортанбай өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 569-бет.
- (81) Алмаш Азамат кызы (қолжазба). ҚБМБ. 342-бет.
- (82) Қалнияз өлеңдері (қолжазба) ҚБМБ. 571-бет.
- (83) Қазақ әдебиеті. ҚБМБ, Алматы, 1942 ж. 176-бет.
- (84) Ы.Алтынсарин. Таңдамалы өлеңдері. ҚБМБ, Алматы, 1943 ж. 23-бет.
- (85) Шортанбай өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 538-бет.
- (86) Махамбет өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 320-бет.
- (87) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 566-бет.
- (88) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 113-бет.
- (89) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1935 ж. 86-бет.
- (90) Жұмбақтар. ҚКӨБ, Алматы, 1940 ж. 40-бет.
- (91) Бұл да сонда. 91-бет.
- (92) Нысанбай өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 463-бет.
- (93) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 400-бет.
- (94) Бұл да сонда. 573-бет.
- (95) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1935 ж. 66-бет.
- (96) Бұл да сонда. 34-бет.
- (97) Бұл да сонда. 13-бет.
- (98) Бұл да сонда. 103-бет.
- (99) Бұл да сонда. 141-бет.
- (100) Бұл да сонда. 146-бет.
- (101) Бұл да сонда. 99-бет.
- (102) Билер сөзі. Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №166.
- (103) Бұл да сонда. Папка №127.

- (104) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 114-бет.
- (105) Бұл да сонда. 420-бет.
- (106) Бұл да сонда. 317-бет.
- (107) Бұл да сонда. 524-бет.
- (108) Асанкайғы сөздері (қолжазба). ҚБМБ. 73-бет.
- (109) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 43-бет.
- (110) Жұмбақтар. ҚКӨБ, Алматы, 1940 ж. 148-бет.
- (111) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 217-бет.
- (112) Бұл да сонда. 148-бет.
- (113) Бұхар жырау сөздері (қолжазба). ҚБМБ. 112-бет.
- (114) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 97-бет.
- (115) Бұл да сонда. 97-бет.
- (116) Бұл да сонда. 96-бет.
- (117) Махамбет өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 318-бет.
- (118) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 89-бет.
- (119) Базар өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 23-бет.
- (120) Нысанбай өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 400-бет.
- (121) Шернияз өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 367-бет.
- (122) Ы.Алтынсарин. Таңдамалы өлеңдер. ҚБМБ, Алматы, 1943 ж. 28-бет.
- (123) Әубәкір өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 668-бет.
- (124) Кемпірбай өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 688-бет.
- (125) Ақан сері өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 186-бет.
- (126) Б. Томашевский. Теория литературы (Поэтика). Ленинград, 1925 г. 38-бет.
- (127) Л.И. Тимофеев. Основы теории литературы. Москва, 1940 г. 101-бет.
- (128) Г.Н. Пospelов. Теория литературы. Москва, 1940 г. 49-бет.
- (129) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1935 ж. 35-бет.
- (130) Бұл да сонда. 23-бет.
- (131) Бұл да сонда. 23-бет.
- (132) Бұл да сонда. 24-бет.
- (133) Бұл да сонда. 176-бет.
- (134) Бұл да сонда. 84-бет.
- (135) Бұл да сонда. 176-бет.
- (136) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 323-бет.
- (137) Бұл да сонда. 424-бет.

- (138) Асанкайғы сөздері (қолжазба). ҚБМБ. 72-бет.
- (139) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 180-бет.
- (140) Нысанбай өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 413-бет.
- (141) Бұл да сонда. 459-бет.
- (142) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 110-бет.
- (143) Қашаған өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 619-бет.
- (144) Шөңгерей өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 251-бет.
- (145) Қалнияз өлеңдері (қолжазба). Қаз. ҚБМБ. 553-бет.
- (146) Билер сөзі. Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №133.
- (147) Бұл да сонда. Папка №60.
- (148) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 103-бет.
- (149) Бұл да сонда. 116-бет.
- (150) Ы.Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. ҚБМБ. Алматы, 1943 ж. 23-бет.
- (151) Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №21.
- (152) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 85-бет.
- (153) Бұл да сонда. 385-бет.
- (154) Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №19.
- (155) Қазақ әдебиеті. ҚБМБ, Алматы, 1942 ж. 264-бет.
- (156) Н.А. Некрасов. Избр. произведения. Москва, 1945 г. 111-бет.
- (157) М.Әуезов. "Айман-Шолпан" (пьеса). ҚКӨБ, Алматы, 1937 ж. 36-бет.
- (158) Дулат өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 160-бет.
- (159) Ақан сері өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 210-бет.
- (160) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 127-бет.
- (161) Бұл да сонда. 128-бет.
- (162) Шернияз өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 364-бет.
- (163) Дулат өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 159-161-бб.
- (164) Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №16.
- (165) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 85-86-89-92-бб.
- (166) Бұл да сонда. 351-373-бб.
- (167) Бұл да сонда. 434-бет.
- (168) Бұл да сонда. 427-бет.
- (169) Дулат өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 157-бет.

- (170) Байтоқ ақын өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 192-бет.
 (171) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 104-бет.
 (172) Бұл да сонда. 107-бет.
 (173) Нысанбай өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 452-бет.
 (174) Шортанбай өлеңдері. "Қазақ әдебиеті". ҚБМБ, Алматы, 1942 ж. 248-бет.
 (175) Ы.Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. ҚБМБ, Алматы, 1943 ж. 11-бет.
 (176) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 176-бет.
 (177) Бұл да сонда. 258-бет.
 (178) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1942 ж. 108-бет.
 (179) Қисса Зархом. Қазан. 1902 ж. 18-бет.
 (180) Ы.Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. ҚБМБ, Алматы, 1943 ж. 10-бет.
 (181) Бұхар жырау сөздері (қолжазба). ҚБМБ. 82-бет.
 (182) Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №44.
 (183) Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №45.
 (184) Дулат өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 173-бет.
 (185) Мұрат өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 185-бет.
 (186) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 89-бет.
 (187) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 584-бет.
 (188) Байтоқ ақын. Өлеңдері. (қолжазба). ҚБМБ. 189-бет.
 (189) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 214-бет.
 (190) Әубәкір өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 673-бет.
 (191) Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №111.
 (192) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 102-бет.
 (193) Алмаш өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 334-бет.
 (194) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1935 ж. 183-бет.
 (195) Махамбет өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 623-бет.
 (196) Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №111.

- (197) Бұхар жырау сөздері (қолжазба). ҚБМБ. 118-бет.
 (198) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы 1939 ж. 214-бет.
 (199) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1935 ж. 112-бет.
 (200) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 404-бет.
 (201) Қалнияз өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 549-бет.
 (202) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 88-бет.
 (203) Бұл да сонда. 146-бет.
 (204) Қазақтың әдебиеті. ҚБМБ, Алматы, 1942 ж. 1978-бет.
 (205) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 84-бет.
 (206) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 315-337-бб.
 (207) Айтыс. I том. ҚБМБ, Алматы, 1942 ж. 190-бет.
 (208) Махамбет өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 318-бет.
 (209) Қалнияз өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 548-бет.
 (210) Айтыс. I том. ҚБМБ, Алматы, 1942 ж. 39-бет.
 (211) Бұл да сонда. 211-бет.
 (212) З. Габдолкадиров. Шопан ата. Қазан, 1939 ж. 31-бет.
 (213) Батырлар жыры. I том, ҚБМБ, Алматы, 1942 ж. 415-бет.
 (214) Махамбет өлеңдері. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 116-бет.
 (215) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 220-бет.
 (216) Орақ, Мамай жыры (қолжазба). Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №672.
 (217) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1935 ж. 53-бет.
 (218) Бұл да сонда. 83-бет.
 (219) Бұл да сонда. 148-бет.
 (220) Бұхар жырау сөздері (қолжазба). ҚБМБ. 114-бет.
 (221) Дулат өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 179-бет.
 (222) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. ҚКӨБ, Алматы, 1935 ж. 61-бет.
 (223) Бұл да сонда. 147-бет.

- (224) Билер сөзі. Тіл және әдебиет институтының фондысы. Папка №133.
- (225) Дулат өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 179-бет.
- (226) Махамбет өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 324-бет.
- (227) М.Ю. Лермонтов. Полный собр. соч. том I. Ленинград, 1939 г. 328-бет.
- (228) А.С. Пушкин. Полн. Собр. соч. том V. Издания Акад. Наук 1935 г. 10-бет.
- (229) М.Ю. Лермонтов. Полн. Собр. соч. том I. Ленинград, 1939 г. 271-бет.
- (230) Русские писатели о литературе. Ленинград, 1939 г. 174-бет.
- (231) Бұл да сонда. 186-бет.
- (232) Бұл да сонда. 251-бет.
- (233) Қазақ әдебиеті. ҚБМБ, Алматы, 1943 ж. 5-бет.
- (234) Батырлар жыры. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 223-бет.
- (235) Айтыс. I том. ҚКӨБ, Алматы, 1939 ж. 35-бет.
- (236) Орынбай өлеңдері (қолжазба). ҚБМБ. 295-бет.

МАЗМҰНЫ

Академик Қажым Жұмалиев – көрнекті абайтанушы.....	3
Терең ғылымдық еңбек.....	10
Алғы сөз.....	16

I тарау. Абайдың өмірі және Абай туралы жазылған еңбектер	
а) Абайдың қысқаша өмірі.....	21
б) Абай жөнінде жазылған еңбектер туралы.....	27

II тарау. Поэтик тілдің қазақ өміріндегі орны мен мәні.....	30
--	----

III тарау. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі.....	40
---	----

IV тарау. Абай сөздіктерінің әр түрлі салалары.....	52
--	----

V тарау. Абай өлеңдеріндегі өзінің тура мағынасында қолданылатын сөздер.....	59
а) Архаизм.....	-
б) Диалект.....	61
в) Шет сөз.....	64
г) Абай өлеңдеріндегі жаңа сөз (неологизм), жаңа сөйлемдер.....	81

VI тарау. Абай өлеңдеріндегі эпитет және оның түрлері.....	91
---	----

VII тарау. Теңеу, оның Абай өлеңдеріндегі түрлері.....	102
---	-----

VIII тарау. Абай өлеңдеріндегі ауыстыру мағынасында қолданылатын сөздер (тропа).....	111
а) Метафора.....	-
б) Метонимия.....	129
в) Синекдоха.....	136
г) Символ.....	143
д) Аллегория.....	150
е) Кейіптеу.....	155

IX тарау.	Абай өлеңдеріндегі ирония, сарказм, гипербола (өсірелеу) және литота.....	164
	а) Ирония, сарказм.....	-
	б) Гипербола (өсірелеу), литота.....	172
X Тарау.	Абай өлеңдеріндегі фигура және олардың түрлері.	
	Абайға тән кейбір ерекшеліктер.....	182
	а) Арнау.....	183
	б) Қайталаулар.....	185
	в) Шендестіру.....	191
	г) Дамыту.....	195
	д) Инверсия.....	198
	е) Эллипсис.....	201
XI тарау.	Абай – қазақтың бірінші психолог ақыны.....	204
XII тарау.	Абай өлеңдеріндегі ақыл, нақыл сөздер, олардың Абайға шейінгі әдебиеттердегі бар түрлерімен салыстырғанда бірлігі және айырмасы.....	214
XIII тарау.	Абай аудармалары және оның тілі.....	224
XIV тарау.	Тіл туралы Абайдың өз көзқарасы.....	237
XV тарау.	Қазақтың әдебиетін және әдебиет тілін дамыту, ілгерілетудегі Абайдың тарихи мәні (қорытынды).....	245
Үзінділер алынған материалдар.....		260

Қ.Жұмалиев

ШЫҒАРМАЛАРЫ

Редакторы **Гүлзира Серғазиева**
 Суретшісі **Н.Нұрмұханбетов**
 Техникалық редакторы **Әлия Құсайынова**

IX тарау. Абай көпшілігінің арнама, сарына, қолжазбалық
(сөздері) және дағды.
а) Арнама, сарына
б) Қолжазбалық (сөздері) дағды.

X тарау. Абай көпшілігінің фигура және ойындағы тұрағы.
Абайға тән жандық қырыққандықтар.
а) Арауы
б) Қайталанушы
в) Шығармашы
г) Дамыту
д) Тарихы
е) Қолжазбалық

XI тарау. Абай – қарама-қарсы бірінші тараптың дағды.

XII тарау. Абай көпшілігінің арнама, сарына, қолжазбалық
Абайға тән жандық қырыққандықтар
қолжазбалық бірінші тараптың дағды.

XIII тарау. Абай көпшілігінің арнама, сарына, қолжазбалық

XIV тарау. Тау туралы Абайдың ойы.

XV тарау. Қарама-қарсы бірінші тараптың дағды.
Абайдың арнама, сарына, қолжазбалық

Ғайдалар қарама-қарсы бірінші тараптың дағды.

ИБ 886

Басуға 20.07.07 ж. қол қойылды. Пішімі 84x1081/32. Қаріп түрі "Школьная". Есептік баспа табағы 15,0. Шартты баспа табағы 14,28. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс №869.

"Ана тілі" баспасы, 050009, Алматы қаласы,
Абай даңғылы, 143.

«Тамыр» фирмасының
компьютерлік-баспа жүйесінде беттелген.
050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143, тел. 243-35-11.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93.
Тел.: 269-40-35, 242-47-69, 242-07-90.
E-mail: rpik-daur81@mail.ru, rpik-daur2@mail.ru